

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारमुखी अभियान
(स्रोत पुस्तिका)

प्रकाशन साझेदार

act:onaid
Nepal

प्रकाशक

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारमुखी अभियान
स्रोत पुस्तिका

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारमुखी अभियान प्रवर्द्धनका लागि
एक्सनएड नेपालसँगको साझेदारीमा
नेपाल अपाङ्ग मानव अधिकार केन्द्रको
प्रकाशन

प्रकाशक :

नेपाल अपाङ्ग मानव अधिकार केन्द्र
पो.व.नं १९४०८ काठमाण्डौ

dhrc@wkink.com.np

प्रकाशन तथा स्रोतपुस्तक लेखन साझेदार :
एक्सन एड नेपाल

टाइप सेटिड :

आवरण डिजाइन

लेखन : सुदर्शन सुवेदी / कृष्णप्रसाद सुवेदी

प्रथम संस्करण : २०६७

प्रकाशन सख्या : १००० प्रति

सर्वाधिकार सुरक्षित :

ISBN:

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारमुखी अभियान
स्रोत पुस्तिका

लेखक

सुदर्शन सुवेदी

कृष्णप्रसाद सुवेदी

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारमुखी अभियान प्रवर्द्धनका लागि
एक्सनएड नेपालसँगको साझेदारीमा नेपाल अपाङ्ग मानव अधिकार केन्द्रको प्रकाशन

लेखकका तर्फ-बाट

शुभकामना

एक्सन एड

प्रकाशकीय

विषय सूची

१. उद्घाटन
२. परिचय
३. तालिम संचालन नीति नियम
४. अपेक्षा संकलन र तालिमको उद्देश्य
५. सहजकर्ता र भूमिका
६. अधिकारमुखी अवधारणा
७. तीनमुखे पद्धति
८. शक्ति संरचना र जनवकालत
९. मानव अधिकारको ऐतिहासिक विकासक्रम
१०. मानव अधिकारको आधारभूत जानकारी
११. मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र
१२. मानव अधिकारसम्बन्धी ठूला नौ सन्धिहरू
१३. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि
१४. नेपालको (अन्तरिम) संविधान र मानव अधिकार
१५. संयुक्त राष्ट्रसंघ र मानव अधिकार
१६. अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्थिति विश्लेषण
१७. अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६
१८. नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको कानुनी अधिकारसम्बन्धी जानकारी
१९. नेपालमा, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारमुखी अभियान : एक झलक
२०. विकासको अधिकार
२१. गरिबी र यसका संरचनागत कारण
२२. स्वास्थ्यको अधिकार
२३. भूमिअधिकारमा अपाङ्गताको सबाल
२४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिको खाद्य अधिकार
२५. महिला अधिकार
२६. अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि शिक्षाको अधिकार
२७. दैनिक समीक्षा र समापन

उद्घाटन सत्र

पहिलो दिन

समय : ०१ : ००

उद्घाटन

शीर्षक (Title) : उद्घाटन

क्षेत्र (Range) : प्रशिक्षण कार्यक्रमको औपचारिक आरम्भ

रुचि (Interest) : व्यवहारिक एवं सहभागितामूलकरूपमा कार्यक्रमको थालनी

आवश्यकता (Need) : यस किसिमका कार्यक्रम समय, स्थान र अवस्था हेरेर औपचारिक वा अनौपचारिकरूपमा स्थानीय तवरबाटै उद्घाटन गर्न सकिने जानकारी दिने । सबैको सहभागितामा कार्यक्रम सम्पन्न भएमा त्यसका सबैको रुचि बढ्ने र सबैले ध्यान दिएर सक्रियरूपमा संलग्न हुने भएकाले आयोजक संस्थाले यस्तो तरिका अपनाएको अवगत गराउने ।

उद्देश्य (Objectives) : सम्पूर्ण सहभागीको सहभागितामा प्रशिक्षण कार्यक्रम उद्घाटन गर्ने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ सहभागी सबैको स्वागत गर्ने र तालिमका बारेमा उनीहरूलाई जानकारी दिने ।
- ❖ सहभागीलाई गोलाकारमा उभिन लगाउने ।
- ❖ उद्घाटनका लागि एउटा कागजमा प्रमुख अतिथि र अरू सबैमा अतिथि
- ❖ लेखी चिठ्ठा तयार गरी पढ्याउने ।

- ❖ प्रमुख अतिथिको चिट्ठा सहभागीहरूलाई नै पर्ने गरी चिट्ठा तान्न लगाउने ।
- ❖ प्रमुख अतिथिको चिट्ठा तान्ने सहभागीलाई प्रमुख अतिथिको र अन्यलाई अतिथिको आसन ग्रहण गर्न अनुरोध गर्ने ।
- ❖ प्रमुख अतिथिले पहिले मैनाबत्ती बाल्ने र गोलाकार वृत्तमा उभिएका सबै सहभागीले पालैपालो मैनाबत्ती बाल्दै जाने । बलेको मैनाबत्तीलाई निश्चित स्थानमा कलात्मक तरिकाले राख्ने । यसरी राख्दा तालिमसँग सम्बन्धित कुनै शब्द बनाउने प्रयास गर्न लगाउने ।
- ❖ ब्यानरमा लेखिएको शब्दावली सहभागीलाई एकैचोटि सामूहिकरूपमा वाचन गर्न लगाउने ।
- ❖ उद्घाटन कार्यक्रम सकिएको जानकारी दिने र यस कार्यक्रममा सबै जना सक्रियरूपमा सहभागी हुनुभएकोमा धन्यवाद दिने ।

सामग्री

- ❖ ब्यानर
- ❖ प्रमुख अतिथि र अतिथि लेखिएका कागजका टुक्रा
- ❖ ग्लु स्टिक, टेप वा थमपिन
- ❖ मैनाबत्ती र सलाई
- ❖ क्यामेरा

नोट : बिहान ८ बजेदेखि १० बजेभित्र गर्न सकिने अवस्था भए प्रमुख अतिथि बोलाई औपचारिकरूपमा कार्यक्रम उद्घाटन गरे हुन्छ । नभए क्रियाकलाप १ अनुसार गर्ने । प्रारम्भमा सम्भव नभए पनि समापनमा चाहिँ प्रमुख अतिथिलगायत अन्य अतिथि बोलाई औपचारिक कार्यक्रम गर्ने ।

उद्घाटन कार्यक्रम अन्य तरिकाले पनि प्रभावकारीरूपमा संचालन गर्न सकिन्छ ।

परिचय सत्र

पहिलो दिन

समय : ०० : ३० मिनेट

परिचय

शीर्षक : परिचय कार्यक्रम

क्षेत्र : सहभागीको आफ्नो नाम, ठेगाना, संस्थाको परिचय र व्यक्तिगत रुचिका बारेमा जानकारी ।

रुचि : सहभागितामूलक विधिले आफ्नो जोडी छानेर गरिने परिचय कार्यक्रमले सहभागीमा कार्यक्रमप्रति चाख जगाउनेछ ।

आवश्यकता : परम्परागतरूपमा गरिने परिचयभन्दा सहभागितामूलक विधि अपनाई गरिने कार्यक्रमले प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमका सहभागीलाई नयाँ तरिका अपनाउन प्रोत्साहित गर्नेछ ।

उद्देश्य : सहभागीहरूबीच एकआपसमा चिनजान भई सहज वातावरणको सिर्जना गर्ने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ सहभागीहरूलाई आफ्नो नाम, कुनै संस्थामा कार्यरत भए पद, जिल्ला, रुचि लेखिएका एक एक वटा कागजका टुक्रा दिई त्यसमा भएका विवरण लेख्न लगाउने । विवरण लेखी सकेपछि पट्याउन लगाई एउटा टोकरीमा संकलन गरी छ्यासमिस पार्ने ।
- ❖ सहभागीहरूलाई ती नाम झिक्न लगाउने । त्यसरी झिक्दा आफ्नै नाम परे फिर्ता लिई अर्को झिक्न लगाउने ।
- ❖ यसरी टिप्दा जसको नामको चिट्ठा पर्छ उनलाई खोजी निजसँग भलाकुसारी गर्ने । साथीलाई आफ्नो बारेमा बताउने र साथीका बारेमा जानकारी लिने । यस कार्यको लागि करिब ७ मिनेटको समय दिने ।

- ❖ संचालकले एक जोडीलाई बोलाउने र उनीहरूमा एकले अर्काको परिचय दिन अनुरोध गर्ने ।
- ❖ यसरी परिचय दिने मौका सबैले पाएपछि सबै सहभागीलाई उनीहरूका आआफ्ना नाम लेखिएका नाम पट्टी लगाइदिने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताको लागि सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिने ।

सामग्री

- ❖ साइन पेन
- ❖ नाम पट्टी
- ❖ पेपर टेप
- ❖ सेफ्टी पिन

नीतिनियम सत्र

पहिलो दिन

समय : ०० : ४५ मिनेट

तालिम संचालनका नीति नियम

शीर्षक : तालिम संचालन विधि

क्षेत्र : तालिम संचालनका लागि सहभागीले नीतिनियम, व्यवस्थापन समिति र समय तालिका सम्बन्धमा छलफल गरी निर्णय गर्नेछन् ।

रुचि : सहभागितामूलक विधिले छलफलमा सक्रियरूपमा सहभागी गराएर रुचि जगाउन सकिन्छ ।

आवश्यकता : सहभागितामूलक विधिबाट बनाइने नीति नियमको पालना गर्नाले प्रशिक्षण कार्यक्रम झनै प्रभावकारी हुने भएकोले ।

उद्देश्य : तालिमको समय तालिका, नीति नियमहरू र तालिम संचालक समिति निर्माण गर्ने कार्य सम्पन्न हुने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ अनुशासन भनेको बन्देज होइन बरु यसले काम गर्ने वातावरण सहज बनाउँछ भनी बताउने । चित्र १ को चङ्गाको कथा भन्ने ।
- ❖ तालिम अवधिभर के के गर्ने र के के नगर्ने भन्ने विषयमा सहभागीहरूको राय लिने ।
- ❖ सहभागितामूलक छलफलद्वारा गोष्ठी अवधिभर गर्न हुने र नहुने कार्यको सूची तयार गर्ने ।
- ❖ सहभागीले बनाएका नीतिनियमलाई बुँदागतरूपमा न्युज प्रिन्टमा टिप्दै जाने ।
- ❖ अस्पष्ट तथा असान्दर्भिक कुरा आएमा सामूहिक राय लिई टुङ्गो लगाउने ।
- ❖ खानपिनसम्बन्धी समय तालिका प्रस्तुत गरी सहभागीको सुझावअनुसार थपघट गर्ने । यस्का लागि आवश्यक खाकाको नमुना चित्र २ मा दिइएको छ ।
- ❖ सहभागीलाई तालिमलाई व्यवस्थितरूपमा संचालन गर्न तालिम व्यवस्थापन समितिको महत्वका बारेमा जानकारी गराउने ।
- ❖ सहभागीहरूमध्येबाट पहिलो दिनका लागि एक एक जना प्रतिवेदक, मूल्याङ्कनकर्ता, व्यवस्थापक, मनोरञ्जनकर्ता र समय सचेतक चयन गर्न लगाउने र न्युजप्रिन्टमा तयार पारिएको खाकाको कोठामा नाम लेख्ने । सबैले देख्न सक्नेगरी उक्त खाकालाई भित्तामा टाँसीदिने ।
- ❖ छानिएका जिम्मेवार व्यक्तिहरूको दायित्व स्पष्ट पारिदिने । व्यवस्थापनका नयाँ पदाधिकारीहरूलाई धन्यवाद तथा बधाई दिने । अरु दिनका लागि दिनहुँ नयाँ व्यवस्थापन समिति बनाउने ।
- ❖ आयोजक संस्थाले सहभागीका लागि गरिएका आवास तथा अन्य व्यवस्थाका बारेमा प्रष्ट जानकारी गराउने ।

सामग्री

- ❖ न्युजप्रिन्ट
- ❖ पर्मानेन्ट मार्कर
- ❖ पेपर टेप
- ❖ समय तालिका
- ❖ व्यवस्थापन समितिको कार्य तालिका

चित्र १

चङ्गाको कथा

असोजको महिना । शरद ऋतु । दशैंको पूर्व सन्ध्या । टोलका केटाकेटी हातमा लट्टाई, चंगा लिएर सम्म फाँटमा दौडदै थिए । भोला राईका छोराछोरीले पनि चङ्गा उडाउने विचार गरे । छोराछोरीको आग्रह भोला राईले टार्न सकेनन् । शनिबारको दिन थियो । छोराछोरी र भोला राई हातमा लट्टाई, चङ्गा लिएर गौशालाको फाँटमा गए । चङ्गा उडाउँदै थिए । छोराले सोध्यो : बाबा चङ्गा केले उड्छ ? भोला राईले भने हावाले । छोरीले भनिन् : हावाले हैन ! धागोले पो उड्छ । छोराले भन्यो : धागोले कँही उड्छ ? यसले त झन् उँड्ने दिँदैन । ल हेर ! भनेर लट्टाई बटार्दै धागो बेदै चङ्गा तल झार्यो ।

कसको भनाई ठीक ?

छोरीको पालो

चङ्गाको धागो

चुँडाई दिई ।

चङ्गा बिस्तारै

तल खस्यो । र

भूँडमा लत्रियो ।

तालिममा अनुशासन भनेको के हो ? अनुशासन भनेको चङ्गाको धागो हो त ? छलफल चलाउने । समय तालिका, तालिम व्यवस्थापन तालिका आदि सहभागीतामूलक प्रक्रियाबाट बनाउने ।

चित्र. २

२. विवरण		समय
बिहानको चिया नास्ता	बिहान	८ :०० - ८ :३०
चिया	बिहान	११ :०० - ११ :१५
खाना	मध्याह्न	१ :०० - ०२ :००
चिया तथा बिस्कुट	अपराह्न	३ :३० - ३ :४५
बेलुकाको खाना	साँझ	७ :३०

विवरण	तालिम व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरू				
	पहिलो दिन	दोस्रो दिन	तेस्रो दिन	चौथो दिन	पाँचौ दिन
सभाध्यक्ष					
प्रतिवेदक					
मूल्याङ्कनकर्ता					
व्यवस्थापक					
मनोरंजनकर्ता					
समय सचेतक					

अपेक्षा संकलन र तालिमको उद्देश्य सत्र

पहिलो दिन

समय : ०० : ४५ मिनेट

अपेक्षा संकलन र तालिमको उद्देश्य

शीर्षक : अपेक्षा संकलन

क्षेत्र : अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारमुखी अभियान प्रशिक्षणको पाँच दिने कार्यक्रमका सहभागीले छलफल गर्ने विषयवस्तुका बारेमा आआफ्ना अपेक्षा बताउनेछन् र सोही अपेक्षाअनुरूप तालिमका विषयवस्तुमा थपघट गरिनेछ ।

रुचि : रुचि जगाउनका लागि सहभागीहरूको चाहना तथा आवश्यकता अनुरूप प्रशिक्षणका विषयवस्तु राख्ने बारेमा जानकारी गराउने ।

आवश्यकता : प्रशिक्षण कार्यक्रमका विषयवस्तु सहभागीको आवश्यकताअनुरूप हुनुपर्ने ।

उद्देश्य : अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारमुखी अभियान प्रशिक्षक प्रशिक्षण पाँच दिने तालिमका सहभागीहरूको सहभागितामा तालिमका विषयवस्तु तय गरिने छ र त्यसैको आधारमा तालिम संचालन हुने । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारमुखी अभियानका बारेमा अवधारणामा प्रष्ट भई तालिम संचालन गर्न सक्षम प्रशिक्षकहरू तयार हुनेछन् ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ सहभागीहरूलाई आफूले गोष्ठीबाट गरेको अपेक्षा, सिक्न चाहेको विषय तथा आशा गरेका वस्तु आआफ्ना कापीमा टिप्न लगाउने ।
- ❖ सहभागीहरूलाई संख्याअनुसार तीन, चार वा पाँच समूहमा विभाजन गर्ने ।
- ❖ व्यक्तिगतरूपमा टिपोट गरेका बुँदा प्रत्येक समूहमा छलफल गर्न लगाई तीमध्ये कुनै पनि नदोहोरिने गरी कुनै तीनवटा अत्यन्त महत्वपूर्ण अपेक्षामात्र कायम राख्न लगाउने । प्रत्येक समूहलाई रातो, पहुँलो, नीलो, मेटाकार्ड उपलब्ध गराउने । छलफलबाट आएका बुँदालाई प्राथमिकताका आधारमा क्रम मिलाएर लेख्न अनुरोध गर्ने ।
- ❖ समूहले पहिलो प्राथमिकता दिएको बुँदा वा अपेक्षालाई रातो मेटा कार्डमा, दोस्रो प्राथमिकतामा परेको अपेक्षालाई पहुँलोमा, यसैगरी तेस्रोलाई नीलोमा र कसैले तीन वटाभन्दा बढी अपेक्षा ल्याएमा सेतो र हरियो मेटाकार्डमा लेख्न लगाउने ।
- ❖ प्रत्येक समूहलाई प्राथमिकता क्रममा आआफ्ना अपेक्षा प्रस्तुत गर्न लगाउने र न्युजप्रिन्टमा टाँसिदिने ।
- ❖ विषय र सन्दर्भसँग मेल नखाने अपेक्षा बारे तालिममा छलफल नगरिने स्पष्ट पार्ने ।
- ❖ तालिमका विषय, समय तालिका सहभागीहरूलाई वितरण गर्ने ।
- ❖ प्रस्तुत गरिएका विषयहरू सान्दर्भिक भए नभएका बारेमा सहभागीहरूसँग सुझाव लिने ।
- ❖ आवश्यक परे विषयवस्तुहरू फेरबदल पनि गर्नसकिने जानकारी दिने ।
- ❖ प्रशिक्षकले तालिमको उद्देश्यहरू प्रस्तुत गर्ने ।
- ❖ समूह विभाजन गर्दा सहभागीको आवश्यकताअनुसार व्यवहारिकरूपमा गरिनुपर्छ ।

पहिलो – सत्र

पहिलो दिन

समय : २ : ००

सहजकर्ता र भूमिका

शीर्षक : सहजकर्ता र भूमिका

क्षेत्र : सहजकर्ता भनेको के हो ? प्रशिक्षण कार्यमा सहजकर्ताको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउने तरिका

रुचि : प्रभावकारी प्रशिक्षण संचालनको लागि सहभागीले सम्झर्न सक्ने क्षमताका बारेमा चित्र देखाएर सहभागीको रुची जगाउने ।

आवश्यकता : प्रभावकारी प्रशिक्षण संचालनका लागि सहजकर्ताको अर्थ, भूमिका र प्रशिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने तरिका आदिका बारेमा जानकारी भई व्यवहारमा प्रयोग गर्न आवश्यक भएकाले ।

उद्देश्य :

- ❖ सहभागीले तालिम भनेको के हो भनी बताउन सक्ने ।
- ❖ तालिमका मुख्य उद्देश्य र तालिम संचालनका लागि आवश्यक ज्ञान सीपको बारेमा जानकारी पाई व्यवहारमा उतार्नसक्ने ।

क्रमिक पाइला

- ❖ सहभागीले सम्झना राख्ने क्षमताको बारेमा चित्र देखाउने र बताउने ।
- ❖ सहजकर्ता भनेको के हो भनी कक्षा कोठामा छलफल गर्ने ।
- ❖ प्रभावकारी प्रशिक्षणका लागि सहजकर्ता कस्तो हुनुपर्छ भनी प्रश्न सोध्ने र छलफल चलाउने । छलफलमा आएका विचारहरू टिप्ने ।
- ❖ तालिमलाई प्रभावकारी बनाउने महत्वपूर्ण तीन सवालहरू के के हुन् भनी प्रश्न गर्ने र त्यसको बारेमा उदाहरणसहित बताउने ।
- ❖ प्रश्नहरू सोधेर उद्देश्य पूरा भए नभएको परीक्षण गर्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिने ।

अनुसूची - १

सहजकर्ता र भूमिका

सहजकर्ता तथा प्रशिक्षकको जानकारीका लागि

१. तालिम तथा प्रशिक्षण (Training) भनेको के हो ?

तालिम के हो भन्ने बुझ्न पहिले तालिम केका लागि दिइन्छ वा किन दिइन्छ भन्ने थाहा पाउन जरुरी हुन्छ । कुनै संस्थाले तालिम संचालन गर्न लागेका बेला तपाईंलाई निम्ता आयो भने त्यस तालिममा किन सहभागी हुने ? सहभागी भएर के हुन्छ ? के उपलब्धि हुन्छ ? भन्नेजस्ता प्रश्नको तपाईंले दिने उत्तर ठ्याक्क यही हुनुपर्छ भन्न त नसकिएला तर हामीलाई के विश्वास छ भने तपाईंले पक्कै पनि 'सिक्न वा जान्न' भन्ने शब्द प्रयोग गर्नुहुनेछ । हैन त ? कुनै पनि व्यक्तिलाई नयाँ कुरा सिकाउन वा निजले गर्दै आएको काम अझ राम्ररी गर्नसक्ने बनाउन तालिम दिइन्छ । अधिकारमुखी अवधारणाअनुसार तालिम ज्ञान, सीप र अवधारणाको आदानप्रदान वा सिक्नेसिकाउने प्रक्रिया हो पनि भन्ने गरिन्छ ।

सिकाइ के हो ? कहिलेकाँही कुराकानीमा आज मैले नयाँ कुरा सिकें वा नयाँ कुरा तथा सीपको सिकाइ भयो भनिन्छ । यो भनेको के हो ? कुनै व्यक्तिले नयाँ कुरा सिक्छ भने उसले त्यसलाई व्यवहारमा उतारेको हुनुपर्छ । अर्थात् निजको व्यवहारमा परिवर्तन हुनुपर्छ । कुनै पनि व्यक्तिको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन सर्वप्रथम उसको ज्ञान, सीप र धारणामा परिवर्तन हुनु जरुरी हुन्छ । त्यसपछि मात्रै उसको व्यवहारमा परिवर्तन हुन्छ । त्यसैले 'सिकाइ व्यक्तिको ज्ञान, सीप र धारणामा परिवर्तन ल्याई निजको व्यवहारमा परिवर्तन गराउने प्रक्रिया हो' भन्न सकिन्छ । यही सिकाइको प्रक्रियालाई सुनिश्चित गर्ने माध्यम तालिम हो । अर्थात् व्यक्तिको ज्ञान, सीप र धारणामा परिवर्तन ल्याई निजको व्यवहारमा परिवर्तन गर्नको लागि अपनाउने प्रक्रिया तालिम हो ।

तालिम जति प्रभावकारीरूपमा संचालन गर्न सकिन्छ, सहभागीको सिकाइ त्यति नै प्रभावकारी हुन्छ । सिकाइ जति प्रभावकारी हुन्छ, तालिमको उपलब्धि त्यति नै प्रभावकारी हुन्छ । तालिमलाई प्रभावकारीरूपमा संचालन गर्न सहजकर्ताको भूमिका अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन्छ ।

क. प्रभावकारी प्रशिक्षणका लागि सहजकर्ता तथा प्रशिक्षक कस्तो हुनुपर्छ ?

सहजकर्ता तथा प्रशिक्षक भनेको के हो ?

तालिमलाई व्यवस्थितरूपमा संचालन गर्न सहजीकरण गर्ने तथा प्रशिक्षण दिने व्यक्ति तालिमको सहजकर्ता तथा प्रशिक्षक हो । निजले तालिमको व्यवस्थापनका साथै तालिममा उल्लेखित विषयवस्तुमा आधारित भई सहभागितामूलक छलफल चलाउने कार्य गर्नुपर्छ । यस्तो कार्य प्रभावकारीरूपमा गर्नसक्ने सहजकर्ता कस्तो हुनुपर्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर यसरी दिनसकिन्छ :

स - सरल, सहभागीलाई सम्मान गर्नसक्ने, समयको राम्रो विभाजन गर्नसक्ने आदि । सहजकर्ता सरल, मिलनसार, विषय वस्तुको गहिरो बुझाइ भएको तर त्यसलाई सरल भाषामा बुझाउनसक्ने क्षमता भएको व्यक्ति हुनुपर्छ ।

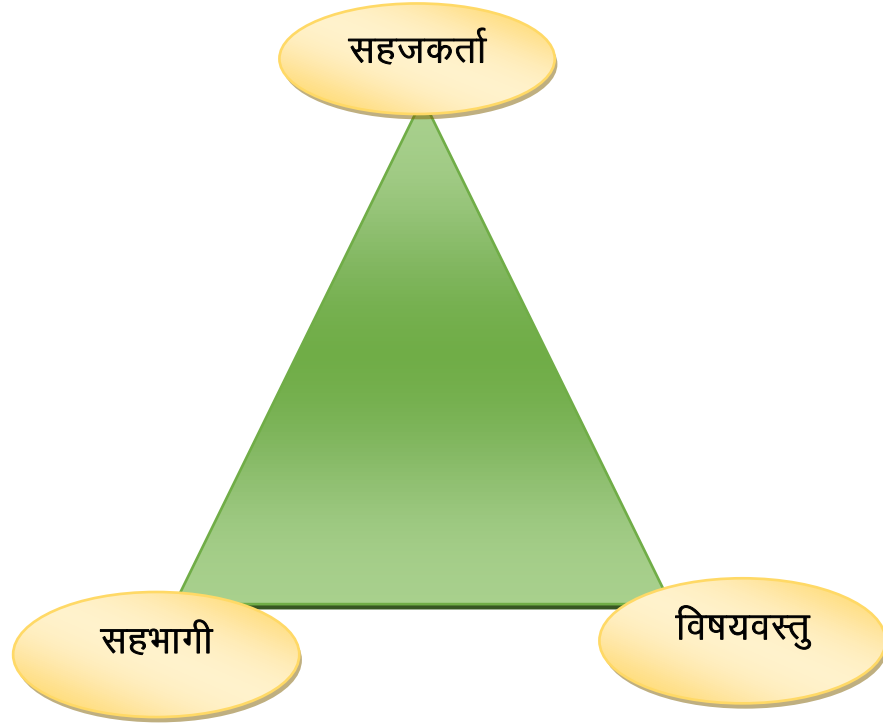
ह - हँसिलो । सहभागीहरूसँग मित्रता राख्नसक्ने, हँसिलो व्यवहार गर्ने, विश्वास लिनसक्ने, सहभागीको क्षमता बढाउन उत्प्रेरकलगायतको गुण भएको हुनुपर्छ ।

ज - जान्ने । विषयवस्तुको ज्ञान भएको, स्थानीय आर्थिक, सामाजिक, तथा सांस्कृतिक परिवेशको जानकार हुनुपर्छ । त्यस्तै सहजकर्तामा तालिमका सहभागी र तिनका भाषा, संस्कृतिजस्ता विषयको ज्ञान हुनुपर्छ ।

क - कर्तव्यनिष्ठ, कुशल, क्रियाशील । सहजकर्ता जटिल सैद्धान्तिक विषयलाई व्यावहारिक रूपमा बताउन र त्यसलाई व्यवहारमा चरितार्थ गर्न सक्षम हुनुपर्छ ।

ता (र्ता) - तार्किक । सहजकर्तामा तर्कसंगत निष्कर्ष दिनसक्ने क्षमता र सोहीअनुरूप कार्य सम्पन्न गर्ने कौशल हुनुपर्छ ।

प्रभावकारी तालिमका आवश्यक तीन पक्ष :

माथि उल्लेखित गुण र विशेषता भएका व्यक्ति नै सहजकर्ता हुनसक्छन् । कुनै पनि संस्थालाई तपाईंको क्षमतामा विश्वास हुनसक्छ तर त्यसका लागि जागरुकता, जाँगर, आँट र क्रियाशीलता भने चाहिन्छ । आफ्नो गाउँठाउँमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको मानव अधिकारको उपभोगको वातावरणमा व्यक्तिको भूमिका सबभन्दा महत्वपूर्ण हुनसक्छ ।

ख. तालिमका सहभागी (Participants of the Training)

तालिमलाई प्रभावकारी बनाउन प्रशिक्षक तथा तालिम सहजकर्ताको महत्वपूर्ण भूमिकाका बारेमा माथि छोटो चर्चा गरियो । यो प्रभावकारी तालिमको एउटा महत्वपूर्ण पाटोमात्र हो । तालिमको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष सहभागी हुन् । कसरी ? तलको एउटा कथा पढौं :

एकजना किसानले एउटा सुगा समाते र पिँजडामा राखे । उनले सुगाको राम्रो हेरचाह गरेका थिए । तैपनि उनलाई सुगा खुसी छैन भन्ने लाग्यो । खुला आकाशमा स्वतन्त्रतापूर्वक उड्ने पंक्षी पिँजडामा कसरी खुसी हुनसक्छ भन्ने उनले ठाने । उनलाई सुगाप्रति दया जाग्यो र त्यसलाई पिँजडाबाट मुक्त गर्ने विचार गरे । तर, उनको मनमा कतै यो सुगालाई अरूले समातेर माया नगरीकन पिँजडामा राख्ने पो हुन् कि ? भन्ने डर पलायो । उनले सोचन थाले । अनि उनले उपाय निकाले - सुगालाई राम्रो तालिम दिएर पिँजडाबाट मुक्त गर्ने । त्यसपछि उनले राम्रो तालिमको निर्देशिका (manual) पनि बनाए । तालिम निर्देशिकाअनुसार सुगालाई गीतको भाकामा सिकाउन थाले ।

सिकारी आउला

जाल बिच्छ्याउला

चारो राख्ला

तर त्यो जालमा नजाउला

र

त्यो चारो नखाउला !!!

हरेक दिन बिहान यही गीत गाउँदै सुगालाई तालिम दिन थाले । तीनचार दिनपछि सुगा किसानले भन्दा राम्रोसँग सुरिलो भाखामा त्यो गीत गाउनसक्ने भयो । सुगाले मीठो लयमा गीत गाउन थालेकोमा किसान दंग भए । खुसी हुँदै उनले सुगालाई पिँजडाबाट मुक्त गरे । सुगा पनि दंग भएर गीत गाउँदै, नाच्दै हावामा कावा खान थाल्यो । खुला आकाशमा उड्न लाग्यो । उँड्ने बानी छुटेको सुगालाई चाँडै नै थकाइ लाग्यो । उसलाई भोक लाग्यो । प्यास लाग्यो । चारो खोज्न थाल्यो । नजिकैको चौरमा सिकारीले जाल थापेको रहेछ । जालभित्र चारो थियो । सुगा गीत गाउँदै : *सिकारी आउला, जाल बिच्छ्याउला चारो राख्ला, तर त्यो जालमा नजाउला र त्यो चारो नखाउला !!!* भन्दै चारो खान गयो र जालमा पर्यो ।

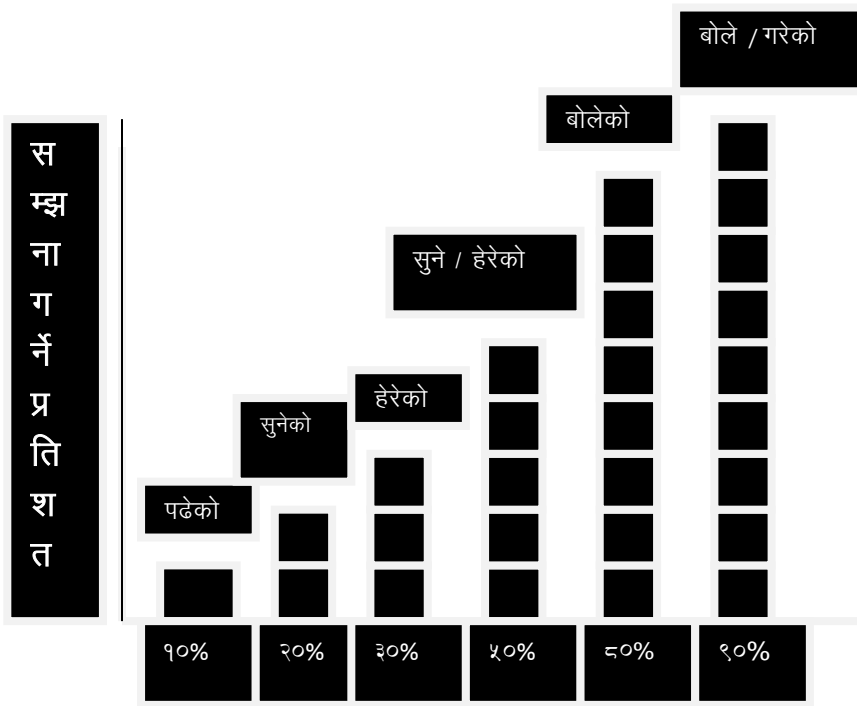
यो तालिमको उद्देश्य के थियो ? सुगालाई दिएको तालिम सफल भयो त ? भएन भने, किसान आफ्नो उद्देश्यमा किन असफल भए र असफलताको कारण के हो ? तालिम प्रभावकारी नभएर हो ? कि सहजकर्ता उपयुक्त नभएर हो ? यस तालिमको सहभागी को थियो ? सुगा । सुगाको बदला सिकारीलाई पंक्षी अधिकारका बारेमा तालिम दिइएको र उनलाई वैकल्पिक पेसाका बारेमा सहयोग गरिएको भए सुगा पुनः पिंजडामा पर्थ्यो त ? पक्कै पर्दैनथ्यो ? ल भन्नुहोस् त किसानको तालिममा मूल कमजोरी के भएछ ? यसको उत्तर हो - सही सहभागी छान्न नसक्नु ।

त्यस्तै तालिममा सहभागी छान्दा उनीहरूको क्षेत्र, पृष्ठभूमि तथा तिनलाई तालिमको आवश्यकता भए नभएकोमा ध्यान दिनुपर्छ । तालिमको आवश्यकता पहिचान गरिएको छ छैन ? अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार आन्दोलनमा उनीहरू आयोजकसँग सहकार्य वा आफ्नै क्षेत्रमा कार्य गर्न इच्छुक छन् कि छैनन् ? जस्ता विषयमा प्रशिक्षकले विचार पुर्याउन सक्नुपर्छ ।

ग. तालिमको विषयवस्तु

विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले कुनै पनि व्यक्ति आफूलाई आवश्यकता महसुस भएको विषयवस्तु अर्थात् आफ्नो जीवनमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषय सिक्न बढी इच्छुक हुन्छन् भन्ने देखाएका छन् । विसं २०६२-६३ को जनआन्दोलनले हाम्रो देशमा लोकतन्त्र स्थापना गर्यो । संविधान सभाको चुनाव पनि शान्तिपूर्णरूपमा सफल भयो । जनताले चुनेका प्रतिनिधि देशका पहिलो राष्ट्रपति पनि बने । तर जनताले अपेक्षा गरेअनुसारको शान्ति सुव्यस्था भने स्थापना हुनसकेन । जनताले शान्तिको अनुभूति गर्न सकेनन् । जनताले अझैपनि हिंसा, विभेद, भोकमरी, गरिबी, दण्डहीनता सहिरहनु परेको छ । मानव अधिकारको उपभोग गर्न सकिएको छैन ? अपाङ्गता भएका व्यक्ति विभेदका सिकार भइरहेका छन् । यी हामीले भोगेका समस्या हुन् । यस्ता समस्याबाट मुक्ति पाउन के गर्नुपर्छ ? मानव अधिकारको उपभोग गर्न हामीले के गर्नुपर्छ ? यिनै सबालहरू यस प्रशिक्षणका विषयवस्तु हुन् ।

प्रश्न उठ्छ, यस्ता महत्वपूर्ण विषय कसरी तालिममा प्रस्तुत गर्ने ? कसरी छलफल चलाउने ? कसरी सहभागीलाई बुझाउने ? महसुस गराउने ? यसको निर्योल गर्नु पहिले तलको सम्झनाको खाका हेरौं:

कुनै पनि अघ्टेरो विषय वस्तुलाई सहजरूपमा मनोरञ्जनात्मक शैलीमा सहभागीले बुझ्ने गरी प्रस्तुत गर्नसक्ने व्यक्ति नै वास्तवमा सफल सहजकर्ता हो ।

दोस्रो – सत्र

पहिलो दिन

समय : ०३ : ०० घन्टा

अधिकारमुखी अवधारणा

शीर्षक : अधिकारमुखी अवधारणासम्बन्धी एउटा खेल खेलिने जानकारी दिने ।

क्षेत्र : अधिकारमुखी अवधारणासम्बन्धी विषय प्रवेश गर्नुभन्दा अगाडि यो धारणा किन आवश्यक छ भन्ने बुझाउन खेलिने खेल ।

रुचि : अधिकारमुखी अवधारणा र अपाङ्गता भएका व्यक्तिसम्बन्धी खेल खेलाएर ।

आवश्यकता : अधिकारमुखी अवधारणाको आवश्यकता किन पर्यो भन्ने जानकारी गराउन आवश्यक भएकोले

उद्देश्य : अधिकारमुखी अवधारणाको आवश्यकता र यसको परिभाषा तथा विकासक्रमका बारेमा सहभागीमा उत्सुकता जगाउने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ प्रत्येक सहभागीलाई एउटा निर्देशन लेखिएको १ टुक्रा कागज वितरण गर्ने ।
- कसैलाई नदेखाई गोप्य रूपमा पढ्न भन्ने । (निर्देशन: १. तपाईं कहीं जान तथा केही भन्न स्वतन्त्र हुनुहुन्छ । २. तपाईं शारीरिकरूपमा अपाङ्गता भएको व्यक्ति हुनुहुन्छ त्यसैले कहीं जान सक्नुहुन्न, कोठामा बसिरहनुस् । ३. तपाईंको बोली आउँदैन त्यसैले बोल्न सक्नुहुन्न, तर जान्न सक्नुहुन्छ । ४. तपाईं मानसिकरूपमा अपाङ्गता भएको व्यक्ति भएकाले कहीं जान सक्नुहुन्न, कोठामा बसिरहनुस् । ५. तपाईंका दुई जना साना बच्चा छन् र पति बिरामी भएकाले गर्दा तपाईं कहीं जान

असमर्थ हुनुहुन्छ, यहीं घरमा बसिरहनुस् । यस्ता सन्देश लेखिएका कागजका टुक्राहरू सहभागीको संख्याअनुसार तयार पारिनुपर्छ ।

- ❖ लेखिएबमोजिम गर्न सहभागीलाई लगाउने ।
- ❖ एउटा अत्यन्त जरुरी बैठकमा तपाईंहरू सबैलाई बोलाइएको छ, कृपया अर्को कोठामा मसँग आउनुहोला ।
- ❖ कुनै समसामयिक विषयमा ५ मिनेट छलफल गरी फर्कने ।
- ❖ बैठकमा सहभागी हुन नसक्नेलाई पालैपालो कारण सोध्ने र कारणका बारेमा छलफल गर्ने, कसरी सहभागिता गराउन सकिन्छ भनी छलफल चलाउने ।
- ❖ अधिकारमुखी अवधारणामा सबैको बराबर सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्छ भन्दै विषय प्रवेश गर्ने ।
- ❖ सहभागी सबैलाई सक्रिय सहभागिताको लागि धन्यवाद दिने ।

दोस्रो-सत्र

पहिलो दिन

समय : १ : ३०

अधिकारमुखी अवधारणा

शीर्षक : अधिकारमुखी अवधारणा

क्षेत्र : अधिकारमुखी अवधारणाको परिभाषा । यसको विकासक्रम ।

रुचि : अधिकारमुखी अवधारणा नवीनतम मान्यता भएकाले यस बारेमा जानकारी हुने रुचि हुनसक्छ ।

आवश्यकता : अधिकारमुखी अवधारणाको आवश्यकता किन पर्यो भन्ने जानकारी गराउन जरुरी भएकोले ।

उद्देश्य : अधिकारमुखी अवधारणाको आवश्यकता तथा यसको परिभाषा र विकासक्रमका बारेमा सहभागी जानकारी भई व्यवहारमा उतार्ने तत्परता देखाउने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ अधिकारमुखी अवधारणाका बारेमा थाहा पाउने को को छन् भनेर सोध्ने र बताउनु भन्ने ।
- ❖ यसको परिभाषा र विकासक्रमका बारेमा बताउने ।
- ❖ अधिकारमुखी अवधारणाका विशेषताका बारेमा बताउने
- ❖ यस अवधारणालाई अधिकारमुखी अभियानको कार्यक्रममा कसरी समाहित गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा व्यापक छलफल चलाउने ।
- ❖ सहभागीका कुनै जिज्ञासा भए सोध्न भन्ने ।
- ❖ उद्देश्य पूरा भए नभएको सोध्ने ।
- ❖ मानवअधिकारमुखी अवधारणाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको मानव अधिकार उपभोगका
- ❖ लागि कसरी सहयोग गर्छ भनेर कक्षा कोठा छलफल चलाउने । यसलाई व्यवहारमा कसरी उतार्न सकिन्छ भन्ने बारेमा छलफल चलाउने ।
- ❖ नबुझे पुनः बताउने, बुझाउने प्रयत्न गर्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागीताको लागि सहभागीहरूलाई धन्यवाद दिने ।

अनुसूची दोस्रो

अधिकारमुखी अवधारणा

अधिकारमुखी अवधारणा मानव विकासका क्रममा विकसित एउटा पद्धति हो । अधिकारमुखी पद्धतिमा व्यक्ति अधिकारको हकवाला हुन्छ र मूलतः परिवार, समाज तथा राज्य दायित्ववाला हुन्छन् भन्ने मान्यता स्वीकार गरिएको हुन्छ । यो विशेषगरी अधिकारहरूबाट वञ्चित हकवालाका पक्षमा परिवार, समुदाय, समाज, राज्य तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा काम गर्ने र भूमिका निर्वाह गर्ने दृष्टिकोण, कार्यशैली तथा पद्धति पनि हो । त्यसैले अधिकारमुखी अवधारणाले जनतालाई सशक्त बनाई निर्णय प्रक्रियामा सक्रिय सहभागी गराउँछ । यही कारणले यो अवधारणा परम्परागत मान्यताभन्दा फरक छ ।

अधिकारमुखी अवधारणा मानवीय आवश्यकता पूरा गर्ने भौतिक विकास कार्यमा सीमित हुँदैन । अधिकारमुखी अवधारणा व्यक्ति तथा समाजिक संरचनालाई सशक्त बनाएर मानव अधिकारको उपभोगबाट वञ्चित समुदायको अधिकारको रक्षा गर्न केन्द्रित हुन्छ । अधिकारमुखी पद्धतिले समानता र न्यायलाई केन्द्रमा राखेर व्यक्तिका राजनीतिक, नागरिक, सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पाँचवटै अधिकारलाई सापेक्षतामा हेर्छ । यसले सम्बन्धित दायित्ववाला अर्थात् राज्यलाई जवाफदेही र सक्षम बनाउन क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग गर्दै मानव अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका लागि क्रियाशील हुन अभिप्रेरित गर्छ ।

अधिकारमुखी अवधारणामा गरिबीको प्रमुख कारण अन्याय, बहिष्करण, विभेद, शोषणलाई मानिन्छ । व्यक्तिगत कारणले कोही पनि गरिब हुँदैन वा हुन चाहँदैन । गरिबी आफैँ सिर्जित हुने पनि होइन । यसलाई सिर्जित गरिन्छ । गरिबीलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, सरकार तथा समाजले सिर्जना गर्छ । व्यक्तिको कमजोरीका कारणमात्र गरिबी सिर्जित हुने नभएकाले यसलाई व्यक्ति केन्द्रितमात्र भएर हटाउन सकिँदैन भन्ने मान्यता अधिकारमुखी अवधारणामा रहन्छ । यसमा गरिबीको वास्तविक कारण पत्ता लगाएर निराकरणका लागि प्रहार गर्नुपर्छ भन्ने मानिन्छ । त्यसका लागि आधारभूत पीडितको पहिचान गर्नुपर्छ । तिनको सशक्तीकरण गर्नुपर्छ र तिनलाई जागरुक बनाउनुपर्छ । दायित्ववालालाई उत्तरदायी बनाउनुपर्छ । मानव अधिकारको उपभोग गर्ने वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ । गरिबी हटाउन

संरचनामै परिवर्तन गर्नुपर्छ भन्ने यस अवधारणाको मान्यता हुन्छ । अझ स्पष्ट हुन तलको चित्र हेरौं :

अधिकारमुखी अवधारणा ?

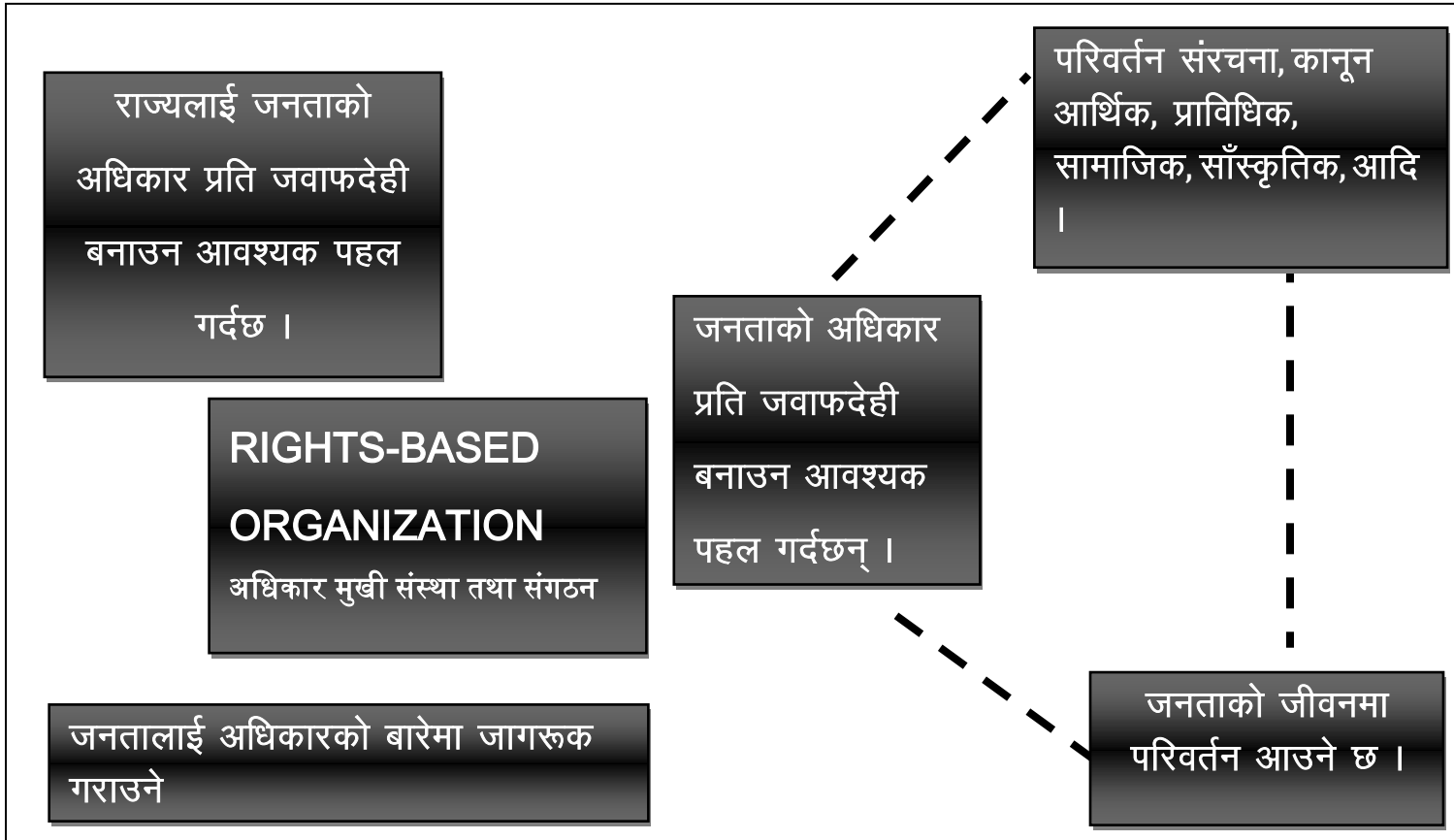

Figure 1

अधिकारमुखी दृष्टिकोण बुझ्नका लागि सर्वप्रथम अधिकार के हो भन्ने बारेमा प्रष्ट हुनुपर्छ । त्यसपछि, मानवअधिकार के हो भन्ने जान्नु आवश्यक हुन्छ । तेस्रो, मानव अधिकारको उपभोगका लागि प्रमुख जिम्मेवारी कसको हो भन्ने जानकारी हुनुपर्छ । त्यस्तै, स्थानीय तहमा मानव अधिकार उपभोग गर्ने वातावरण तयार कसको दायित्व हुन्छ भन्नेजस्ता विषयमा प्रष्ट हुनुपर्छ । यतिले जानकारी त होला तर अधिकारको उपभोगका लागि ज्ञानमात्र पर्याप्त हुँदैन । त्यसलाई व्यवहारमा उर्तान क्रियाशील पनि हुनैपर्छ । अर्थात् अधिकार उपभोग गर्ने समूहहरूले आवश्यकताअनुरूपको अधिकार उपभोग गर्न पाएका छन्

? के दायित्ववालाले आफ्नो कर्तव्य इमानदारी साथ पूरा गरेका छन् ? या पूरा गर्ने प्रयत्न इमानदारीसाथ गरेका छन् ? छैनन् भने स्थानीय स्तरमा के के उपायहरू हुन सक्छन् ? के के प्रयत्न गरिनुपर्छ ? भन्ने बारेमा प्रत्यक्ष छलफल चलाइएको छ ? के यो व्यवहारमा देखिएको छ ? यस्ता सबालको उत्तर पहिल्याउन तल दिइएको जस्तो - NEPAL - पूरा भएको छ कि छैन भन्ने विचार तथा मनन गर्नुपर्छ । यो अधिकारमुखी दृष्टिकोणको एउटा सरल व्याख्या हुनसक्छ ।

अधिकारमुखी अवधारणाका विशेषता :

- N:** Non-Discrimination but attention to vulnerable groups & Equality: विभेदरहित तर कमजोर समूहलाई समान बनाउन ध्यान (सकारात्मक विभेदयुक्त)
- E:** Empowerment – सशक्तीकरण
- P:** Participation – सक्रिय सहभागिता
- A:** Accountability – जवाफदेही
- L:** Link to Human Rights frame work – मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त तथा मान्यताहरूको आत्मसात्

के हो त अधिकारमुखी अवधारणा ?

अधिकारमुखी अवधारणा आत्मसात् गरेर कार्यक्रम संचालन गर्न पहिले कार्यक्रम संचालन गर्ने स्थान तथा क्षेत्रको अवस्था विश्लेषण गरिन्छ । यसका लागि के कारणले गर्दा जनताले आफ्नो मानव अधिकार उपभोग गर्न नपाएका हुन् भन्ने विषयमा जानकारी हासिल गर्नुपर्छ । स्थानीय तहमा दायित्व वाला (राज्य) को को छन् र तिनले किन आफ्नो कर्तव्य पालना गरेनन् भन्ने अध्ययन गरिन्छ । त्यसपछि जनता र स्थानीय शासनबीचको अन्तर पहिचान गर्नुपर्छ । जनतालाई सचेत पार्दै संगठित गर्न र राज्यको सम्बन्धित निकाय र संयन्त्रलाई आफ्नो जिम्मेवारीप्रति उत्तरदायी बनाउन आवश्यकताअनुसार कार्यक्रमको संचालन गरिनुपर्छ ।

राहतमुखी,	आवश्यकता र	अधिकारमुखी अवधारणा
Input दिने Output मा मतलब गरिँदैन	Input दिने Output मा मतलब गरिने	Process र Output मा मतलब गरिन्छ
दान बढाउन जोड गरिन्छ	आवश्यकता पुरा गर्न जोड दिइन्छ	माअ उपभोगमा जोड गरिन्छ
पीडित तथा इच्छा केन्द्रित हुन्छ	विकासमा व्यक्तिको भूमिकामा जोड दिइन्छ	माअ उपभोक्ताका लागि व्यक्ति तथा समूहलाई सशक्तिकरणमा जोड दिइन्छ
दान इच्छा हो	आवश्यकतामा कर्तव्य निर्वाहक हुन्न	माअ कर्तव्य निर्वाहक हुन्छ
दान विश्वव्यापी नहुन सक्छ	आवश्यकतामा विश्वव्यापी नहुन सक्छ	मानव अधिकार विश्वव्यापी हुन्छ
इच्छा भए दिने	आवश्यकतामा रणनीतिक तथा लक्ष्यका आधारमा पुरा हुन्छ	आवश्यकता रणनीतिक, लक्ष्य, प्रक्रियाको आधारमा पुरा गरिन्छ

अधिकारमुखी अवधारणा

- ❖ मानव अधिकारको उपभोग गर्न पाउने मान्यता हो ।
- ❖ मानव अधिकारको उपभोगका लागि दाबी गर्ने अधिकार हुन्छ ।
- ❖ दायित्ववालालाई जवाफदेही बनाउने अधिकार हो ।
- ❖ अरुको मानव अधिकारको सम्मान गर्ने दायित्व हो ।

मानव अधिकारको उपभोगबाट वञ्चित भएका कारणले नागरिक गरिब, भोका र पछाडि पारिएका हुन्छन् । अधिकारमुखी अवधारणाले गरिबीलाई अन्यायका रूपमा लिन्छ र गरिबीका मुख्य कारणमा सीमान्तीकरण, विभेद र शोषणलाई समावेश गर्छ । यस अवधारणाले गरिबीका कारणमै प्रहार गर्ने कार्य गर्छ ।

अब के गर्ने त ?

तीन - स

सम्झौं बुझौं

संगठित होऔं

संघर्ष गरौं

अधिकार अवश्य पाइन्छ ।

संसार बदल्ने चाहना

म जवान हुँदा संसार बदल्न चाहन्थेँ । मैले थाहा पाएँ, संसार बदल्न त गाह्रो पो रहेछ । त्यसैले मैले आफ्नो देशलाई बदल्न खोजेँ । मैले आफ्नो देशलाई पनि बदल्न सकिन । अनि, मैले आफ्नो ध्यान आफ्नै समुदायमा केन्द्रित गरेँ । त्यो पनि संभव भएन र मैले आफ्नो परिवारलाई बदल्ने प्रयास गरेँ । अहिले बूढो भएपछि मात्र मलाई थाहा भयो - मैले परिवर्तन गर्नसक्ने त आफूलाई मात्र रहेछ । आफूलाई परिवर्तन गरेपछि परिवारलाई बदल्न सक्थेँ र म र मेरो परिवार मिलेर समुदायलाई बदल्न सक्थ्यौं । समुदाय समुदायको परिवर्तनले देशलाई बदल्न सकिन्थ्यो र अन्त्यमा मैले संसारलाई नै परिवर्तन गर्नसक्थेँ ।

तेस्रो – सत्र

दोश्रो दिन

समय : १ : ३०

तीनमुखे पद्धति (Three Pronged Approach)

शीर्षक : तीनमुखे पद्धति

क्षेत्र : तीनमुखे पद्धति भनेको के हो ? अधिकारमुखी अवधारणा कार्यन्वयन गर्न यसको महत्व, सान्दर्भिकता र भूमिका कस्तो हुन्छ ?

रुचि : अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सबालमा विगतमा भएका वकालतले के कति सफलता पाएका छन् ? के यो सफलता पर्याप्त छ ? भनी सोध्ने । के गर्दा प्रभावकारी सफलता हासिल गर्न सकिन्छ भनी सोध्ने र सो बारेमा छलफल गर्न लागेको जानकारी गराउँदै सहभागीमा रुचि जगाउने ।

आवश्यकता : अधिकारमुखी वा सामाजिक सशक्तीकरणको आन्दोलन अगाडि बढाउने महत्वपूर्ण उपकरणका रूपमा तीनमुखे पद्धति विकासत गरिएको हो । यो पद्धति प्रभावकारी उपाय भएकाले यस बारेमा जान्नु आवश्यक छ ।

उद्देश्य : सहभागीहरू तीनमुखे पद्धतिका बारेमा जानकारी भई बताउन सक्ने र भविष्यमा व्यवहारमा उतार्न उत्सुक हुने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ प्रकृतिद्वारा सिर्जित वस्तु के के हुन् भनेर सोध्ने । सहभागीबाट आएका बुँदालाई टिपोट गर्ने ।
- ❖ त्यस्तै मानव निर्मित वस्तु के के हुन् भनी सोध्ने र टिपोट गर्ने ।
- ❖ प्रकृतिद्वारा सिर्जित वस्तुहरू परिवर्तन गर्न सकिन्छ भनेर कक्षा कोठा छलफल चलाउने ।
- ❖ त्यस्तै मानव निर्मित वस्तुलाई परिवर्तन गर्न सकिन्छ त भन्ने छलफल चलाउने ।
- ❖ अनुसूचीमा दिइएको 'जानी राखाँ' भन्ने उपशीर्षकको निष्कर्ष बताउने ।
- ❖ तीनमुखे पद्धतिका बारेमा सविस्तार छलफल चलाउने । अनुसूचीमा दिइएअनुसार सारांश बताउने ।
- ❖ सहभागिताको उद्देश्य पूरा भए नभएको सोध्ने । यो पद्धति कस्तो लाग्यो भनी सोध्ने । व्यवहारमा कसरी उतार्न सकिन्छ भनी छलफल चलाउने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि धन्यवाद दिने ।

अनुसुची तेस्रो

अधिकारमुखी अवधारणा कार्यान्वयन गर्न तीनमुखे पद्धति

धर्तीमा विद्यमान वस्तुहरूलाई दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

१. प्रकृति सिर्जित २. मानिस निर्मित

नेपालका हिमाल, पहाड, तराई, नदीनाला आदि प्रकृतिद्वारा सिर्जित भएका हुन् भने गाउँघर, बाटोघाटो, समाज, नियमकानून, संविधान, राजनीतिक व्यवस्था, संस्कार सबै मानव सभ्यताको विकाससँगै निर्माण गरिएका हुन् ।

त्यसो हो भने के हिमाललाई परिवर्तन गरेर तराई बनाउन सकिन्छ ? के तराईमा हिउँ पर्ने बनाउन सकिन्छ ? सकिँदैन । प्रकृतिद्वारा सिर्जित वस्तुलाई आधारभूतरूपमा बदल्न सकिँदैन । अनि मानवद्वारा निर्मित वस्तु तथा धारणा, संस्कारमा परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ त ? अवश्य सकिन्छ । मानवद्वारा निर्मित वस्तुलाई परिवर्तन गर्न सकिन्छ । त्यसलाई रूपान्तरण गर्न सकिन्छ । समय लाग्न सक्ला, त्याग गर्नु पर्ला तर जागरुक र संगठित भएर निरन्तर लागेमा परिवर्तन गर्न सकिन्छ । अर्थात्, विद्यमान विभेदकारी व्यवस्थालाई बदलेर समाजिक न्यायमा आधारित लोकतान्त्रिक समाजको निर्माण गर्न सकिन्छ । त्यसका लागि प्रतिस्थापन (Replacement) गर्ने हैन रूपान्तरण (Transformation) को प्रक्रियामा लाग्नुपर्छ, ।

के हो त तीनमुखे पद्धति ?

कुनै पनि अधिकारको वकालत गर्दा वा हकवालालाई अधिकार दाबी गर्नसक्ने बनाउन निश्चित विधि र अवस्थाको प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्छ । हाल अधिकार कार्यान्वयनका लागि विकासमा कार्य गर्ने वा अधिकारका क्षेत्रमा कार्य गर्ने संघसंस्थाले आआफ्नै तरिका अपनाउँदै आइरहेका छन् । नेपालको सन्दर्भमा पछिल्लो समयमा अधिकारमुखी अवधारणा

कार्यान्वयन गर्नका लागि तीनमुखे पद्धतिले अत्यन्तै प्रभावकारी भूमिका खेलेको हुन्छ । यो अवधारणा आत्मसात् गरेर गरिएका वकालत या संचालन भएका अभियान निकै सफल भएको पाइन्छ । समान्यतः अधिकारको वकालत वा दाबी गर्दा अधिकार दाबी गर्ने हकवालाको सबलीकरण तथा सशक्तीकरण, हकवालाको अधिकारको लागि जनसचेतन तथा नीति र सुशासन गरी तीनवटा चरण अपरिहार्य हुन्छन् । यस प्रक्रियालाई नै तीनमुखे पद्धति भनेर भनिन्छ । यसको निम्नानुसार विवेचना गरिएको छ ।

(क) अधिकार दाबी गर्ने हकवालाको सबलीकरण र सशक्तीकरण

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलगायत सबै जना सम्मानित जीवन यापन गर्ने अन्तर्निहित अधिकार लिएर जन्मिएका हुन्छन् । त्यसैले सबलीकरण तथा सशक्तीकरण गर्ने भन्नेबित्तिकै त्यस्तो समूहका व्यक्तिले आफू गिरेको, हेपिएको वा भेदभावको सिकार भएर जन्म लिएको हो भन्ने हीन भावना राख्नु हुँदैन । प्रत्येक व्यक्तिको विचार सबल तथा सशक्त हुनुपर्छ । कुनै पनि वर्ग अझ विशेष गरेर मानव अधिकारको उपभोगबाट वञ्चित पारिएका समूहको सबलीकरण र सशक्तीकरण नभएसम्म सीमान्तकृत वा पछाडि पारिएका वर्गले हक दाबी गर्न सक्दैनन् । त्यसैले अपाङ्गता भएको व्यक्तिलाई आफू हेपिएर जीउन जन्मेको हैन भन्ने सोचको विकास हुनुपर्छ । पहिलो महत्वपूर्ण पक्ष सबै पीडित आफ्नो अधिकारको बारेमा जानकार हुनु हो । त्यसका लागि सबलीकरण र सशक्तीकरणको विकल्प छैन । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारका लागि धेरै संघसंस्था समाजमा क्रियाशील छन् । तर आशाअनुरूप उपलब्धि हुनसकेको छैन ? किन

नेपाली समाजमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिले जति धेरै कार्य गरे पनि, वकालत र अभियान संचालन गरेअनुसार अधिकार प्राप्त गर्न नसक्नुको मुख्य कारण हकवालाहरूले सशक्त भएर आफ्नो अधिकारको दाबी गर्न नसक्नु नै हो । हकवालाहरूलाई सशक्त बनाउन उनीहरूको क्षमता विकास गरी हक दाबी गर्नसक्ने बनाउनुपर्छ । यही प्रक्रियालाई अधिकार दाबी गर्नेको सबलीकरण र सशक्तीकरण भन्ने गरिन्छ । तीनमुखे पद्धतिमा पहिलो मुख्य पद्धति वा तरिका यही हो । यसअन्तर्गत विशेषगरी क्षमता र मानवीय सीप विकासका विषय पर्छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा विभिन्न सबालमा कार्य गर्नुपर्छ । तिनलाई उदाहरणका लागि निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ । तर, यी केही नमुनामात्रै हुन् । यसभन्दा बढी महत्वपूर्ण विषयहरू छन् ।

- ❖ वकालत तालिम ।
- ❖ सांकेतिक भाषाको तालिम, दोभाषेको पर्याप्तता ।
- ❖ हक दाबी गर्न जाँदा हकवालाको भौतिक पहुँचमा ध्यान दिनुपर्छ ।
- ❖ संगठित हुन उत्प्रेरित गर्ने, संगठनको क्षमता विकासमा कार्य गर्ने ।
- ❖ वकालतका लागि सबाल आफैँ पहिचान गरी योजना बनाउनसक्ने ।
- ❖ हक अधिकार प्राप्तिका लागि कार्य एबूअतष्यल०, चिन्तन मनन एच्भाष्अितष्यल० र नयाँ रणनीति तयारी गर्ने कार्य गर्नसक्ने ।
- ❖ विभिन्न दबाबमूलक कार्य सञ्चालन गर्ने ।

(ख) जनसचेतीकरण

तीनमुखे पद्धतिको दोस्रो पद्धति वा तरिका जनसचेतीकरण हो । यसको तात्पर्य, आफ्नो पक्ष तथा समुदायको अधिकार प्राप्तिका लागि अन्य व्यक्ति, समुदाय तथा विज्ञको समर्थन लिनु र जनमत सिर्जना गर्नु हो । पछाडि पारिएका समुदाय अथवा हक दाबी गर्ने वर्गका लागि सम्बन्धित वर्गले मात्रै आवाज उठाएर नपुग्नसक्छ । अन्य वर्ग र समुदायलाई सचेत पार्दै आवाज उठाउन, वकालत र जनमत निर्माण गर्ने कार्य पनि त्यति नै आवश्यकता पर्छ । यस्ता कार्यलाई जनसचेतीकरण भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने आफ्नो पक्षमा जनमतको निर्माण गर्नुपर्छ । कुनै पनि सबालमा काम गर्दा उक्त सबालका बारेमा सबै सरोकारवालालाई पूर्णरूपमा जानकारी दिएर सचेत गराई अधिकार आन्दोलनको सहयात्री नबनाएसम्म हकवालाको हक दाबी गर्न गरिएका दबाबमूलक कार्य प्रभावकारी हुन सक्दैनन् ।

अहिलेको अधिकारमुखी अभियान सफल नहुनुको मुख्य कारण सम्बन्धित वर्गमात्र वकालत अभियानमा लाग्नु र अरु वर्गलाई त्यसमा समावेश नगर्नु पनि हो । जनसचेतीकरणको माध्यमबाट अरु वर्गको सहभागिता नभएसम्म अधिकारमुखी अभियान सफल हुनसक्तैन ।

(ग) सही नीति र सुशासन

अधिकारलाई दिगोरूपमा सुनिश्चित गर्न सोहीअनुसारको कानून तथा राज्य व्यवस्था चाहिन्छ । हकवालाहरूले हक दाबी गर्ने आधारभूत र सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष राज्यको नीति र सुशासनसँग जोडिएको हुन्छ । राज्यमा पछाडि पारिएका वर्गले अधिकार प्राप्त गर्न

पर्याप्त नीति निर्माण भएको छ कि छैन? नीति छ भने त्यस्तो नीति कार्यान्वयन भएको छ कि छैन भन्नेजस्ता विषय महत्वपूर्ण हुन्छन् । सामान्यतया वकालतपछि आएको परिवर्तन मापन गर्ने कसी नीति हो भने त्यसको कार्यान्वयन भई हकवालाले अधिकार पाए न पाएको जाँच्ने आधार सुशासन हो ।

यी तीनवटा पक्षको संयोजनले मात्र अधिकार सुनिश्चित हुन्छ । संक्षेपमा अधिकारमुखी अवधारणा कार्यान्वयन गर्न तीनमुखे पद्धति एउटा चक्रका रूपमा रहेको हुन्छ भन्न सकिन्छ । यी तीनै मुखको एक आपसमा अन्तर्सम्बन्ध हुन्छ । अर्थात् यी तीन मुखको भूमिकालाई समान महत्व दिनु आवश्यक छ । त्यसले हकवालालाई हक अधिकार दिलाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । अधिकारमुखी पद्धतिमा काम गर्दा यी तीनैवटा पद्धतिलाई ध्यान दिएर योजना बनाउँदा प्रभावकारी हुन्छ ।

तलको चित्र हेरौं ।

तीनमुखे पद्धतिको चित्र

चित्र राख्नुपर्ने ????????

दोस्रो दिन

समय : ०० : ३० मिनेट

दैनिक समीक्षा

शीर्षक : दैनिक समीक्षा

क्षेत्र : पहिलो दिनमा छलफल गरिएका विषय वस्तुका आधारमा प्रश्न बनाई खेलका माध्यम अपनाई समीक्षा गर्ने ।

रुचि : खेल खेलेर

आवश्यकता : प्रशिक्षणका लागि खेल राम्रो तरिकामध्येको हो ।

उद्देश्य : सहभागीहरूले दिनभरका क्रियाकलापको समीक्षा गर्नेछन् ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ दिनभर छलफल भएका ८/१० वटा विषयसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू, केही नाचगान र ठट्ट्याली गर्ने किसिमका चिट्ठा बनाई पढ्याउने ।
- ❖ सहभागीहरूलाई गोलो घेरामा उभिन लगाउने । सबैले गाउनसक्ने कुनै गीतको दुई चार हरफ गाँउदै नाच्दै घुम्न लगाउने ।

- ❖ यसै क्रममा सहजकर्ताले २, ३ वा ४ मध्ये कुनै एक अंक सबैले सुन्ने गरी भन्ने र सोअनुरूप सहभागीलाई हात समातेर उभिन भन्ने । जसले त्यसअनुसार गर्नसक्दैन उनलाई चिट्ठा थुत्न लगाई लेखिएअनुरूप गर्न वा भन्न लगाउने ।
- ❖ यो क्रम खेल नसकुन्जेलसम्म दोहोर्याई रहने । अन्तिम ३ जना बाँकी रहेपछि खेललाई टुङ्गयाउने ।
- ❖ विषयमा छलफल भइसकेपछि खेल सकिएको जानकारी गराउँदै सहभागी सबैलाई धन्यवाद दिने ।

प्रारम्भ

दोस्रो दिन

समय : ०० : ३०

१. परिचय

शीर्षक : प्रारम्भ

क्षेत्र : दोस्रो दिनको विषयवस्तुमा प्रवेश गर्नु अगावै अधिल्लो दिनको क्रियाकलापहरूको समीक्षा गर्नुका साथै प्रतिवेदन तथा मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरी नयाँ कार्य समिति चयन गरिनेछ ।

रुचि : सहभागीहरूबाट प्रस्तुति हुनाले रोचक हुनेछ ।

आवश्यकता : दोस्रो दिनको तालिम संचालनका लागि वातावरण तयार गर्न र अधिल्लो दिनको पुनरावलोकन गर्नुपर्ने भएकाले ।

उद्देश्य : अधिल्लो दिनको क्रियाकलापको समीक्षा गरिने । दोस्रो दिनको तालिम संचालनका लागि नया कार्य समितिको चयन गरिनुको साथै तालिम संचालनको वातावरण तयार हुने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ अधिल्लो दिन भएका क्रियाकलापहरूको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाई सहभागीहरू बीच छलफल गराउंदा केही थपघट गर्नुपर्ने सुझाव आए थपघट गरिने जानकारी दिने ।
- ❖ प्रतिवेदनको तयारी र आकर्षक प्रस्तुतिको लागि विभिन्न तरिकाहरू अपनाई सहभागीहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- ❖ दोस्रो दिनको लागि सभानायकलगायत प्रतिवेदन लेखक, मूल्याङ्कनकर्ताको चयन गर्ने ।
- ❖ संचालक समूहका जिम्मेवारीहरू हेरफेर गर्ने ।

चौथो – सत्र

दोस्रो दिन

समय : २ : ००

शक्ति संरचना र जनवकालत (Power Structure and Advocacy)

शीर्षक : शक्ति संरचना, जनवकालत कसरी गर्ने (राज्य, नागरिक समाज, बजारको सम्बन्धमा आधारित) ।

क्षेत्र : के हो त शक्ति संरचना ? जनवकालत किन ? जनवकालत कसरी गर्ने ? जनवकालत तथा राज्य, नागरिक समाज र बजारको अन्तसम्बन्धका बारेमा छलफल गरिने ।

रुचि : अनुसूचीमा भएको महिला र पुरुष बीच दौडको प्रतियोगिता सम्बन्धी चित्र देखाएर । यस दौडमा महिला कि पुरुष कसले जित्छ होला भनी प्रश्न सोध्ने र सामान्य छलफल चलाउने ।

आवश्यकता : जनवकालतका लागि राज्य, नागरिक समाज, बजारको सम्बन्धका बारेमा जानकारी भई जनवकालतलाई प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्न यस बारेमा जानकारी हुन आवश्यक भएकोले

उद्देश्य : सहभागीहरू राज्य, नागरिक समाज, बजारको शक्ति संतुलनका सम्बन्धका बारेमा जानकारी भई जनवकालतको जानकारी हुने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ कामको सिलसिलामा घर बाहिर निस्केमा सहभागीले कस्ता प्रकारको व्यक्तिहरूलाई भेट्छन् भनी प्रश्न गर्ने । सहभागीबाट आएको उत्तरलाई टिपोट गर्ने ।
- ❖ आएका उत्तरहरूलाई मुख्य तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । सहभागीले सामान्यतः नागरिक समाज, राज्य वा बजारको प्रतिनिधिलाई भेटेका हुन्छन् ।
- ❖ यी तीन वस्तु पक्षबीच शक्ति सन्तुलनका आधारमा समाज तथा राज्य संचालन भएको हुन्छ । अनुसूचीमा भएको चित्र देखाउने । वर्तमान अवस्थामा राज्य, नागरिक समाज, बजारमध्ये कुन पक्ष बढी प्रभावशाली छ भनी प्रश्न सोध्ने । कक्षा कोठा छलफल चलाउने ।
- ❖ यस्ता समस्याहरूको निराकरणको लागि कसरी पैरवी गर्न सकिन्छ भनी छलफल चलाउने ।
- ❖ जनवकालतका बारेमा सहभागीलाई भन्न लगाउने र छलफल चलाउने । यस बारेमा अनुसूची अनुसार बताउने ।
- ❖ जिज्ञासा भए सहभागीलाई सोध्न अनुरोध गर्ने ।
- ❖ सारांश प्रस्तुत गर्ने ।
- ❖ उद्देश्य जाँच्ने ।
- ❖ बुझे नबुझेको सोध्ने, नबुझेमा पुन बताउने, बुझाउने प्रयत्न गर्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताको लागि सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिने ।

अनुसूची चार

शक्ति संरचना भनेको के हो

राज्य

राज्य भन्ने शब्दको मानव अधिकारको क्षेत्रमा विशेषरूपले प्रयोग भएको पाइन्छ । संघीय मुलुकमा राज्य भन्दा त्यसको एउटा प्रान्तलाई पनि बुझाउँछ भने राज्य शब्दले समग्र देशलाई पनि बुझाउन सक्छ । यहाँ हामीले चर्चा गर्न लागेको राज्य भन्नाले देशको समग्र भौगोलिक संरचनासहितको कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकालाई बुझाउन खोजिएको छ । राज्यका तीन अङ्गहरूको प्रयोग केन्द्रमा मात्र नभई स्थानीय तहमा पनि हुन्छ भन्ने सबालमा ध्यान दिनुपर्छ । उदाहरणका लागि गाउँ विकास समितिको कार्यलयले राज्यका तीनवटै अङ्गको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ भने स्थानीय तहमा अवस्थित प्रहरी कार्यालयले कार्यपालिका सरकारको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । स्वायत्त राज्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता पाउनुका साथै आफ्नो देश र जनताको हितमा निर्णय गर्ने अधिकार पनि हुन्छ ।

बजार

बजार मानिसको जीवनयापनका लागि वस्तु तथा सेवाहरूको विनिमय गर्ने केन्द्र हो । जीवनयापनको लागि आवश्यक वस्तुहरूको उत्पादन, वितरण, विनिमय तथा उपभोग गर्न आर्थिक संस्थाहरूको स्थापना गरिएको स्थानलाई नै बजार भनिन्छ । आर्थिक संस्थामा हुने परिवर्तनले समाजलाई पनि परिवर्तन गराइरहेको हुन्छ । यस किसिमका आर्थिक संस्थामध्ये बजार एउटा प्रमुख संस्था हो । बजारको मुख्य उद्देश्य नाफा आर्जन गर्नु हो ।

नागरिक समाज

राज्य शासन गर्ने अख्तियार पाएको निकाय हो भने नागरिक समाज शासितहरूको समाज हो । बजार पनि शासित हुनेकै समूह हो तर यसले शासन प्रक्रियामा समानान्तर अस्तित्व कायम गरिसकेको र व्यावहारिकरूपमा नागरिकहरूमाथि शासन गर्नसक्ने हैसियत प्राप्त गरेकाले नागरिक समाजबाट अलग छुट्टै शक्तिको रूपमा अध्ययन गर्न थालिएको छ ।

तसर्थ राज्य र बजारबाहेकका समुदायलाई नागरिक समाज भन्न सकिन्छ । नागरिक समाजमा असल तत्वमात्र नहुन सक्छ । कतिपय व्यक्तिहरूले सँगठित संस्थाहरूलाई नागरिक समाज नमानी स्वतःस्फूर्तरूपमा आवश्यक पर्दा आवाज उठाउने अनौपचारिक समुदायलाई मात्र नागरिक समाज मान्ने गरेको पनि पाइन्छ ।

लन्डन स्कूल अफ इकोनोमिक्सको नागरिक समाज केन्द्रले तयार गरेको परिभाषाअनुसार सामूहिक हित, उद्देश्य तथा मूल्यमान्यताका निमित्त स्वःस्फूर्त ढंगबाट गरिने सामूहिक कार्यको परिवेश नै नागरिक समाज हो । सिद्धान्ततः नागरिक समाजको संस्थागत स्वरूपहरू राज्य, बजार र परिवारभन्दा भिन्न हुन्छ । यद्यपि, राज्य, बजार र परिवारबीचको भेद कतिपय अवस्थामा अस्पष्ट हुनसक्छ (जस्तै, सहकारी पसल, राजनीतिक दल आदि ।) नागरिक समाजका निकायहरूमा खासगरी दर्ता गरिएका कल्याणकारी संस्थाहरू, विकासे गैरसरकारी संस्थाहरू, सामुदायिक समूहहरू, महिला संगठनहरू, निश्चित विश्वासमा आधारित संस्थाहरू, पेसागत संगठनहरू, ट्रेड यूनियन, जनसंगठनहरू, सामाजिक आन्दोलन, व्यापारीहरूको संगठन, वकालत वा दबाब समूहहरू, त्यस्ता संघसंस्थाको संजाल तथा सहकार्य गर्ने समूह हुनसक्छन् ।

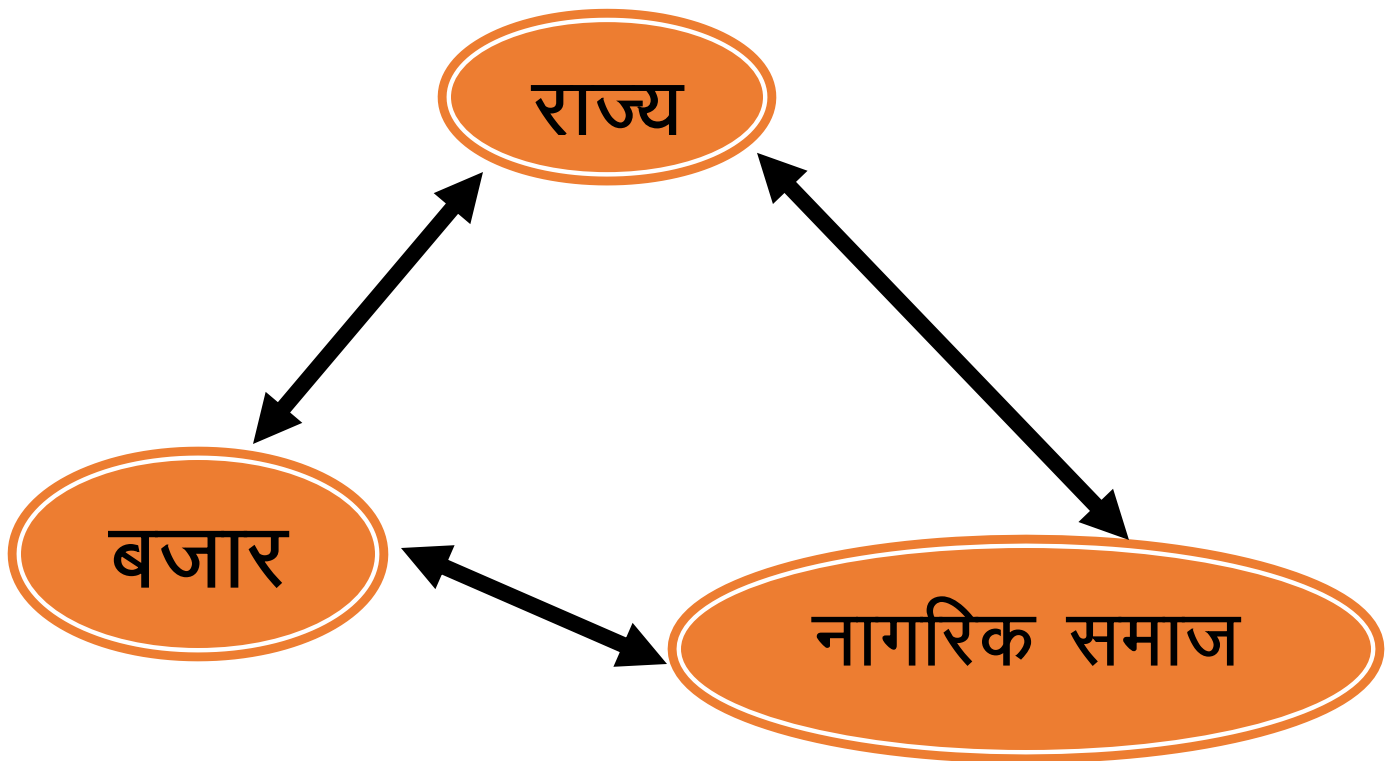
आजको युगमा राज्य र बजारको दुष्प्रभावबाट नागरिकको रक्षा गर्ने तथा लोकतान्त्रिक संस्कार प्रवर्द्धन गर्ने शक्तिका रूपमा नागरिक समाजको भूमिका बढ्दै गएको देखिएको छ ।

शक्ति सन्तुलन र नागरिक समाजको भूमिका

राज्यमाथि बजारको नियन्त्रण बढी भएको अवस्थामा राज्य कल्याणकारी हुन सक्तैन र गरिब तथा पाखा पारिएका, पछाडि छाडिएका व्यक्ति तथा समुदाय झन् पाखा लाग्ने स्थिति सिर्जना हुन्छ । अर्कातिर, बजारमा राज्यको बढी नियन्त्रण हुँदा आर्थिक विकासमा प्रतिकूल प्रभाव पर्नसक्छ । बजार अधिक खुला भएको अवस्थामा व्यक्ति वस्तुमात्र हुनपुग्ने अवस्था उत्पन्न हुनसक्छ । महिलाको बजारीकरण, आधारभूत सेवाहरूको बजारीकरण, श्रमको बजारीकरण जस्ता विषयले सामाजिक न्यायमा पारिरहेको प्रभाव हाम्रो देशमा पनि जताततै देख्न पाइन्छ ।

हाम्रो देशको वर्तमान अवस्था हेर्ने हो भने बजार अन्य संरचनाभन्दा बलियो अवस्थामा रहेको पाइन्छ । राज्य झन्डैझन्डै सरकारविहीन अवस्थामा छ । यस्तो अवस्थामा नागरिक समाज सशक्त भएमात्र संरचनामा संतुलन कायम हुन्छ । नागरिक समाज सशक्त भएमा राज्यलाई पनि प्रभावकारी बनाउन प्रेरणादायी भूमिका निर्वाह गर्नसक्छ । त्यसले लोकतान्त्रिक पद्धतिको संस्थागत विकासमा टेवा पुर्याउनेछ ।

। तलको चित्र हेरौं ।

बजार राज्य नागरिक

माथिको चित्रबाट समाज संचालनमा तीनवटै शक्तिमा कुनै न कुनै प्रकारको शक्ति अन्तर्निहित हुन्छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ । साथै शक्ति प्रत्येक व्यक्तिमा पनि अन्तर्निहित हुन्छ तर सबै व्यक्तिमा शक्ति बराबर हुन्छ भन्ने हैन तर भएको शक्तिको प्रयोग कसरी हुन्छ भन्ने महत्वपूर्ण हो । शक्तिको प्रयोग न्यायपूर्ण वा अन्यायपूर्ण कसरी भएको छ भन्ने सबाल महत्वपूर्ण हुन्छ । माथि उल्लेखित तीन शक्तिको प्रयोग कसरी भएको छ ? न्यायका लागि भएको छ कि अन्यायका लागि ? भन्ने थाहा पाउनु आवश्यक हुन्छ । यी शक्तिहरूको सही सदुपयोग नभएको समाजमा मानव अधिकारको उपभोगको लागि समस्या सिर्जना हुनसक्छ

। त्यसैले यस्ता समस्यालाई निराकरण तथा न्यूनीकरणको लागि नागरिक समाज क्रियाशील भई अगाडि बढ्नुपर्ने हुन्छ । त्यसका लागि नागरिक समाजले गर्ने कार्यमध्ये जनवकालत पनि एउटा महत्वपूर्ण विधि हो ।

तल जनवकालत के हो र केका लागि तथा कसरी गर्ने भन्ने चर्चा गरिएको छ ।

जनवकालत किन र कसका लागि ?

जनवकालत भनेको के हो ?

जनवकालतका केही प्रचलित अर्थ र परिभाषा यस प्रकारका रहेका छन् :

- ❖ समुदायलाई तीनको विचार, मूल्यमान्यता र सामाजिक अभियानमा सहयोग पुर्याउनु जनवकालत हो ।

- ❖ जनताको जीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने नीति र स्रोत साधनको व्यवस्थापन तथा राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक प्रणाली बारेमा प्रभाव पार्न गरिने प्रयास जनवकालत हो ।
- ❖ जनवकालत जनताको प्रत्यक्ष जीवनमा प्रभाव पार्ने नीति र स्रोत साधनको व्यवस्थापन तथा राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक प्रणाली बारेमा प्रभाव पार्न गरिने प्रयास हो ।
- ❖ जनवकालत नीति निर्मातालाई जनप्रीय नीति बनाउन वकालत गर्ने प्रायोजित/योजनाबद्ध प्रक्रिया हो ।
- ❖ सार्वजनिक जनवकालत सीमान्तकृतहरूलाई सशक्त पार्दै लोकतान्त्रिक, शान्तिपूर्ण संवैधानिक विधि अवलम्बन गरेर जनताका पक्षमा निर्णय गराउने प्रयास गर्ने योजनाबद्ध र संगठित कार्य हो ।
- ❖ जनवकालत योजनाबद्ध, सामाजिक न्यायमा आधारित, नियोजित प्रक्रिया हो । व्यक्ति, समुदाय, तथा अल्पसंख्यक वा पछाडि पारिएकाहरूको (विशेष) हितको लागि नीतिनिर्माता तथा कानून कार्यान्वयनकर्तालाई जनपक्षीय नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनको लागि दवाब सिर्जना गर्न कानुनी वा गैरकानुनी शान्तिपूर्णरूपमा गरिने सामूहिक प्रयास हो ।

ज	=	जागरुक/जवाफदेही/जनबोली
न	=	नमनीय कार्य - शान्तिपूर्ण, अहिंसात्मक
व	=	वकालतप्रति विश्वास भएको
का	=	कार्यनिष्ठ/कार्य कुशलता
ल	=	लक्ष्य प्राप्ति, लयबद्ध/निरन्तर प्रक्रिया
त	=	तर्कसंगत तयारी

पाँचौ -सत्र

दोस्रो दिन

समय : १ :००

मानव अधिकारको ऐतिहासिक विकासक्रम

शीर्षक : मानव अधिकारको ऐतिहासिक विकासक्रम

क्षेत्र : मानव अधिकारको विकासका क्रममा भएका मुख्य घटनाहरू,

रुचि : मानव अधिकार कार्यकर्ताको लागि मानव अधिकारको विकासक्रमको बारेमा जान्न आवश्यक भएकोले ।

आवश्यकता : संस्थाले संचालन गर्ने विभिन्न कार्यक्रमका लागि आवश्यक प्रशिक्षण दिनुपर्ने तथा मानव अधिकार कार्यकर्ताको हैसियतले मानव अधिकारको विकासक्रमको बारेमा जानकारी गराउन आवश्यक भएकाले ।

उद्देश्य : सहभागीहरूमानव अधिकारका लागि विश्वमा भएका घटनाहरूको बारेमा जानकार हुने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ इतिहास भनेको के हो भनेर सहभागीहरूलाई प्रश्न गर्ने ।
- ❖ कस्ता घटना इतिहासमा समेटिन्छन् प्रश्न सोध्ने र छलफल चलाउने ।
- ❖ मानव अधिकारको ऐतिहासिक विकासक्रमका बारेमा संक्षिप्तरूपमा बताउने ।

- ❖ विस्तृत छलफल समूहमा गर्ने भनेर जानकारी गराउने ।
- ❖ समूह विभाजन गर्ने, नामाकरण गर्ने । समूहको नेता छान्न लगाउने । प्रत्येक समूहलाई बेग्ला बेग्लै घटनाको बारेमा समूहमा अध्ययन गर्न लगाउने ।
- ❖ चार्ट पेपरमा टिपोट गर्न लगाउने ।
- ❖ समूहका नेतालाई पालैपालो अगाडि आएर प्रस्तुत गर्न लगाउने ।
- ❖ प्रस्तुतिको सारांश बताउने ।
- ❖ प्रश्न भए सोध्न अनुरोध गर्ने
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबैलाई धन्यवाद दिने ।

अनुसूची पाँच

मानवअधिकारको ऐतिहासिक विकासक्रम

मानव सभ्यताको इतिहास विभिन्न आरोहअवरोह पार गर्दै अघि बढिरहेको छ । सभ्यताको विकाससँगै सम्मानित जीवनयापनका लागि विभिन्न चरणमा विभिन्न आन्दोलन तथा संघर्षहरू गरिएका छन् । यो क्रम हाल पनि जारी छ । यसै क्रममा प्रतिपादन भएका मूल्य मान्यता तथा प्रचलनहरूले समयसँगै परिमार्जित हुँदै विभिन्न भाषा तथा ग्रन्थमा उल्लेख गरिए । धर्मको नाममा होस् या राजनीतिक आवरणमा यस्ता आन्दोलनका उपलब्धिले विश्वव्यापी मान्यता हासिल गर्न पुगे । यस्तै आन्दोलन तथा संघर्षको उपज हुन् - अहिलेका मानव अधिकारको सिद्धान्त तथा मान्यता हो ।

मानव अधिकारको विकासक्रमका लागि कोसे ढुङ्गा बन्न पुगेका विगतमा मानव अधिकारको प्राप्तिका लागि भएका केही महत्वपूर्ण घटनाको तल संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

क. म्याग्नाकार्टा

सन् १२१५ तिरको बेलायतमाको घटना हो । तत्कालीन बेलायती राजा जोन स्वेच्छाचारी थिए । जनतामाथि दमन गर्ने, चर्को कर असुल गर्नेजस्ता अलोकतान्त्रिक कार्यविरुद्ध बेलायती जनता एक जुट भएर संघर्षमा उर्लिए । जनतासामु झुक्न राजा बाध्य भए र सम्झौता गर्न बाध्य भए । यसरी जनतासँग गरिएको सम्झौतालाई नै 'म्याग्नाकार्टा' भनिन्छ । उक्त म्याग्नाकार्टामा राजाले संसद्को अधिवेशन नियमितरूपमा बोलाउनुपर्ने, ऐन बनाउने तथा पारित गर्ने अधिकार संसद्लाई हुने, संसद्को स्वीकृतीबिना कर लगाउन नपाइने, कुनै पनि व्यक्तिलाई गैरकानुनी थुनामा राख्न नपाइनेजस्ता प्रावधान उल्लेख गरिएको थियो ।

ख. भियना सम्मेलन

सन् १८१४-१८१५ को घटना हो । नेपोलियन बोनोपार्ट वाटर लुको यद्धमा नराम्ररी पराजित भए । उनको पराजयले युरोपको इतिहासमा नयाँ शक्ति संतुलन कायम हुनपुग्यो

। युरोपमा विद्यमान हत्या हिंसा अन्त्य गरी स्थायी शान्ति स्थापनाका लागि युरोपेली देशहरू एक जुट हुन थाले । फलस्वरूप अस्ट्रियाको राजधानी भियनामा अस्ट्रिया, फ्रान्स, ब्रिटेन, पोर्चुगल, पर्सिया, स्पेन, स्विडेन, रुस आदि युरोपेली देशहरूको सहभागितामा सम्मेलनको आयोजना गरियो । यस सम्मेलनको मुख्य उपलब्धि दास प्रथा तथा दास व्यापारलाई रोक्ने सहमति थियो ।

दास प्रथा र दासको व्यापार सामाजिक अपराध हो भन्ने मान्यता स्थापित हुँदै गएको थियो । भियना सम्मेलनको प्रभाव अन्य महादेशमा पनि पर्न थालेको थियो । यसै क्रममा सन् १८८५ मा अफ्रिकामा दास प्रथा रोक्ने सम्बन्धमा अफ्रिकी देशहरूको सम्मेलन भयो । सम्मेलनको मुख्य उद्देश्य अमेरिकी महादेशमा विद्यमान दास प्रथा रोक्नु थियो । सम्मेलनमा सहभागी १६ राष्ट्रका प्रतिनिधिहरूले आआफ्ना देशमा प्रथाको रूपमा रहेको दास प्रथालाई रोक्ने सन्धिमा हस्ताक्षर गरेका थिए ।

ग. अमेरिकी स्वतन्त्रताको घोषणा

अठारौँ शताब्दीमा अमेरिका बेलायतको उपनिवेश थियो । उपनिवेशबाट मुक्त हुन अमेरिकीहरूले स्वाधीनताको लामो लडाइ लड्नुपर्यो । सन् १७७६ जुलाई ४ मा उत्तर अमेरिकाका १३ वटा राज्य स्वतन्त्रताको लडाइँमा विजयी भए र स्वतन्त्रता प्राप्त गरे । यसलाई अमेरिकी संविधानमा बिल अफ राइट्सनामले चिनिन्छ । सन् १२१५ को म्याग्नाकार्टा र सन् १६८९ मा बेलायतमा जारी गरिएको अधिकार पत्रमा उल्लेखित अधिकारको जगमा उभिएर अमेरिकी स्वतन्त्रताको घोषणा जारी गरिएको थियो । घोषणापत्रमा सबै मानिस जन्मजात समान हुने हुनाले स्वतन्त्रता र समानता प्रत्येक व्यक्तिको जन्मसिद्ध अधिकार हो र कुनै पनि बहानामा यिनको हरण गर्न पाइँदैन भन्ने उल्लेख गरियो ।

घ. फ्रान्सेली राज्यक्रान्ति

अन्य देशमा भएका स्वतन्त्रता आन्दोलनको प्रभाव फ्रान्समा पनि पर्यो । सन् १७८९ मा फ्रान्सेली जनताले तत्कालीन निरङ्कुश राजाका विरुद्धमा क्रान्ति गरे । त्यसलाई फ्रान्सेली राज्यक्रान्ति भनिन्छ । क्रान्ति सफल भयो । नागरिक अधिकारहरूको घोषणापत्र जारी भयो । यो घोषणापत्रमा प्रत्येक मानिस जन्मजात स्वतन्त्र छन् र रहनेछन् तथा सबैको समान अधिकार हुन्छ भन्ने उल्लेख भएको थियो ।

ड. लिग अफ नेसनको स्थापना

सन् १९१४-१९१८ मा भएको महायुद्धलाई प्रथम विश्वयुद्ध भनिन्छ । सन् १९१४ भन्दा अगाडि नागरिक अधिकार तथा शान्ति स्थापनाका लागि विभिन्न आन्दोलन भएका थिए । नागरिक अधिकार प्राप्तिका लागि यी आन्दोलन कोसे ढुङ्गा साबित पनि भए । तैपनि, यी उपलब्धिले प्रथम विश्वयुद्ध रोक्न सकेन । यस युद्धमा जनधनको ठूलो क्षति भयो । यस्तो विभत्स युद्ध दोहोरिन रोक्न यस्ता प्रकारका युद्ध हुनुभन्दा अगावै रोकथाम गर्न अन्तर्राष्ट्रिय साझा मञ्चको आवश्यकता महशुस गरियो । सन् १९१९ मा फ्रान्सको पेरिसमा भएको शान्ति सम्मेलनले यसै सम्बन्धमा प्रस्ताव पारित गर्यो । २८ जुन १९१९ मा एउटा सम्झौता पत्रमा २७ राष्ट्रले हस्ताक्षर गरी लिग अफ नेसनको स्थापना गरे । पछि यस लिग अफ नेसनका ६३ देशहरू सदस्य भएका थिए । तर तत्कालीन शक्ति राष्ट्रहरू बीचको खिचातानीले यसले प्रभावकारी रूपमा कार्य गर्न सकेन । लिग अफ नेसनको असफलताको परिणाम दोस्रो विश्व युद्ध हुनपुग्यो ।

च. संयुक्त राष्ट्रसंघ

संयुक्त राष्ट्रसंघको जन्म दोस्रो विश्वयुद्धको कारण भएको थियो । द्वितीय विश्वयुद्धको सुरु सन् १९३९ मा र अन्त्य सन् १९४५ मा भयो । दोस्रो विश्वयुद्ध पहिलो विश्वयुद्ध भन्दा धेरै भयानक, विभत्स र कहालीलाग्दो थियो । यस्तो घटना पुनः नदोहोरियोस् भन्ने आवाज विश्वभरी नै उठ्न थाल्यो । युद्धको अत्यासबाट विश्वलाई जोगाउन स्थायी विश्व मञ्च हुनुपर्ने विषयमा प्रायः सबै राष्ट्र एक जुट भए । फलस्वरूप २४ अक्टोबर १९४५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना भयो । यसको स्थापनापछि विश्वमा मानव अधिकारको परिष्कृत मान्यताको प्रादुर्भाव भएको हो ।

दोस्रोदिन

समय : ००:३०

दैनिक समीक्षा

शीर्षक : दैनिक समीक्षा

क्षेत्र : दिनभर छलफल गरिएका विषयवस्तुहरूका आधारमा प्रश्न बनाई खेल विधि प्रयोग गरेर दिनभरको सिकाइको समीक्षा गर्ने ।

रुचि : खेल खेलेर रुचि जगाउने

आवश्यकता : प्रशिक्षणका लागि खेल पनि एउटा प्रभावकारी तरिका हो र प्रशिक्षण कार्यमा यसको प्रयोगको आवश्यकता बारेमा जानकारी गराउने ।

उद्देश्य : सहभागीहरूले दिनभरका क्रियाकलापको समीक्षा गर्नेछन् ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ सहभागीहरूलाई गोलो घेरामा उभिन लगाउने र सहजकर्ताले एउटा गोलो वस्तु एक जना सहभागीलाई पास गर्ने । यो वस्तु तातो आलु हो, त्यसैले दाहिनेपट्टिको साथीलाई चाँडो भन्दा चाँडो पास गर्न भन्ने ।

- ❖ यसै क्रममा एक जना आँखामा पट्टी बाँधेका व्यक्तिले मादल बजाइरहने छन् र अचानक बजाउन रोकेको बेला जस्को हातमा यो तातो आलु हुन्छ ऊ प्रतियोगिताबाट बाहिरिन्छ । उसलाई यो तालिममा सिकेको कुनै एउटा कुरा भन्न लगाउने ।
- ❖ माथि बुँदा २ मा उल्लेख भएको विधि खेल नसकिउन्जेल सम्म दोहोर्याई रहने ।
- ❖ अन्तिममा प्रथम, दोस्रो र तेस्रो हुने सहभागीहरूलाई धन्यवाद दिने ।
- ❖ विषयमा छलफल भइसकेपछि खेल सकिएको जानकारी गराउँदै सहभागी सबैलाई धन्यवाद दिने ।
- ❖ दोस्रो दिनको लागि प्रतिवेदन तथा मूल्याङ्कन समितिलाई प्रतिवेदन तयार गर्न सम्झाउने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबैलाई धन्यवाद दिने ।

प्रारम्भ

तेस्रो दिन

समय : ०० : ३०

१. परिचय

शीर्षक : प्रारम्भ

क्षेत्र : तेस्रो दिनको विषय वस्तुमा प्रवेश गर्नु अगावै अधिल्लो दिनको क्रियाकलापको समीक्षा गर्नुका साथै प्रतिवेदन तथा मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरी नयाँ कार्य समिति चयन गरिनेछ ।

रुचि : सहभागीहरूको सहभागितामा प्रस्तुत गरिने भएकोले उनीहरूको रुचि हुनेछ ।

आवश्यकता : तेस्रो दिनको तालिम संचालनका लागि वातावरण तयार गर्न र अधिल्लो दिनको पुनरावलोकन गर्न ।

उद्देश्य : अधिल्लो दिनको क्रियाकलापको समीक्षा गर्ने । तेस्रो दिनको तालिम संचालनका लागि नया कार्य समितिको चयन हुनुका साथै तालिम संचालनको उपयुक्त वातावरण तयार हुने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ सम्भव भएमा यस सत्रको संचालन गर्न सहभागीहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- ❖ अघिल्लो दिन भएका क्रियाकलापको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाई सहभागीहरूबीच छलफल गराउने र केही थपघट गर्नुपर्ने सुझाव आए थपघट गरिने जानकारी दिने ।
- ❖ प्रतिवेदनको तयारी र आकर्षक प्रस्तुतिका लागि विभिन्न तरिका अपनाउन सहभागीहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- ❖ दोस्रो दिनका लागि सभानायकलगायत प्रतिवेदन लेखक, मूल्याङ्कनकर्ताको चयन गर्ने ।
- ❖ संचालक समूहका जिम्मेवारी हेरफेर गर्ने ।

छैठौं - सत्र

दोस्रो दिन

समय : २ : ३०

मानव अधिकारको आधारभूत जानकारी

शीर्षक : मानव अधिकार

क्षेत्र : मानव अधिकारका परिभाषा र विशेषता

रुचि : मानव अधिकार कार्यकर्ताले मानव अधिकारका सम्बन्धमा जानकारी राख्नुपर्ने कारण बताएर वा मानव अधिकारसम्बन्धी गीत सुनाएर रुचि जगाउने ।

आवश्यकता : संस्थाले संचालन गर्ने विभिन्न कार्यक्रमका लागि आवश्यक प्रशिक्षण दिनुपर्ने तथा मानव अधिकार कार्यकर्ताको हैसियतले मानव अधिकारका सम्बन्धमा जान्न आवश्यक हुने ।

उद्देश्य : मानव अधिकारको परिभाषा गर्न र यसका तीन वटा विशेषताहरू भन्नसक्ने कार्यकर्ता तयार गर्ने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ मानव अधिकार शब्द कहिले सुन्नुभयो भनी सहभागीहरूलाई सोध्ने । सहभागीको धारणा बुझ्ने ।
- ❖ मानव अधिकारबारेमा छलफल गर्नुअगाडि मानव र अधिकार भन्ने शब्दका बारेमा छलफल गराउने ।
- ❖ पहिले मानव अधिकारको परिभाषा सबै सहभागीहरूलाई आआफ्ना कापीमा लेख्न लगाउने र त्यसपछि ३ -४ जनाको समूह बनाई परिभाषा पुनः लेख्न लगाई प्रस्तुत गराउने ।
- ❖ मानव अधिकारको परिभाषामा प्रयोग भएका स्वतन्त्रता, समानता, बिनाभेदभाव जस्ता शब्दहरूका बारेमा छलफल चलाउने ।
- ❖ अधिकार र मानव अधिकारको फरक बताउने । मानव जीवनका पाँचवटा पक्षहरू नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक जीवनका बारेमा बताउने र मानव अधिकारको परिभाषा बताउने ।
- ❖ मानव अधिकारका विशेषताका बारेमा छलफल चलाउने ।
- ❖ सहभागीहरूले बुझेनबुझेको सोध्ने ।
- ❖ विभिन्न प्रश्न सोधेर सत्रको उद्देश्यको पूरा भएनभएको जानकारी लिने । सहभागीले नबुझेमा पुनः बुझाउन प्रयत्न गर्ने ।
- ❖ सहभागीको कुनै प्रश्न भए सोध्न अनुरोध गर्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबैलाई धन्यवाद दिने ।

अनुसूची – छ

मानव अधिकारको परिचय

'मानव अधिकार' अहिले विश्वमा सबैभन्दा धेरै प्रचलित शब्दमध्ये एउटा हो । यो शब्द जति चलनचल्तीमा छ यसको अर्थ उति नै अस्पष्ट र जटिल छ । कुनै पुस्तक तथा दर्शनको आधार नलिईकन मानव अधिकारको सोझो परिभाषा गर्ने हो भने यसलाई 'प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानित जीवन बाँच्न आवश्यक सबै प्रकारका समानता र स्वतन्त्रता बिनाभेदभाव उपलब्ध हुनु मानव अधिकार हो ।' भन्न सकिन्छ । यसरी झट्ट हेर्दा चलनचल्तीको मानव अधिकारको परिभाषा बुझिनेजस्तो लागे पनि वास्तवमा यसको सर्वसम्मत व्याख्या त्यति नै जटिल छ । 'मानव अधिकार' शब्दको अर्थ गर्दा आदर्शीकरण वा अपव्याख्या गरिएका प्रशस्त उदाहरण भेटिन्छन् । व्यक्ति तथा समूहपिच्छे आआफ्नो सुविधाअनुसार मानव अधिकार शब्दको अर्थ गर्ने परिपाटी पनि त्यति नै व्यापक छ ।

के हो त स्वतन्त्रता, समानता र अभेदभाव भनेको ?

स्वतन्त्रताको अर्थ के हो ? विभिन्न विद्वान्ले स्वतन्त्रताको परिभाषा भिन्नभिन्न अर्थमा गरेको पाइन्छ । जस्तै कसैले स्वतन्त्रतालाई सम्पत्तिसँग गाँसेर परिभाषा गरेका छन् त कसैले प्रजातन्त्र तथा स्वतन्त्रतालाई सँगै गाँसेर हेरेका छन् । एन्ड्रयू गलाम्बसअनुसार – कुनै पनि व्यक्तिको आफ्नो सम्पत्तिमाथि पूर्ण नियन्त्रण कायम हुने सामाजिक परिवेशमा मात्र स्वतन्त्रता सम्भव हुन्छ । अब प्रश्न आउँछ आफ्नो सम्पत्ति भनेको के हो ? यसमा पनि प्रष्ट हुनैपर्छ । पहिलो त तपाईं स्वयं तपाईंको सम्पत्ति हो । तपाईंको शरीर तथा मस्तिष्क तपाईंको सम्पत्ति हो । तपाईंले शारीरिक श्रम तथा दिमाग लगाएर कुनै चिज बनाउनु वा सिर्जना गर्नु भयो भने त्यो तपाईंको सम्पत्ति हो । शारीरिक तथा मानसिक परिश्रम लगाएर कसैका लागि निश्चित सर्तअनुसार काम गरेबापत तपाईंले पाउने द्रव्य तपाईंको सम्पत्ति हो । तपाईंले पैसा वा परिश्रम खर्च गरेर किनेका सामान तथा वस्तु तपाईंको सम्पत्ति हो ।

खुला बजार (Free Market) आपसी समझदारीको आधारमा सम्पत्तिको आदानप्रदान (Exchange) गर्ने माध्यम हो ।

यसैगरी कसैले स्वतन्त्रतालाई राजनीतिक अधिकारसँग गाँसेर परिभाषा गरेका छन् । जस्तै आर्चिबल्डले 'स्वतन्त्रता भनेको आफ्नो चाहनाअनुसार छान्न पाउने अधिकार हो । यसको अभावमा मानिस साँच्चिकै मानिसको रूपमा रहन सम्भव हुँदैन, एउटा वस्तु वा सामानको रूपमा मात्र रहेको हुन्छ ।' भनेका छन् ।

स्वतन्त्रता के होइन ?

स्वतन्त्रता शब्दको अर्थ गर्दा निरपेक्षरूपमा हेर्न, लिन वा गर्न मिल्दैन । मानव अधिकारको नाममा कुनै पनि व्यक्ति स्वतन्त्र छ भन्दैमा उसलाई जहाँसुकै जे पनि गर्ने छुट हुँदैन । अर्थात्, स्वतन्त्रता व्यक्तिलाई आफ्नो इच्छाअनुसार जे पनि गर्नका लागि छुट दिने अनुमतिपत्र होइन ।

के हो समानता (Equality) ?

मानव अधिकारका सन्दर्भमा समानता शब्दलाई पनि निरपेक्षरूपमा हेरिनु हुँदैन । अर्थात्, यसलाई सापेक्षरूपमा लिनुपर्छ । उदाहरणका लागि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई (कानूनअनुसार तोकिएको) प्रतिनिधि सभामा छानिने अधिकार दिएको छ । तर, यसअन्तर्गत ६०९ जनामात्रै चुनिनसक्छन् । यसको अर्थ ६०९ जनाबाहेक अन्य नागरिकलाई चुनिने अधिकार नै नभएको भन्ने त हैन । अधिकार छ तर ६०९ भित्र चुनिन सक्नुपर्छ । अर्को महत्वपूर्ण पक्ष के हो भने कानूनले निर्दिष्ट गरेअनुरूप सम्पूर्ण नागरिकलाई उक्त चुनिने तथा चुन्ने प्रक्रियामा बिनाभेदभाव बराबर तथा समान अवसर सिर्जना गरेको छ ।

के हो त अधिकार ?

अधिकार भनेको कर्तव्य तथा दायित्व (duties or obligation) र सुविधा (Benefits) को उत्पत्ति गराउने एक किसिमको करार तथा सम्बन्ध हो । अधिकार उपभोक्ता र दायित्ववाला दुई पक्षका बीचमा सिर्जित हुन्छ । यी दुईबीचको अन्तर्सम्बन्ध अधिकारका

विषयवस्तुले परिभाषा गरेको हुन्छ । सोहीअनुरूप अधिकारवालाले दायित्ववालसँग अधिकारको माग गर्छ । दायित्ववालाले अधिकारवालाको मागलाई पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । अधिकार व्यक्ति, समूह तथा राज्यबीचको सम्बन्धका आधारमा उत्पत्ति हुन्छ । अधिकारलाई लिखित र मौखिकरूपमा संहिताबद्ध गरिएको हुन्छ ।

कानूनले अधिकारको सिर्जना गर्छ भने अधिकारले पनि कानूनको सिर्जना गर्छ । कानून राज्यले बनाउँछ र यसको उल्लंघन दण्डनीय हुन्छ । तर अधिकार चाहिँ प्राकृतिक हुन्छ जुन राज्यको स्थापना हुनुभन्दा अगाडिदेखि नै सिर्जित भएको हो । अधिकार वास्तविक अर्थमा नैसर्गिक वा प्राकृतिक अधिकारका रूपमा रहेको हुन्छ ।

राज्य के हो ?

मानव अधिकार सामान्य अर्थको अधिकारभन्दा बेग्लै विषय हो । मानव अधिकारको कुरा गर्नेबित्तिकै राज्य र जनता बीचको अन्तर्सम्बन्धका कारण स्थापित अधिकार सम्झनुपर्छ । यस सन्दर्भमा जनता अधिकारवाला वा उपभोक्ता र राज्य दायित्ववाला हुन् । सबै नागरिकको जीवनको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्नु राज्यका निश्चित दायित्व हुन् ।

राज्य जनताको अविभाकका रूपमा रहने वैधानिक निकाय हो । घरमा बाबुआमाले छोराछोरीलाई जसरी हेरचाह गर्छन् त्यसरी नै राज्यले आफ्ना नागरिको हेरचाह गर्नुपर्छ । जनताका आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्नुपर्छ । यसका लागि नै राज्यको स्थापना भएको हो । वास्तवमा राज्य नै जनताको मानव अधिकार सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारी बोकेको प्रमुख संस्थाका रूपमा स्थापित भएको हुन्छ ।

मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, सन्धि, सम्झौता तथा अन्य कानूनहरूमा प्रतिबद्धता जाहेर गर्ने तथा त्यसलाई अनुमोदन गर्ने निकाय राज्य हो । यसअन्तर्गतका कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकामध्ये पनि यो कार्य सरकार अर्थात् कार्यपालिकाको हो । नेपालको सन्धि ऐन, २०४७ अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्ने एकलौटी अधिकार नेपाल सरकारलाई मात्र छ । यी सन्धिहरूको अनुमोदन गर्नुको तात्पर्य तिनको कार्यान्वयनको जिम्मेवारी लिनु पनि हो ।

मानव अधिकारलाई जनता र राज्यबीचको सम्बन्धका रूपमा परिभाषित गर्नुपर्छ । त्यसैले मानव अधिकारको बारेमा चर्चा गर्दा राज्यको दायित्वलाई पनि सँगै दाँजेर हेरिनुपर्छ । मानव अधिकार र राज्यको दायित्व एउटै सिक्काका दुई पाटा हुन् भन्ने मानिएको छ ।

मानव अधिकार के हो ?

व्यक्तिका लागि उसको जीवन सर्वाधिक महत्वपूर्ण हुन्छ र त्यसलाई सार्थक तुल्याउने चाहना हुन्छ । सार्थक जीवन बाँच्न मानव अधिकार चाहिन्छ । व्यक्तिलाई सम्मानित जीवन यापन गर्न चाहिने अधिकारहरूलाई नै समग्रमा मानव अधिकार भनिन्छ । यस्ता अधिकारहरूलाई राज्यले सँधै संरक्षण गर्नुपर्छ । प्रत्येक व्यक्ति तथा समूह यस्ता अधिकारहरू उपभोग गर्ने अधिकारवाला हुन् । यस्ता अधिकार बिनाभेदभाव सबै मानवले उपभोग गर्न पाउँछन् । अर्थात् कुनै पनि व्यक्तिलाई राष्ट्रियता, लिङ्ग, जातीय उत्पत्ति, जात, धर्म, भाषा वा अन्य कुनै आधारमा आधारभूत मानव अधिकारको उपभोग गर्न भेदभाव गरिनुहुन्न । आफ्नो अधिकार दाबी गर्न नसक्नेका लागि पनि राज्यले समानरूपमा अधिकार सुनिश्चित हुने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ मा मानव अधिकारको परिभाषा यसरी गरिएको छ - 'मानव अधिकार' भन्नाले व्यक्तिको जीवन स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार तथा नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि संझौतामा निहित अधिकार सम्झनुपर्छ ।'

मानव अधिकारको अर्थ बुझ्न यसको अवधारणामा प्रष्ट हुनु जरूरी हुन्छ । मानव अधिकारका बारेमा माथिल्ला अनुच्छेदमा वर्णन गरिएका बुँदाहरूभन्दा मानव अधिकारकर्मीले थप जानकारी राख्नु आवश्यक हुनसक्छ । मानव अधिकारको परिभाषामा महत्व राख्ने प्रचलितका शब्दहरूका बारेमा सापेक्षरूपमा प्रष्ट नभएमा मानव अधिकारको बारेमा बुझ्न कठिन हुन जान्छ । त्यसैले मानव अधिकारका बारेमा बुझ्न पहिले मानव जीवनका बारेमा जान्नु आवश्यक हुन्छ ।

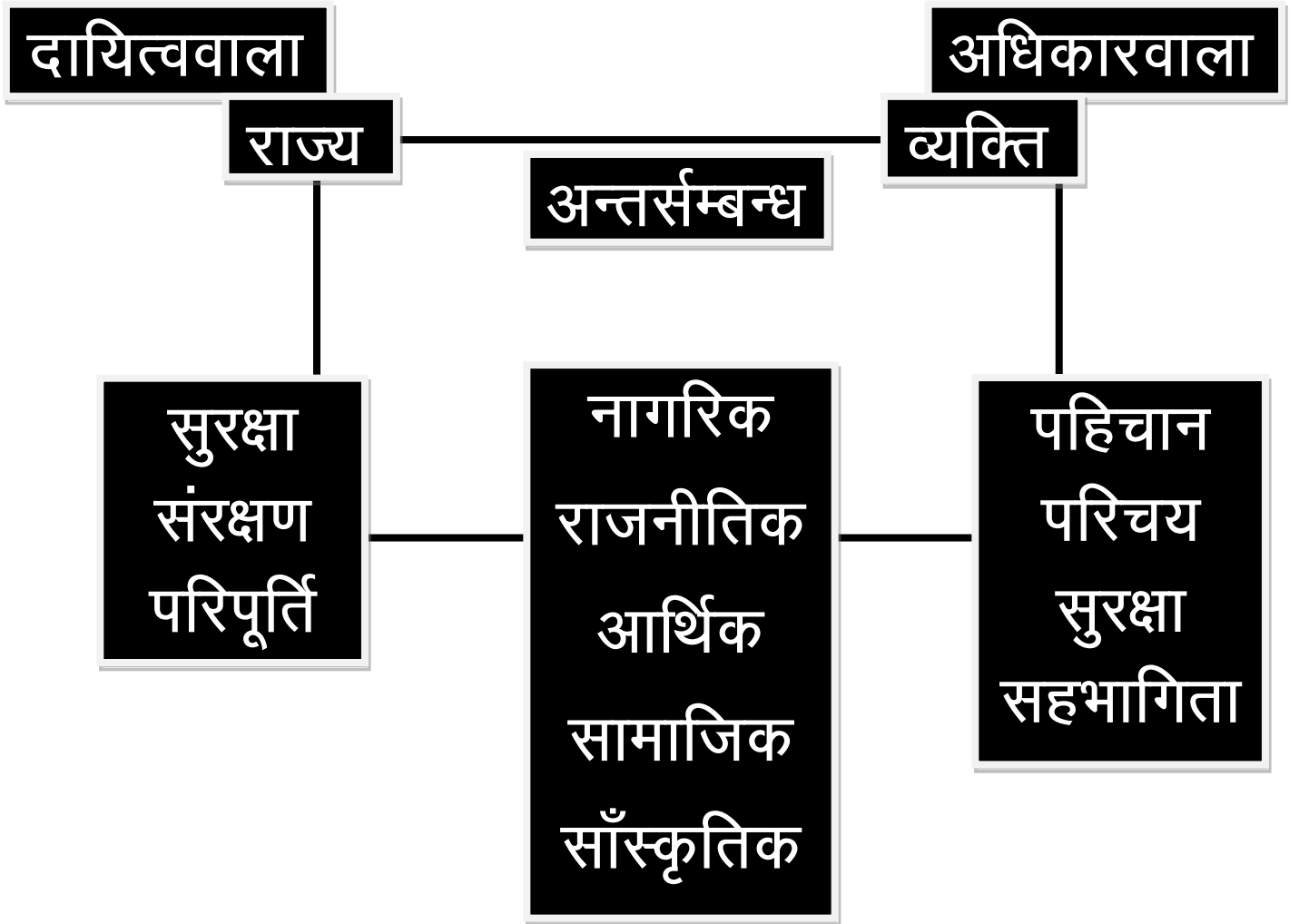
मानव जीवन

मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट मानव जीवनलाई पाँच पक्षमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । नागरिक तथा राजनीतिक जीवन, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवन सम्मानित रूपमा यापन गर्न पाएमात्र मानव जीवन सुखी हुन्छ । सम्मानित जीवन बाँच्न हरेक व्यक्तिले आफ्नो पाँचवटै पक्षमा परिचय, सुरक्षा, र सहभागिता खोज्छ ।

मानिस समाजिक प्राणी हो । त्यसैले समाज उसको प्राकृतिक संगठन हो । समाजमा उसको जीवनको सुरक्षा, वैयक्तिक परिचय हुनु र यसमा गर्व गर्नसक्नु तथा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनमा स्वतन्त्ररूपमा सहभागी हुनपाउनु नै सम्मानित जीवनको आधार हो । सुरक्षा, पहिचान र सहभागिता (**Security, Identity and Participation**) लाई आधारभूत मानवीय मापदण्डका तीन तत्व भनिन्छ । यीमध्ये कुनै एकको अभाव भएमा उसको जीवन दुःखपूर्ण वा कष्टप्रद हुन जान्छ । त्यसैले मानव अधिकारको चर्चा गर्दा मानव जीवनका पाँचवटा क्षेत्रमा केन्द्रित रहेर छलफल गर्ने प्रचलन छ ।

मानव अधिकार व्यक्ति तथा जनता र राज्य बीचको अन्तर्सम्बन्ध हो । व्यक्ति तथा समूहको सम्मानित जीवनको लागि आधारभूत आवश्यक मापदण्डहरू सुरक्षा, पहिचान र सहभागिताको नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक गरी मानव जीवनको पाँचै क्षेत्रहरूमा निर्बाध उपभोग गर्न पाउन राज्यले संरक्षण, सम्मान तथा परिपूर्ति इमानदारीसाथ गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व मानव अधिकार हो ।

तलको चित्रमा राज्य र व्यक्तिबीचको अन्तर्सम्बन्ध देखाइएको छ जसका कारण अधिकारको सिर्जना भएको हुन्छ । प्रत्येक व्यक्तिले जीवनका पाँचवटै क्षेत्रहरू नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक जीवनमा पहिचान, सुरक्षा, र सहभागिता खोज्छ भने राज्यले त्यसको सुरक्षा, संरक्षण र परिपूर्ति गर्नुपर्छ । राज्यले आफ्नो दायित्व पूरा गरेमा प्रत्येक व्यक्ति सम्मानित जीवन यापन गर्न सक्षम हुनेछ अर्थात् निजको मानव अधिकारको प्रत्याभूति हुनेछ ।

मानव अधिकार र राज्यको दायित्व

जनताले निर्बाधरूपमा मानव अधिकारको उपभोग गर्न पाउन राज्यले निश्चित दायित्व (obligations) पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी सिर्जित दायित्वलाई मुख्यतया तीन भागमा बाँडिएको हुन्छ ।

१. सम्मानको दायित्व (An obligation to respect or respect – bound obligation)

राज्यले मानव अधिकारको सम्मान गर्नुपर्छ । राज्यले नागरिकको मानव अधिकारका आधारभूत मापदण्डहरू पहिचान, सुरक्षा र सहभागितालाई कहिले पनि अतिक्रमण गर्नु हुँदैन । यसको लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा अनुमोदन गरिएका मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धिहरूको सम्मान गर्न राज्यले कानूनको व्यवस्था तथा मानव अधिकार विरोधी कानून भएमा त्यस्ता कानूनको खारेजीजस्ता कार्यहरू गर्नुपर्छ ।

राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व विशेष गरेर संरक्षण र परिपूर्तिको दायित्वलाई उसको स्रोत र साधनले भ्याएसम्म चाँडोभन्दा चाँडो क्रमैसँग पूरा गर्दै जानुपर्छ भने सम्मान गर्ने दायित्वमा भने उसले एकैपटक तत्कालै कार्य गर्नुपर्छ ।

२. संरक्षणको दायित्व (An obligation to protect or protect – bound obligation)

राज्यले नागरिक तथा समूहको आधारभूत मानव अधिकार मापदण्डको (basic human rights standards) पूर्णरूपमा संरक्षण गर्नुपर्छ । संरक्षण भन्नुको तात्पर्य राज्यको सक्रिय सहभागिताको आधारमा व्यक्तिको सम्मानित जीवन माथि कुनै आघात हुन नदिनु हो ।

व्यक्तिको जीवनका नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पाँचवटै क्षेत्रहरूमा निर्बाधरूपमा सुरक्षा, पहिचान तथा सहभागिता सुनिश्चित हुनुपर्छ । सम्मान गर्ने दायित्वमा राज्यको सुरक्षा फौजले कुनै नागरिकलाई पिट्न तथा यातना दिनु हुँदैन भने संरक्षण गर्ने दायित्वअनुरूप नागरिकलाई तेस्रो पक्षले गर्ने कुटपिट तथा मारकाटबाट बचाउनुपर्ने हुन्छ ।

३. परिपूर्तिको दायित्व (An obligation to fulfill or fulfillment – bound obligation)

राज्यको मानव अधिकार कानूनको सम्मान तथा संरक्षण गर्ने दायित्वबाहेक परिपूर्तिको दायित्व पनि हुन्छ । नागरिकहरू आधारभूत मानवीय मापदण्डको अवस्थाभन्दा तल रहेमा राज्यले त्यस्ता आधारभूत मानवीय आवश्यकताको परिपूर्ति पनि गर्नुपर्छ । जस्तै कुनै व्यक्ति तथा समुदाय आधारभूत स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित भएमा त्यस्तो व्यक्ति र समुदायलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा उपभोग गर्ने वातावरण निर्माण गर्ने दायित्व राज्यको हुन्छ ।

मानव अधिकारका विशेषता तथा मान्यता

मानव अधिकारका विशेषतालाई प्राय ३ देखि ५ भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ ।

१. सर्वव्यापी (Universal)

कुनै एउटा देशको कानून सम्बन्धित देशमा मात्र लागू हुन्छ । अर्थात् नेपालको कानून भारत वा चीनमा लागू हुँदैन । त्यसैगरी भारत वा चीनको कानून नेपालमा लागू हुँदैन । तर मानव अधिकार भने कानूनभन्दा फरक हुन्छ । मानव अधिकार विश्वभरका सबै मानवका हकमा समानरूपमा लागू हुन्छ । अर्थात् मानव अधिकार सर्वव्यापी हुन्छ ।

२. अविभाज्य (Indivisible)

मानव अधिकार नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, समाजिक तथा सांस्कृतिक सबै अधिकारहरूको समग्र प्रत्याभूति हो । मानवीय गरिमाका लागि यी पाँचवटै अधिकारहरूको महत्त्व समान हुन्छ । कुनै एउटा अधिकार हनन भएमा अन्य अधिकारको पनि हनन हुनसक्छ । राज्यले कुनै व्यक्ति तथा समूहलाई माथिका पाँचमध्ये कुनै चारवटा अधिकारमात्र उपभोग गर्न दिएमा पनि मानव अधिकारको उल्लंघन गरिएको मानिन्छ । यी पाँच अधिकारलाई कुनै पनि निहुँमा र कुनै पनि अवस्थामा विभाजन गर्न हुँदैन । यही कारणले मानव अधिकार अविभाज्य हुन्छ भनिएको हो ।

३. अन्तर्निहित र अन्तर्सम्बन्धित (Interdependent and Interrelated)

नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, समाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरू एक अर्कासँग अन्तर्सम्बन्धित हुन्छन् । कुनै एक अधिकारको हनन भएमा स्वतः अन्य मानव अधिकारको पनि हनन हुनपुग्छ । उदाहरणका लागि कुनै व्यक्तिलाई बिनाकारण थुनामा राखे ऊ राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउँदैन । अर्थात् राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको उपभोगबाट वञ्चित हुन पुग्छ ।

४. अहस्तान्तरणीय (Non-Transferable)

कुनै व्यक्तिको मानव अधिकार हनन भएमा उसैलाई मात्र उपचारको हक हुन्छ । जस्तै कुनै व्यक्ति शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित भएमा उसैलाई त्यो अधिकारको परिपूर्ति गरिनुपर्छ । त्यस्तै महिलाको अधिकार भनेको महिलाका लागि नै हो । बाल अधिकार भनेको बालबालिकाकै लागि हो वयस्कको लागि होइन । व्यक्तिको मानव अधिकार अरूलाई हस्तान्तरण गर्न सकिँदैन ।

५. अहरणीय (Inalienable)

मानव अधिकार जन्मसिद्ध अधिकार हो । मानव हुनुको नाताले प्रत्येक व्यक्तिलाई मानव अधिकार उपभोग गर्ने हक हुन्छ । मानव अधिकार हरण गर्ने अधिकार कसैलाई पनि हुन्न । त्यसैले मानव अधिकार अहरणीय अधिकार मानिन्छ ।

सातौं - सत्र

तेस्रो दिन

समय : १ : ३०

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र

शीर्षक : मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र

क्षेत्र : मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको प्रस्तावना र धारा १ देखि ३० सम्म

रुचि : मानव अधिकार कार्यकर्ताका लागि मानव अधिकारको पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय लिखित दस्तावेजका बारेमा जान्ने उत्सुकता हुने ।

आवश्यकता : संस्थाले संचालन गर्ने विभिन्न प्रशिक्षण कार्यक्रममा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रका बारेमा प्रशिक्षण दिनुपर्ने भएकाले ।

उद्देश्य : मानव अधिकारको पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय लिखित दस्तावेजका बारेमा जानकारी भई प्रष्टसँग बताउन सक्ने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र कहिले, कसले र किन जारी गर्यो भन्ने बारेमा सहभागीलाई सोध्ने । सामान्य छलफल चलाउने ।
- ❖ विस्तृत जानकारीका लागि खेल खेलिने बताउने ।
- ❖ सहभागीलाई दुई समूहमा विभाजन गर्ने र अध्ययन सामग्रीका रूपमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषण पत्र वितरण गर्ने । समूहमा अध्ययन गर्न ३० मिनेटको समय दिने । समूहको नेता छान्न लगाउने ।
- ❖ कालो पाटीमा १ देखि ३० सम्मका अंकहरू लेख्ने ।
- ❖ पहिलो समूहका नेतालाई कालो पाटीमा लेखिएको एक अंक भन्न लगाउने । सो अंकमा कुन अधिकार उल्लेख गरिएको छ भनी दोस्रो समूहलाई सोध्ने । उक्त समूहको कुनै सदस्यले सही बताएमा उक्त समूहले एक अंक प्राप्त गर्नेछन । गलत भएमा ० अंक पाउनेछ । गलत अर्थ बताएमा अर्को समूहलाई प्रश्न पास गर्ने । सही उत्तरको लागि १ अंक दिने
- ❖ तीन जनाको निर्णायक समूह गठन गर्ने । उत्तर सही वा गलत छुट्याउने अधिकार निर्णायकको हो भन्ने सबैलाई जानकारी गराउने ।
- ❖ एउटा समूहले अर्को समूहलाई १५ वटा प्रश्न सोधेपछि खेल सकिएको जानकारी गराउने । अंक नदोहोर्याईकन भन्न लगाउने । खेल सकिएपछि प्राप्त अंक बताउने । विजेतालाई बधाई दिने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबैलाई धन्यवाद दिने ।

अनुसूची - सात

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र

सन् १९४८ डिसेम्बर १० मा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा पारित प्रस्ताव नं, २१७ क ९३० बाट ग्रहण र घोषणा गरिएको प्रस्तावना :

मानव समुदायका सबै सदस्यमा अन्तर्निहित प्रतिष्ठा तथा सम्मान र अविच्छिन्न अधिकारहरूको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधार भएकोले, मानव अधिकारप्रति अवहेलना र अनादरको परिणामस्वरूप मानव जातिको अन्तःस्करणलाई नै आहत गर्ने बर्बरतापूर्ण कामहरू भएका र मानव जातिले आस्था र वाक स्वतन्त्रताको तथा भय र अभावबाट मुक्तिको उपभोग गर्न पाउने विश्वको सिर्जना सर्वसाधारण जनताको उच्चतम आकांक्षाका रूपमा घोषित भएकोले, अत्याचार र दमनका विरुद्ध अन्तिम उपायको रूपमा विद्रोह गर्न मानिसलाई बाध्य नगराउन कानुनको शासनद्वारा मानव अधिकारको संरक्षण गर्न अत्यावश्यक भएकोले, राष्ट्रहरूबीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध विकास प्रवर्द्धन गर्न अत्यावश्यक भएकोले, संयुक्त राष्ट्रसंघका जनताले बडापत्रमा मौलिक मानव अधिकारहरूमा व्यक्तिको प्रतिष्ठा तथा मूल्यमा र महिला तथा पुरुषका समान अधिकारहरूमा आफ्नो विश्वास पुनःपुष्टि गरेको र व्यापकता र स्वतन्त्रतामा सामाजिक प्रगति र अझ राम्रो जीवनस्तर प्रवर्द्धन गर्न उनीहरू दृढ भएकोले, सदस्य राष्ट्रहरूले संयुक्त राष्ट्रसंघको सहयोगमा मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी सम्मान र पालनाको प्रवर्द्धन हासिल गर्न प्रतिज्ञा गरेकोले, र यो प्रतिज्ञाको पूर्ण प्राप्तिका लागि यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको साझा बोध सर्वोत्तम महत्त्वको कुरा भएकोले,

महासभाले

यस मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रलाई सबै जनता र सबै राष्ट्रहरूले हासिल गर्ने एक साझा मापदण्डको रूपमा घोषणा गर्छ र यस उद्देश्यका लागि प्रत्येक व्यक्ति र समाजका प्रत्येक अङ्गले यस घोषणापत्रलाई निरन्तर ध्यानमा राखी शिक्षण र शिक्षाको माध्यमबाट यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरू प्रतिको सम्मान प्रवर्द्धन गर्न र राष्ट्रिय प्रगतिशील उपायहरूको माध्यमबाट सदस्य राष्ट्रहरू स्वयंका जनताबीच र उनीहरूका क्षेत्राधिकार अन्तर्गतका इलाकाका जनताबीच यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी तथा प्रभावकारी मान्यता र पालना सुनिश्चित गर्न प्रयत्न गर्नेछ ।

धारा १

सबै व्यक्तिहरू जन्मजात स्वतन्त्र र प्रतिष्ठा तथा अधिकारमा समान हुन्छन् । उनीहरू विवेक र अन्तःस्करणयुक्त हुन्छन् । उनीहरूले भातृत्वको भावना लिएर एक अर्काप्रति व्यवहार गर्नुपर्छ ।

धारा २

जाती, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै हैसियत जस्ता कुनै पनि आधारमा कुनै पनि किसिमको भेदभावबिना प्रत्येक व्यक्तिलाई यस घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको अधिकार हुनेछ । साथै कुनै पनि व्यक्ति रहेका मुलुक वा इलाका स्वतन्त्र, न्याय, सुशासन रहित वा सार्वभौमसत्ताको अन्य कुनै पनि सीमाको अधीनमा रहेको जे भए पनि त्यस्तो मुलुक वा इलाकाको राजनीतिक, क्षेत्राधिकारअन्तर्गत वा अन्तर्राष्ट्रिय हैसियतका आधारमा कुनै पनि भेदभाव गरिनेछैन ।

धारा ३

प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार हुनेछ ।

धारा ४

कसैलाई बाँधा वा दास बनाई राखिनेछैन । कुनै पनि किसिमको दासत्व र दास व्यापारलाई निषेध गरिनेछ ।

धारा ५

कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक यातना दिइने वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिनेछैन ।

धारा ६

कानूनको दृष्टिमा प्रत्येक व्यक्तिलाई सर्वत्र व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा ७

सबै व्यक्तिहरू कानूनको दृष्टिमा समान र कुनै पनि भेदभावबिना कानूनको समान संरक्षणका हकदार छन् । सबै व्यक्तिलाई यस घोषणापत्रको उल्लंघन गरी गरिएको कुनै पनि प्रकारको भेदभावविरुद्ध वा त्यस्तो भेदभावको दुरुत्साहनविरुद्ध संरक्षण पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा ८

प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारहरूको उल्लंघन गर्ने कार्यहरूविरुद्ध सक्षम राष्ट्रिय न्यायाधीकरणहरूबाट प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा ९

कसैलाई पनि स्वेच्छाचारीरूपले गिरफ्तार गरिने, नजरबन्दमा राखिने वा देश निकाला गरिनेछैन ।

धारा १०

कुनै पनि व्यक्तिउपर लगाइएका फौजदारी अभियोग र निजको अधिकार तथा दायित्वको निरोपण गर्दा स्वतन्त्र र सक्षम न्यायाधीकरणबाट निष्पक्ष र सार्वजनिक सुनुवाइ गर्न पाउने पूर्ण समानताको हक त्यस्तो व्यक्तिलाई हुनेछ ।

धारा ११

(१) दण्डनीय कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो प्रतिरक्षाको लागि आवश्यक सबै प्रत्याभूतिहरू प्राप्त भएको सार्वजनिक सुनुवाइमा कानूनबमोजिम दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष भएको अनुमान गरिपाउने अधिकार हुनेछ ।

(२) कुनै कार्य गर्दा वा नगर्दाको बखत राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत दण्डनीय कसुर गर्दाका बखत लागू रहेको सजायभन्दा बढी सजाय गरिनेछैन ।

धारा १२

कुनै पनि व्यक्तिको गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारमा स्वेच्छाचारी वा गैरकानुनी हस्तक्षेप गरिनेछैन न त निजको प्रतिष्ठा तथा ख्यातिमा गैरकानुनी आक्रमण नै गरिनेछ । प्रत्येक व्यक्तिलाई त्यस्तो हस्तक्षेप वा आक्रमणविरुद्ध कानुनको संरक्षण पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा १३

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्येक राष्ट्रको सीमाभित्र आवतजावत गर्ने तथा आफ्नो आवास रोज्न पाउने स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ ।

२. प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देशलगायत कुनै पनि देश छोड्न पाउने र आफ्नो देश फर्कन पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा १४

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई गैरकानुनी विभेद, डर, त्रास, दुर्व्यवहार वा यातना (Persecution) बाट उम्किन अन्य मुलुकमा शरण खोज्ने र लिने अधिकार छ ।

२. गैरराजनीतिक अपराधहरू वा संयुक्त राष्ट्रसंघका उद्देश्य र सिद्धान्तहरू विरुद्धका कार्यहरूबाट वास्तविकरूपमा उत्पन्न मुद्दाहरूमा यो अधिकारको उपभोग गर्न सकिनेछैन ।

धारा १५

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई राष्ट्रियताको अधिकार हुनेछ ।

२. कुनै पनि व्यक्तिलाई स्वेच्छाचारी ढङ्गले निजको राष्ट्रियताबाट वञ्चित गरिनेछैन तथा राष्ट्रियता परिवर्तन गर्ने अधिकारबाट वञ्चित गरिनेछैन ।

धारा १६

१. उमेर पुगेका पुरुष तथा महिलालाई जाति, राष्ट्रियता वा धर्मका कारणले लगाइने कुनै पनि सीमाबिना विवाह गरी परिवार बसाउने अधिकार हुनेछ । उनीहरूलाई विवाह गर्दाका

बखत, वैवाहिक सम्बन्ध रहँदाका बखत र विवाह विच्छेदका वखत समान अधिकारहरू प्राप्त हुनेछ ।

२. इच्छुक वरबधुको स्वतन्त्र तथा पूर्ण मन्जुरीबिना विवाह सम्पन्न गरिनेछैन ।

३. परिवार समाजको प्राकृतिक तथा मौलिक समूह एकाइ हो र परिवारले समाज तथा राष्ट्रबाट संरक्षण पाउनेछ ।

धारा १७

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई एकलै एवं अरूसँग मिलेर सम्पत्ति राख्ने अधिकार हुनेछ ।

२. कुनै पनि व्यक्तिलाई स्वेच्छाचारी ढङ्गले निजको सम्पत्तिबाट बेदखल गरिनेछैन ।

धारा १८

प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार, सत्त्विवेक तथा धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ । यस अधिकारमा आफूले रोजेको धर्म वा आस्था परिवर्तन गर्ने स्वतन्त्रता र व्यक्तिगतरूपमा वा अरूसँग मिलेर तथा सार्वजनिक वा निजीरूपमा पूजाआजा, नियम, अभ्यास तथा शिक्षणमा आफ्नो धर्म वा आस्था प्रकट गर्न पाउने स्वतन्त्रतासमेत समावेश हुनेछ ।

धारा १९

प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ । यस अधिकारमा बिना हस्तक्षेप आफ्ना विचारहरू राख्न पाउने स्वतन्त्रता, सीमाको बन्देजबिना कुनै पनि माध्यममार्फत सूचना र विचारहरू प्राप्त गर्ने, खोज्ने तथा प्रसार गर्ने स्वतन्त्रता समेत समावेश हुनेछ ।

धारा २०

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई शान्तिपूर्वक सभा गर्ने र संगठनको स्वतन्त्रताको अधिकार छ ।

२. कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै पनि संगठनमा लाग्न बाध्य गराउन सकिनेछैन ।

धारा २१

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्ररूपले छानिएका प्रतिनिधिहरूमार्फत् आफ्नो देशको सरकारमा भाग लिन पाउने अधिकार छ ।
२. प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देशको सार्वजनिक सेवामा समान पहुँच पाउने अधिकार छ ।
३. जनताको इच्छा नै सरकारको अख्तियारीको आधार हुनेछ । यो इच्छा बालिग र समान मताधिकारद्वारा हुने आवधिक र निष्पक्ष निर्वाचनद्वारा अभिव्यक्त गरिनेछ र यस्तो निर्वाचन गोप्य मतदान वा त्यस्तै स्वतन्त्र मतदान पक्रियाहरूबाट सम्पन्न हुनेछ ।

धारा २२

प्रत्येक व्यक्तिलाई समाजको सदस्यका हैसियतले सामाजिक सुरक्षाको अधिकार हुनेछ र राष्ट्रिय प्रयत्न र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगमार्फत र प्रत्येक राष्ट्रको संगठन र स्रोतहरूअनुरूप निजको प्रतिष्ठाको लागि र निजको व्यक्तित्वको स्वतन्त्र विकासको लागि अपरिहार्य आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको प्राप्तिको अधिकार हुनेछ ।

धारा २३

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई कामको, रोजगारीको स्वतन्त्र छनौटको, कामका उपयुक्त र अनुकूल अवस्थाहरूको र बेरोजगारीविरुद्धको संरक्षणको अधिकार छ ।
२. प्रत्येक व्यक्तिलाई कुनै पनि भेदभाव बिना समान कामका लागि समान पारिश्रमिकको अधिकार छ ।
३. काम गर्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो र आफ्नो परिवारका लागि मानवीय प्रतिष्ठा अनुकूलको स्थितिको विद्यमानता सुनिश्चित गर्ने कामका उपयुक्त र अनुकूल अवस्थाहरूको अधिकार छ र यस्तो अधिकारलाई आवश्यक भएमा सामाजिक संरक्षणका अन्य साधनबाट परिपूर्ण गरिनेछ ।
४. प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो हितको रक्षाको लागि ट्रेड युनियन गठन गर्ने र त्यसमा सम्मिलित हुन पाउने अधिकार छ ।

धारा २४

प्रत्येक व्यक्तिलाई कार्य घन्टाको र तलबी आवधिक बिदाको मुनासिब सीमासहितको आराम र विश्रामको अधिकार छ ।

धारा २५

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो र आफ्नो परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि खाद्यान्न, कपडा, आवास र औषधोपचारको सुविधा र आवश्यक सामाजिक सेवाहरूलगायत पर्याप्त जीवनस्तरको अधिकार तथा बेरोजगारी, बिरामी, अशक्तता, विधवा, बुढेसकाल वा आफ्नो काबुबाहिरका परिस्थितिहरूमा जीविकोपार्जनका उपायका अभावमा सुरक्षा पाउने अधिकार छ ।

२. आमा र शिशुहरूलाई विशेष स्याहार र सहायता पाउने अधिकार छ । विवाह भई वा नभई जन्मेका सम्पूर्ण बालबालिकाहरूले समान सामाजिक संरक्षण पाउनेछन् ।

धारा २६

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई शिक्षाको अधिकार हुनेछ । कम्तीमा प्रारम्भिक र मौलिक तहमा शिक्षा निःशुल्क उपलब्ध हुनेछ । प्रारम्भिक शिक्षा अनिवार्य हुनेछ । प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षा सबैका लागि सामान्यतः प्राप्य र पहुँचयोग्य बनाइने छ र उच्च शिक्षा क्षमताका आधारमा सबैलाई समानरूपमा पहुँचयोग्य हुनेछ ।

२. मानवीय व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरू प्रतिको सम्मान सुदृढ गर्नेतर्फ शिक्षा निर्देशित हुनेछ । शिक्षाले सबै राष्ट्र तथा जातीय, सामाजिक तथा धार्मिक समूहहरूबीच समझदारी, सहनशीलता र मित्रता प्रवर्द्धन गर्ने तथा शान्ति कायम गर्ने संयुक्त राष्ट्रसंघका क्रियाकलापहरूलाई अघि बढाउने छ ।

३. मातापितालाई आफ्ना बालबालिकालाई दिइने शिक्षाको किसिम छनौट गर्ने पूर्ण अधिकार हुनेछ ।

धारा २७

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई समुदायको सांस्कृतिक जीवनमा स्वतन्त्ररूपले सहभागी हुने, कला उपयोग गर्ने र वैज्ञानिक प्रगति तथा सोको उपयोगको फाइदा उपभोग गर्ने अधिकार हुनेछ ।

२. प्रत्येक व्यक्तिलाई आफू लेखक भएको कुनै पनि वैज्ञानिक, साहित्यिक वा कलात्मक उत्पादनबाट उत्पन्न हुने नैतिक र भौतिक हितहरूको संरक्षणबाट फाइदा पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा २८

प्रत्येक व्यक्तिलाई यस घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकार र स्वतन्त्रताहरू पूर्णरूपले प्राप्त गर्न सकिने सामाजिक र अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाको अधिकार छ ।

धारा २९

१. प्रत्येक व्यक्तिको आफ्नो समुदायमा मात्रै व्यक्तित्वको स्वतन्त्र र पूर्ण विकास संभव हुन्छ र त्यसप्रतिको कर्तव्य हुनेछ ।

२. आफ्ना अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको उपयोग गर्दा, प्रत्येक व्यक्तिका अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको उचित मान्यता र सम्मान हासिल गर्ने तथा लोकतान्त्रिक समाजमा नैतिकता, सार्वजनिक व्यवस्था र जनकल्याण हासिल गर्ने एकमात्र उद्देश्यका लागि कानूनले निर्धारण गरेका प्रतिबन्धहरूको मात्र अधीनमा रहनेछ ।

३. संयुक्त राष्ट्रसंघका उद्देश्य र सिद्धान्तहरूको प्रतिकूल हुने गरी कुनै पनि अवस्थामा यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको उपभोग गर्न पाइनेछैन ।

धारा ३०

यस घोषणापत्रमा उल्लिखित कुनै पनि अधिकार र स्वतन्त्रताहरू नष्ट गर्ने उद्देश्यले कुनै पनि क्रियाकलापमा संलग्न हुन पाउने वा कुनै पनि कार्य गर्न पाउने अधिकार कुनै पनि राष्ट्र, समूह वा व्यक्तिलाई प्रदान गर्ने गरी यस घोषणापत्रमा उल्लिखित कुनै पनि कुराको व्याख्या गरिनेछैन ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा उल्लेख भएका ३० वटा धाराहरूलाई तीन भागमा विभाजन गरेमा धारा १-२१ लाई नागरिक र राजनीतिक हक र धारा २२-२७ आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक हकको रूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ भने धारा २८-३० मा घोषणापत्रको व्याख्या प्रचारप्रसारआदि जस्ता कुरालाई समेटेको छ ।

समयको विकास क्रमसँगै मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अभिसन्धि, महासन्धिहरू जारी गर्ने कार्य संयुक्त राष्ट्रसंघले गर्दै आएको छ ।

आठौं - सत्र
तेस्रो दिन

समय : १ : ३०

मानव अधिकारसम्बन्धी प्रमुख नौ सन्धिहरू

शीर्षक : मानव अधिकारसम्बन्धी नौ ठूला सन्धिहरू

क्षेत्र :

१. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र
२. आर्थिक समाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र
३. बालअधिकार महासन्धि
४. महिला अधिकार महासन्धि
५. यातनाविरुद्धको महासन्धि
६. जातीयविभेद विरुद्धको महासन्धि
७. आप्रवासी कामदारहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि
८. जबर्जस्ती बेपत्ता पारिनबाट सबैलाई बचाउ गर्ने महासन्धि
९. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि

रुचि : यी सन्धिहरूलाई प्रमुख सन्धिकार रूपमा लिइने भएकाले तिनका सम्बन्धमा जानकारी राख्न मानव अधिकार कार्यकर्तामा रुचि हुने भएकोले ।

आवश्यकता : संस्थाले संचालन गर्ने विभिन्न प्रशिक्षण कार्यक्रममा मानव अधिकारका यी सन्धिहरूको बारेमा प्रशिक्षण दिनुपर्ने भएकाले ।

उद्देश्य : यी ठूला महासन्धिका बारेमा सहभागीहरू जानकार हुने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ सहभागीलाई आवश्यकताअनुसार समूहमा विभाजन गर्ने । समूहको नेता छान्न लगाउने । नयाँ टोली नेता छान्न प्रोत्साहन गर्ने ।
- ❖ माथि उल्लेखित नौ सन्धिहरूमध्ये प्रत्येक समूहलाई १ देखि ३ वटासम्म बेग्लामेग्लै सन्धिका बारेमा अध्ययन सामग्री वितरण गर्ने र समूहमा अध्ययन गर्न लगाउने । - जस्तै, समूह १ लाई नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार र यातनाविरुद्धको महासन्धि, समूह २ लाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, समूह ३ लाई बालअधिकार महासन्धि, समूह ४ लाई महिला अधिकार र अपांगता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, समूह ५ लाई आप्रवासी कामदारको अधिकार र जबजजस्ती बेपत्ताविरुद्धको महासन्धि अध्ययन गर्न अनुरोध गर्ने)
- ❖ समूह अध्ययनका लागि ३० मिनेट समय दिने । अध्ययनको निष्कर्ष न्युज प्रिन्टमा लेखी टोली नेतालाई प्रस्तुत गर्न लगाउने ।
- ❖ अन्य समूहको सहभागीलाई कुनै जिज्ञासा भए सोध्न अवसर दिने । छलफल चलाउने ।
- ❖ सबैको समूहको प्रस्तुतिपछि सबैलाई धन्यवाद दिँदै यो सत्र अन्त्य भएको जानकारी गराउने ।

अनुसूची आठ

१. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अभिसन्धि (The International Covenant on Civil and Political Rights)

क. संयुक्त राष्ट्रसंघले जारी गरेको मिति : ६ डिसेम्बर १९६६

ख. लागू भएको मिति : ३ जनवरी १९७६

ग. नेपालले अनुमोदन तथा सम्मिलन गरेको मिति : १४ मे १९९१

घ. यस महासन्धिमा हालसम्म पक्ष राष्ट्र भएका देशहरू : १६६

ङ. सार्क क्षेत्रमा पक्ष राष्ट्र भएका देशहरू : नेपाल, बंगलादेश, भारत, अफगानिस्तान र श्रीलंका

यस अभिसन्धि (प्रतिज्ञापत्र) को प्रमुख उद्देश्य प्रत्येक व्यक्तिले संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र, मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र तथा अन्य लिखतमा व्यवस्था भएका नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार र आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरूको सहजरूपमा उपभोग गर्न पाउनु रहेको छ ।

६ भाग तथा ५३ धाराहरूमा विभक्त यस अभिसन्धिको भाग १ को धारा एकमा प्रत्येक व्यक्तिको आत्मनिर्णयको अधिकारलाई स्वीकार गरिएको छ । त्यस्तै धारा ६ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको अधिकार हुने व्यवस्था छ । यस्ता अधिकारको संरक्षणको दायित्व राज्यको हुने पनि प्रष्ट रूपमा नै उल्लेख गरिएको छ । स्वेच्छाचारीरूपले कसैको पनि जीवन हरण गर्ने अधिकार कसैलाई पनि नभएको प्रष्ट किटान गरिएको छ । धारा ७ मा कसैलाई पनि यातना दिन वा क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गर्न नपाइने व्यवस्था छ । धारा ८ मा दासत्वविरुद्धको अधिकारको उल्लेख गरिएको छ भने धारा ९ ले प्रत्येक व्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । कसैलाई पनि स्वेच्छाचारीरूपमा पक्राउ गर्न तथा थुनामा राख्न नपाइने पनि यसमा उल्लेख गरिएको छ । यस प्रतिज्ञापत्रमा विशेष गरेर नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी देहायका अधिकारहरूको व्यवस्था गरिएको छ :

नागरिक अधिकार

बाँच्न पाउने अधिकार

व्यक्तिगत सुरक्षाको अधिकार

स्वेच्छाचारी गिरफ्तारबाट मुक्त हुने अधिकार

निष्पक्ष न्याय तथा सुनवाइ पाउने अधिकार

बन्दीहरूको अधिकार

यातनाविरुद्धको अधिकार

गोपनीयताको अधिकार

राजनीतिक अधिकार

संघसंगठन खोल्न तथा संगठित हुन पाउने अधिकार

चुनावमा भाग लिन पाउने अधिकार

कुनै मतको विरोध गर्न पाउने अधिकार

शान्तिपूर्वक सभा, सम्मेलन गर्न पाउने अधिकार

कुनै विचारमाथि आस्था राख्न पाउने अधिकार आदि

यस अभिसन्धिको पक्ष भएपछि यसका उद्देश्य पूरा गर्नु प्रत्येक राज्य पक्षको कर्तव्य हुन आउँछ । यसरी सिर्जित दायित्वलाई नेपालले निम्न संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाद्वारा पूरा गर्न खोजेको पाइन्छ :

क. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ३, ४, ६, ७ र १८

ख. नेपाल सन्धि ऐन, २०४८

ग. नागरिक अधिकार ऐन, २०१२

घ. प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०४७

ङ. छापाखाना तथा प्रकाशन ऐन, २०४८

च. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५

छ. कारागार ऐन, २०१२

ज. संविधान सदस्य निर्वाचन ऐन, २०६३ ।

२. आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अभिसन्धि (The International Convention on Economic, Social and Cultural Rights)

क. संयुक्त राष्ट्रसंघले जारी गरेको मिति : २६ डिसेम्बर १९६६

ख. लागू भएको मिति : ३ जनवरी १९७६

ग. नेपालले अनुमोदन तथा सम्मिलन गरेको मिति : १४ मे १९९१

घ. यस महासन्धिमा हाल सम्म पक्ष राष्ट्र भएका देशहरू : १६०

ङ. सार्क क्षेत्रमा पक्ष राष्ट्र भएका देशहरू : नेपाल, भारत, बंगलादेश, अफगानिस्तान र श्रीलंका

यस प्रतिज्ञापत्रको प्रमुख उद्देश्य प्रत्येक व्यक्तिले संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र, मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र तथा अन्य लिखतमा व्यवस्था भएका आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूको सहजरूपमा उपभोग गर्न पाउनु हो । पाँच भाग तथा ३१ धाराहरू रहेको यस अभिसन्धिमा विशेषगरी देहायका आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिकसम्बन्धी अधिकारहरूको व्यवस्था गरिएको छ :

आर्थिक अधिकार

काम गर्न पाउने अधिकार

उचित वातावरणमा काम गर्न पाउने अधिकार

उचित ज्यालाको अधिकार

दासत्वबाट मुक्तको अधिकार

श्रम संगठन खोल्न पाउने अधिकार

सम्पत्तिमाथिको अधिकार

राष्ट्रिय स्रोत साधनको उपभोग गर्न पाउने अधिकार आदि

सामाजिक अधिकार

परिवारप्रति दायित्वको अधिकार

उपयुक्त जीवन स्तरमा बाँच्न पाउने अधिकार

समाजमा जातीय समानता पाउने अधिकार

महिला तथा बालबालिकाको अधिकार

प्रसूति सेवा पाउने अधिकार

सामाजिक सुरक्षाको अधिकार

महिला पुरुषबीच समानताको अधिकार

उमेर पुगेका महिला र पुरुषबीच राजीखुसीले विवाह तथा घरजम गर्न पाउने अधिकार ।

सांस्कृतिक अधिकार

सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने अधिकार

शिक्षाको अधिकार

कलाको आनन्द लिने तथा विज्ञानको क्षेत्रमा भए गरेका उपलब्धिको उपभोग गर्न पाउने अधिकार

आफूलाई मनपर्ने धर्म मान्न पाउने अधिकार

आफ्नो संस्कृति तथा परम्परा, संस्कार मान्न तथा भेषभुषा ग्रहण गर्न पाउने अधिकार ।

यस महासन्धिको राज्य पक्ष भएपछि यसका उद्देश्य पूरा गर्नु प्रत्येक राज्य पक्षको कर्तव्य हुन आउँछ । यसरी सिर्जित दायित्वसँग सम्बन्धित हालसम्म नेपालले गरेका संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाको संक्षिप्त विवरण तल दिएको छ ।

- क. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ३ र ४
- ख. बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८
- ग. शिक्षा ऐन, २०२८
- घ. नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ऐन, २०५०
- ङ. राष्ट्रिय आदिवासी, जनजाति उत्थान ऐन, २०५०
- च. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३
- छ. ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३
- ज. श्रम ऐन, २०४८
- झ. गरिबी निवारण कोष ऐन, २०६३

३. बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (The Convention on the Rights of the Child)

- क. संयुक्त राष्ट्रसंघले जारी गरेको मिति : २० नोभेम्बर १९८९
- ख. लागु भएको मिति : २ सेप्टेम्बर १९९०
- ग. नेपालले अनुमोदन तथा सम्मिलन गरेको मिति : १४ सेप्टेम्बर १९९०
- घ. यस महासन्धिमा हालसम्म पक्ष राष्ट्र भएका देशहरू : १९३
- ङ. सार्क क्षेत्रमा पक्ष राष्ट्र भएका देशहरू : नेपाल, भारत, बंगलादेश, अफगानिस्तान, मालदिभ्स, श्रीलंका र पाकिस्तान

यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य बालबालिकाहरू शारीरिक तथा मानसिकरूपमा अपरिपक्व हुने हुनाले यस समुदायको विशेष हेरचाह तथा सुरक्षाका लागि विशेष कानुनी संरक्षण प्रदान गर्नु हो ।

बाल अधिकारको प्रत्याभूतिका लागि जारी गरिएको यो महासन्धि ३ भाग तथा ५४ धाराहरूमा विभक्त छ । यस महासन्धिका प्रावधानलाई विशेष गरेर ४ अधिकारका क्षेत्रमा विभाजन गर्ने गरिन्छ ।

अ. बाल बचावटको अधिकार:

बालबालिका जन्मेपछि बाँच्नको लागि नभई नहुने आधारभूत आवश्यकतालाई बाल बचावटको अधिकार भनिन्छ । जस्तै :

नाना, छाना तथा खानाको अधिकार

माया र स्नेहको अधिकार

सशस्त्र संघर्षबाट जोगिन पाउने अधिकार

हत्या तथा आत्महत्याबाट जोगिन पाउने अधिकार

प्राकृतिक प्रकोपबाट जोगिन पाउने अधिकार आदि,

आ. बाल विकासको अधिकार

बालबालिकाको शारीरिक तथा मानसिक विकासका लागि आधारभूत आवश्यकतालाई बाल विकासको अधिकार भनिन्छ । जस्तै

स्वास्थ्यको अधिकार

शिक्षाको अधिकार

अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार

समानताको अधिकार

छिटो, निष्पक्ष न्याय पाउने अधिकार आदि,

इ. बाल संरक्षणको अधिकार:

बालबालिकालाई कानूनद्वारा परिभाषित संरक्षण प्रदान गरिने व्यवस्थालाई बाल संरक्षणको अधिकार भनिन्छ । यस अन्तर्गत निम्न अधिकारहरू पर्छन् :

शोषण र दुर्व्यवहारबाट संरक्षित हुने अधिकार

शारीरिक श्रम शोषण र यौन उत्पीडनबाट मुक्त हुने अधिकार

दासत्वबाट मुक्त हुने अधिकार

हिंसा, अपराध आदिबाट संरक्षित हुने अधिकार

परित्यक्तता र टुहुरा हुनबाट संरक्षण हुन पाउने अधिकार

भेदभाव विरुद्धको अधिकार

लडाइँ, झैझगडाबाट संरक्षित हुने अधिकार,

ई. बाल सहभागिताको अधिकार

बालबालिकालाई उनीहरूको बुद्धि, विवेक, क्षमता र उमेरअनुरूप आफ्नो विकासका लागि सहभागी हुन पाउने अधिकारलाई बाल सहभागिताको अधिकार भनिन्छ । यस अन्तर्गत निम्न अधिकारहरू पर्छन् :

पारिवारिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने अधिकार

सामुदायिक जीवनमा सहभागिताको अधिकार

विद्यालय जीवनमा सहभागिताको अधिकार

राष्ट्रिय जीवनमा सहभागी हुन पाउने अधिकार

औपचारिक तथा अनौपचारिकरूपमा संघ संस्थामा सहभागी हुन पाउने अधिकार आदि

यस महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भएपछि सिर्जित दायित्व पूरा गर्न नेपालले गरेको संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाको संक्षिप्त जानकारी :

क. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १७ र २२

ख. बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०४८

ग. श्रम ऐन, २०४८

घ. बालश्रम निषेध ऐन, २०५६

४. महिला अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय महासन्धि (The Convention for the elimination of all forms of discrimination against women)

- क. संयुक्त राष्ट्रसंघले जारी गरेको मिति : १८ डिसेम्बर १९७९
- ख. लागू भएको मिति : ३ सेप्टेम्बर १९८१
- ग. नेपालले अनुमोदन तथा सम्मिलन गरेको मिति : २२ अप्रिल १९९१
- घ. यस महासन्धिमा हालसम्म पक्ष राष्ट्र भएका देशहरू : १८६
- ङ. सार्क क्षेत्रमा पक्ष राष्ट्र भएका देशहरू : नेपाल, बंगलादेश, भुटान, अफगानिस्तान, मालदिभ्स र श्रीलंका

यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य लिङ्गका आधारमा अर्थात् महिला भएका कारणले हुने विभेदलाई निर्मूल गर्नु हो । महिला र पुरुषबीच समान हैसियत कायम गर्न विभिन्न प्रकारका अन्तराष्ट्रिय लिखत पारित भए पनि महिलाविरुद्ध हुने विभेद तथा हिंसामा कुनै ठोस कार्य नभएकाले पक्ष राष्ट्रहरूले अपनाउनुपर्ने विभिन्न उपायका बारेमा ठोस पहल गर्नु यस महासन्धिको प्रमुख उद्देश्य हो ।

महिला अधिकार महासन्धि विभिन्न समयमा महिला अधिकार प्राप्तिको लागि भएका आन्दोलनको उपज हो । जम्मा ६ भाग र ३० धारामा विभक्त यस महासन्धिले पुरुष र महिलाबीचको समानताको सिद्धान्तलाई महत्वसाथ उठाएको छ । महिला अधिकार नै मानव अधिकार भन्दै महिलाविरुद्धका सबै भेदभावलाई निन्दा गर्दै यस महासन्धिले पक्ष राष्ट्रलाई महिला अधिकार विरोधी कानूनहरूको खारेज गरी पुरुषसरह समान आधारमा महिलाका अधिकारको कानुनी व्यवस्था र कार्यान्वयन गर्न जोड दिएको छ ।

यस महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भएपछि सिर्जित दायित्व पूरा गर्न नेपालले गरेको संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाको संक्षिप्त जानकारी टुट

- क. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३, २०, २१, ४५, ६३ र १४२

- ख. लैंगिक समानता कायम गर्न बनेको केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०६३
- ग. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४
- घ. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५
- ङ. मुलुकी ऐन, २०२० लोम्ने स्वास्नी, अपुताली, बिहाबारी, ज्यानसम्बन्धी आदि महलहरू
- च. निजामती सेवा ऐन, २०४९ र निजामती सेवा नियमवली, २०५०

५. यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि

यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य विद्यमान क्रुर, यातना तथा अमानवीय व्यवहार तथा दण्डलाई निर्मूल गर्नु हो ।

- क. संयुक्त राष्ट्रसंघले जारी गरेको मिति : १० डिसेम्बर १९८४
- ख. लागू भएको मिति : २६ जुन १९८७
- ग. नेपालले अनुमोदन तथा सम्मिलन गरेको मिति : १४ मे १९९१
- घ. यस महासन्धिमा हालसम्म पक्ष भएका राष्ट्रहरू : १४७
- ङ. सार्क क्षेत्रमा पक्ष भएका राष्ट्रहरू : नेपाल, बंगलादेश, अफगानिस्तान, मालदिभ्स र श्रीलंका

जम्मा ३ भाग र ३३ धारामा विभक्त यस महासन्धिको धारा १ ले यातनाको परिभाषा गरेको छ । त्यसअनुसार यातना भन्नाले कुनै सार्वजनिक अधिकारी वा सरकारी हैसियतमा काम गर्ने अन्य कुनै व्यक्तिबाट वा निजको बहकाउ वा सहमति वा मौन सहमतिमा कुनै व्यक्ति वा तेस्रो व्यक्तिबाट सूचना प्राप्त गर्न तथा साबित गर्न कुनै शंका लागेको व्यक्तिलाई दण्ड दिने, त्रास देखाउने वा जोर जुलुम गर्नेजस्ता कार्य तथा कठोर पीडा वा कष्ट दिने कार्यलाई जनाउँछ ।

यस महासन्धिको पक्ष भएपछि यसका उद्देश्य पूरा गर्नु प्रत्येक राज्य पक्षको कर्तव्य हुन आउँछ । यसरी सिर्जित दायित्वलाई पूरा गर्न हालसम्म नेपालले गरेका संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाको संक्षिप्त विवरण तल दिएको छ ।

क. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २६

ख. यातनासम्बन्धी क्षतीपूर्ती ऐन, २०५३,

ग. सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ आदि

६. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय महासन्धि (The International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination)

क. संयुक्त राष्ट्रसंघले जारी गरेको मिति : ७ मार्च १९६६

ख. लागू भएको मिति : ४ जनवरी १९६९

ग. नेपालले अनुमोदन तथा सम्मिलन गरेको मिति : ३० जनवरी १९७१

घ. यस महासन्धिमा हालसम्म पक्ष भएका राष्ट्रहरू : १७३

ङ. सार्क क्षेत्रमा पक्ष भएका राष्ट्रहरू : नेपाल, बंगलादेश, भारत, अफगानिस्तान, मालदिभ्स, पाकिस्तान र श्रीलंका

यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य जातीय विभेदका सबै स्वरूप र प्रकारहरूलाई विश्वबाटै उन्मूलन गरी मानव गरिमाको सम्मान गर्नु हो । यस महासन्धिले सबै मानव जाति समान छन् तथा कुनै पनि भेदभावको प्रोत्साहनविरुद्ध कानुनको समान हकदार छन् भन्ने मान्यता आत्मसात् गरेको छ । साथै जातीयताको नाममा सिर्जित तगारो मानव समाजको आदर्शविपरीत भएको तथ्यलाई पनि यस महासन्धिले आत्मसात् गरेको छ ।

यो जातीय भेदभावविरुद्धको पहिलो अन्तराष्ट्रिय कानुनी दस्तावेज हो । यसको पक्ष राष्ट्र भएका देशहरूले संयुक्त राष्ट्रसंघको जातीय भेदभावविरुद्धको समितिलाई आवधिकरूपमा यसमा सिर्जित दायित्वलाई पूरा गर्न गरेका प्रयास तथा उपलब्धिहरूका बारेमा लिखित

जानकारी गराउने प्रावधान छ । दासहरूको ओसारपसारको अन्त्य र दासत्वका सबै स्वरूपलाई पूर्णरूपमा निस्तेज पार्नु पनि यसको उद्देश्य हो । यसका साथै समुद्री तथा सतह मार्गवाट गरिने दास व्यापार र दासत्वको विकास गर्न मद्दत पुर्याउने जबर्जस्ती श्रमजस्ता अभ्यासलाई अन्त्य गरी दास प्रथा तथा दासत्व व्यवहारको पूर्ण अन्त्य गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ ।

यस महासन्धिका ३ भागका २५ वटा धारामा जातीय भेदभावविरुद्धको अधिकार उल्लेख गरिएको छ । धारा १ ले जातीय भेदभावको परिभाषा गरेको छ । जातीय भेदभावको परिभाषामा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा सार्वजनिक जीवनका अन्य कुनै क्षेत्रमा समानताको आधारमा मानव अधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताको मान्यता, उपयोग वा व्यवहारलाई निषेध गर्ने वा कमजोर पार्ने उद्देश्य वा शक्तिशाली जाति, वर्ण वा वंश वा राष्ट्रिय वा जातीय उत्पत्तिमा आधारित कुनै पनि भेदभाव, बहिष्कार, प्रतिबन्धजस्ता कार्यलाई सम्झनुपर्छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

यस महासन्धिको पक्ष भएपछि यसका उद्देश्य पूरा गर्नु प्रत्येक राज्य पक्षको कर्तव्य हुन आउँछ । यस सन्धिका राज्य पक्षले जातीय विभेदको निन्दा गर्नुपर्छ । यसरी सिर्जित दायित्वलाई पूरा गर्न हालसम्म नेपालले गरेका संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाको संक्षिप्त विवरण तल दिएको छ ।

क. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ र १४

ख. मुलुकी ऐन, २०२० को अदलको महल,

ग. नागरिक अधिकार ऐन, २०१२

घ. कानुनी सहायता सम्बन्धी ऐन, २०५४

ङ. स्थानीय स्वायत्ता शासन ऐन, २०५५

च. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३

७. सम्पूर्ण आप्रवासी कामदारहरू तथा निजका परिवारका सदस्यहरूको अधिकार संरक्षण सम्बन्धी महासन्धि

क. संयुक्त राष्ट्रसंघले जारी गरेको मिति: १८ डिसेम्बर १९९०

ख. लागू भएको मिति: १ जुलाई २००३

ग. नेपालले अनुमोदन तथा सम्मिलन गरेको मिति : अनुमोदन गरेको छैन

घ. यस महासन्धिमा हाल सम्म पक्ष राष्ट्र भएका देशहरू : ४३

ङ. सार्क क्षेत्रमा पक्ष भएका देशहरू : श्रीलंका

यस महासन्धिलाई ९ भाग र ९३ धारामा विभक्त गरिएको छ । आप्रवासी कामदार तथा तिनका परिवारका सदस्यको अधिकार संरक्षण गर्न ल्याइएको यस महासन्धिको धारा १ मा राष्ट्रियता, जात, धर्म, उमेर, वर्ण, भाषा, राजनीतिक आस्था, आर्थिक अवस्था, वैवाहिक अवस्थाआदिका कारण भेदभाव गर्न नपाइने सिद्धान्तको प्रतिपादन गरिएको छ । साथै यो महासन्धि आप्रवासी कामदारको काममा जाने प्रक्रियादेखि कार्य गर्दा र आफ्नो देशमा नफर्कुन्जेलसम्मको समयावधि भर लागूहुने जनाइएको छ । धारा २ अनुसार आप्रवासी कामदार भन्नाले अन्य देशमा काम गर्न जान लागेका तथा काम गरिरहेका कामदारलाई बुझाउँछ । यस्ता कामदारको अधिकारको सुरक्षाका लागि सम्बद्ध देशले आवश्यक कानून बनाई संरक्षण प्रदान गर्ने दायित्व बारेमा पनि यस महासन्धिमा उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी आप्रवासी कामदारको जीवनको सुरक्षा, निजको मानव अधिकारको संरक्षण, मानव गरिमाको रक्षाजस्ता अधिकार सुनिश्चित गर्नु पक्ष राष्ट्रको जिम्मेवारी भएको पनि यसमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

नेपाल यो महासन्धि हालसम्म अनुमोदन गरेको छैन ।

८. जबर्जस्ती बेपत्ता पारिने कार्यबाट सबै व्यक्तिको बचाऊ गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि

क. संयुक्त राष्ट्रसंघले जारी गरेको मिति : २० डिसेम्बर २००६

ख. लागू भएको मिति : हालसम्म भएको छैन ।

ग. नेपालले अनुमोदन तथा सम्मिलन गरेको मिति : अनुमोदन गरेको छैन ।

घ. यस महासन्धिमा हालसम्म पक्ष भएका देशहरू : १९ मात्र

ङ. सार्क क्षेत्रमा पक्ष राष्ट्र भएका देशहरू : भारत र मालदिभ्सलेमात्र हस्ताक्षर गरेका छन् तर अनुमोदन गर्न भने बाँकी छ ।

यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य जबर्जस्ती बेपत्ता पारिने कार्यको रोकथाम र जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने अपराधमा दण्डहीनतालाई अन्त्य गर्नु हो । तीन खण्ड र ४५ धारामा विभक्त यस महासन्धिले जबर्जस्ती बेपत्ता भन्नाले कुनै पनि व्यक्तिलाई कानूनको संरक्षणबाट बाहिर नपर्ने गरी स्वतन्त्रताको हरण गरेको स्वीकार्न नामन्जुर वा बेपत्ता व्यक्तिको अवस्था वा अत्तोपत्तोको प्रतिवेदन दिने गरी राज्यका कार्यसूची वा राज्यको अख्तियारी, समर्थन वा सहमतिसाथ काम गर्ने व्यक्तिहरूको समूहद्वारा गरिने पक्राउ, थुनछेक, अपहरण वा स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिने कार्य हो भनिएको छ । साथै धारा ४ ले राज्य पक्षलाई जबर्जस्ती बेपत्तालाई आफ्नो फौजदारी कानूनमा अपराध बनाउने निश्चित गर्न आवश्यक उपायहरू अपाउन भनिएको छ । धारा ५ ले यसलाई मानवताविरुद्धको अपराध भनेको छ र यस्ता अपराधको चरम गम्भीरतालाई मनन गर्दै उपयुक्त सजायको व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । मानव गरिमाको सम्मानलाई महत्वपूर्ण कार्यका रूपमा परिभाषित यस महासन्धिले कसैलाई पनि गोप्य थुनामा राख्न बन्देज लगाएको छ ।

पक्ष राष्ट्र भएको देशले यो महासन्धिअनुरूप भए गरेका उपलब्धिहरूलाई प्रत्येक दुई वर्षमा संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवमार्फत् जबर्जस्ती बेपत्तासम्बन्धी समितिलाई बुझाउनुपर्छ ।

नेपालले हालसम्म यस महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको छैन ।

९. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (Convention on the rights of Persons with Disabilities (CRPD), 2006)

क. संयुक्त राष्ट्रसंघले जारी गरेको मिति : १३ डिसेम्बर २००६

ख. लागू भएको मिति : ३ मे २००८

ग. नेपालले अनुमोदन तथा सम्मिलन गरेको मिति : ७ मे २०१०

घ. यस महासन्धिमा हालसम्म पक्ष भएका देशहरू : १७३

ङ. सार्क क्षेत्रमा पक्ष भएका देशहरू : नेपाल, बंगलादेश, भारत, मालदिभ्स

यस महासन्धिको उद्देश्य अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिको सम्पूर्ण मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको पूर्ण र समान उपभोग, सम्बर्द्धन र सुनिश्चित गर्नु तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको नैसर्गिक मर्यादाको सम्मान सम्बर्द्धन गर्नु हो । पचास धारामा विभक्त यस महासन्धिको धारा एकमा अपाङ्गता भएको व्यक्ति भन्नाले शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, वा इन्द्रीयसम्बन्धी दीर्घकालीन अशक्तताद्वारा सिर्जित विभिन्न अवरोधहरूसँग अन्तरक्रियाको कारणले समाजमा अन्य व्यक्तिहरू सरह समान आधारमा पूर्ण र प्रभावकारी ढंगमा सहभागी हुन बाधा भएको व्यक्तिसमेतलाई जनाउने परिभाषा गरिएको छ । यसैगरी यस महासन्धिले अवसरहरूमा समानता, पहुँचयोग्यता, गैरभेदभाव, नैसर्गिक मर्यादाको सम्मान, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले आफ्ना लागि आफैँ छनोट गर्नपाउने स्वतन्त्रतालगायतका वैयक्तिक स्वायत्तता, समाजमा पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता तथा समावेशीकरण आदि सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शोषण, हिंसा र दुर्व्यवहारबाट मुक्त गर्न आवश्यक कदम चाल्न महासन्धिले राज्य पक्षलाई निर्देशन गरेको छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ को संक्षिप्त चिनारी :

धारा १ : उद्देश्य

प्रस्तुत महासन्धिको उद्देश्य अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिका लागि सम्पूर्ण मानव अधिकार तथा आधारभूत (मौलिक) स्वतन्त्रतालाई उकास्नु, संरक्षण एवं सुनिश्चित गर्नु हो ।

अपाङ्गता भएका व्यक्ति भन्नाले दीर्घकालीन अशक्तताद्वारा सिर्जित शारीरिक, मानसिक बौद्धिक वा इन्द्रियसम्बन्धी कमजोरीहरू तथा तिनका विभिन्न अवरोधको कारणले समाजमा अन्य व्यक्ति सरह समान आधारमा पूर्ण र प्रभावकारी ढङ्गमा सहभागी हुन बाधा भएको व्यक्तिसमेतलाई जनाउँछ ।

धारा २ : परिभाषा

यस महासन्धिको यस धारामा केही प्रमुख शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ जसमा समावेश भएका शब्दहरू 'भाषा', 'अपाङ्गताको आधारमा हुने विभेद', 'उपयुक्त अनुकूलता' र 'सर्वमान्यसंरचना' हुन् ।

धारा ३ : सामान्य सिद्धान्तहरू

यो महासन्धि मर्यादाको सम्मान, गैरभेदभाव, सहभागिता र समावेशीकरण, भिन्नताको मर्यादा, अवसरका समानता, पहुँचयोग्यता, पुरुष र महिलाबीच समानता, र बालबालिकाको सम्मान जस्ता सिद्धान्तहरूमा आधारित छ ।

धारा ४ : सामान्य दायित्वहरू

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि बिना कुनै भेदभाव सबै मानवअधिकार एवं आधारभूत स्वतन्त्रताको पूर्णबोधलाई सुनिश्चित एवं संवर्धन गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सक्रिय सहभागिताका साथ राष्ट्रहरूले एउटा मापदण्डको दायरा बनाउनु पर्छ ।

धारा ५ : समानता र गैरभेदभाव

कानूनको अगाडि तथा अन्तर्गत सबै व्यक्तिहरू समान छन् । सबै व्यक्तिहरू बिना कुनै भेदभाव कानूनको समान संरक्षण र सुविधाको हकदार छन् ।

धारा ६ : अपाङ्गता भएका महिला

अपाङ्गता भएका महिला तथा बालिकाहरूले विविध भेदभावको अनुभव गर्छन् । अपाङ्गता भएका महिलाहरूले महासन्धिमा उल्लेख गरिएका सबै अधिकार र स्वतन्त्रताको पूर्णरूपले उपभोग गर्न पाउने कुराको लागि राष्ट्रहरूले उचित मापदण्डको अवलम्बन गर्नेछन् ।

धारा ७ : अपाङ्गता भएका बालबालिका

अन्य बालबालिका सरह अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि सबै मानव अधिकारहरू एउटै हुन्छन् । अपाङ्गता भएका बालबालिकासँग सम्बन्धित सबै काम कारबाहीहरूमा बालबालिकाको सर्वोत्तम चाख नै प्राथमिक विषय हुनेछन् । अपाङ्गता भएका बालबालिकासँग उनीहरूलाई प्रभाव पार्ने सबै विषयहरूमा आफ्नो धारणा व्यक्त गर्ने अधिकार छ ।

धारा ८ : संचेतना अभिवृद्धि

राष्ट्रहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको संचेतना, सामर्थ्य र योगदानको अभिवृद्धि गर्नुपर्छ । अपाङ्गतासँग सम्बन्धित रुढीवादी धारणा एवं पूर्वाग्रहहरूलाई राष्ट्रले अभियान, शिक्षा, सञ्चार एवं संचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रममार्फत् निरुत्साहित गर्नुपर्छ ।

धारा ९ : पहुँचयुक्तता

सर्वसाधारणलाई प्राप्त सम्पूर्ण समाजका सम्पूर्ण पक्षहरूमा समान आधारमा सहभागी हुन, भौतिक वातावरण, यातायात, सूचना तथा सञ्चार र अन्य सुविधा तथा सेवाहरू लगायतका विषयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार हुनेछ ।

धारा ११ : जीवनको अधिकार

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि जीवनको अधिकार छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिले अरु सरह समान आधारमा यस अधिकारको प्रभावकारी ढङ्गले उपभोग गर्न पाउनेछन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न राष्ट्रहरूले सम्पूर्ण आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ ।

धारा ११ : जोखिमका अवस्था तथा मानवीय सङ्कटहरू

राष्ट्रले सशस्त्र द्वन्द्व, मानवीय सङ्कट तथा प्राकृतिक प्रकोपलगायतका जोखिमका अवस्थाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संरक्षण र सुरक्षा सुनिश्चित गर्न सम्पूर्ण आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन् ।

धारा १२ : कानूनको अगाडि समान मान्यता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई कानूनको अगाडि व्यक्तिका रूपमा मान्यता पाउने अधिकार छ । अन्य व्यक्तिहरू सरह समान आधारमा जीवनका सबै पक्षहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको कानुनी हैसियत हुन्छ । राष्ट्रहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहयोगको लागि उचित मापदण्डहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ जसले गर्दा उनीहरूले आफ्नो कानुनी हैसियतको प्रभावकारीरूपले अभ्यास गर्न सक्नेछन् ।

धारा १३ : न्यायमा पहुँच

उचित सहयोगको प्रबन्ध सहित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा प्रभावकारी पहुँचको अधिकार अन्य व्यक्ति सरह समान आधारमा हुनेछ ।

धारा १४ : व्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सुरक्षा

अन्य व्यक्ति सरह समान आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार हुनेछ । अपाङ्गता हुनुलाई नै स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गराउने आधार मान्न सकिनेछैन ।

धारा १५ : यातना वा क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायबाट स्वतन्त्रता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई यातना वा क्रुर, अपमानजनक व्यवहार वा सजायबाट स्वतन्त्र हुने अधिकार छ । खासगरी कसैलाई पनि निजको स्वतन्त्र सहमतिबिना चिकित्सकीय वा वैज्ञानिक प्रयोग भोग्न लगाइनेछैन ।

धारा १६ : शोषण, हिंसा र दुर्व्यवहारबाट स्वतन्त्रता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई घरभित्र र बाहिर दुवै ठाउँमा लैङ्गिक पक्षलगायतको आधारमा सबै प्रकारका शोषण, हिंसा र दुर्व्यवहारबाट संरक्षित हुने अधिकार छ ।

धारा १७ : व्यक्तिको इमानदारीको संरक्षण गर्ने

अन्य व्यक्तिहरू सरह समान आधारमा अपाङ्गता भएका प्रत्येक व्यक्तिलाई शारीरिक र मानसिक इमानदारीको सम्मानको अधिकार छ ।

धारा १८ : आवतजावत र राष्ट्रियता सम्बन्धी स्वतन्त्रता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई राष्ट्रियता पाउने अधिकार छ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाले नाम पाउने अधिकार, उनीहरूको बाबुआमाको पहिचान गर्ने र निजहरूबाट स्याहार, सुसार पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा १९ : स्वतन्त्र भएर जीउने र समुदायमा समाहित हुने ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समुदायमा स्वतन्त्र भएर बाँच्ने अधिकार छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई कहाँ र कोसँग बस्ने भन्ने रोज्न पाउने अवसरलाई आवश्यक सहयोगसहित राष्ट्रले सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

धारा २१ : वैयक्तिक गतिशीलता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिले चाहेको तरिका र समयमा धान्नसक्ने खर्चमा निजहरूको वैयक्तिक गतिशीलतालाई सुनिश्चित गर्न राष्ट्रहरूले प्रभावकारी एवं उचित मापदण्डहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई गुणस्तरीय गतिशीलताको सेवा, उपकरण, सहयोगात्मक प्रविधि, अरु व्यक्तिहरूबाट पाउने सरसहयोग र मध्यस्थ सेवाको अधिकार छ ।

धारा २१ : अभिव्यक्ति र विचारको स्वतन्त्रता एवं सूचना प्रतिको पहुँच

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अभिव्यक्तिको अधिकार हुनेछ र पहुँच योग्य साधन, ढाँचा र प्रविधि, साङ्केतिक भाषा, ब्रेल प्रवर्धनात्मक तथा वैकल्पिक सञ्चार, आम सञ्चार र अन्य कुनै पहुँच योग्य सञ्चारका माध्यमलगायतका साधनमार्फत् अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सूचना र विचारको आदानप्रदान गर्ने स्वतन्त्रतासहित अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता हुनेछ ।

धारा २२ : गोपनीयताको सम्मान

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको गोपनीयताको हक, व्यक्तिगत सूचना एवं उनीहरूको स्वास्थ्यसम्बन्धी सूचनासहित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू बारेको सूचना संरक्षित गरिनुपर्छ ।

धारा २३ : घरपरिवारको सम्मान

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई विवाह गर्ने र घरजम गर्ने अधिकार छ । हेरविचार गर्नको लागि नजिकका परिवार नसक्ने वा नभएको अवस्थामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका छोराछोरी हुर्काउन तथा अपाङ्गता भएका छोराछोरीलाई वैकल्पिक हेरचाहका लागि राष्ट्रले उनीहरूलाई प्रभावकारी एवं उचित सेवा उपलब्ध गराउनुपर्छ ।

धारा २४ : शिक्षा

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई बिना कुनै भेदभाव शिक्षाको अधिकार छ । आफू बसेको समुदायमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समावेशी, स्तरीय र निअशुल्क प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षाका प्रतिको पहुँच राष्ट्रले सुनिश्चित गर्नुपर्छ । उनीहरूको प्राज्ञिक एवं सामाजिक विकास र उन्नयनको लागि राष्ट्रले मनासिब प्रबन्ध एवं व्यक्तिगत सहयोग उपलब्ध गराउनुपर्छ ।

धारा २५ : स्वास्थ्य

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई बिना कुनै भेदभाव उपलब्ध हुने प्राप्त गर्न सकिने स्तरीय स्वास्थ्यको अधिकार छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिले निजहरूको समुदायका सर्वसाधारणलाई प्राप्त गुणात्मक, स्तरीय र उही दायराको स्वास्थ्य उपचार सेवा पाउने कुरा सुनिश्चित गर्न लैङ्गिक रूपले संवेदनशील मापदण्ड लगायत सम्पूर्ण उचित मापदण्डहरूको अवलम्बन राष्ट्रले गर्नुपर्छ ।

धारा २६ : स्थापना एवं पुनःस्थापना

स्थापित गर्ने वा पुनःस्थापित गर्ने सेवा र गोष्ठी-कार्यक्रमहरूको व्यवस्था र प्रबन्धमार्फत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले अधिकतम क्षमता, आत्मनिर्भरता र सहभागिता विकास गर्न, प्राप्त गर्न एवं कायम गर्न निजहरूलाई सक्षम गराउनको लागि राष्ट्रले प्रभावकारी एवं उचित मापदण्डहरूको अवलम्बन गर्नुपर्छ ।

धारा २७

खुला, समावेशी र पहुँच योग्य सबै वातावरणमा काम गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अधिकार छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि रोजगारीका अवसर र पेसागत जीवनको उत्थानको प्रवर्धन गर्न राष्ट्रले उपयुक्त कदम चाल्नु पर्छ ।

धारा २८ : बाँच्नको लागि पर्याप्त स्तर एवं सामाजिक सुरक्षा

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई खाना, पानी, लत्ताकपडा, घरबास लगायत स्तरीय जीवन जिउने तथा गरिबी न्यूनीकरण र सार्वजनिक घरबास कार्यक्रमलगायत प्रभावकारी सामाजिक सुरक्षा पाउने अधिकार छ ।

धारा २९ : राजनीतिक एवं सार्वजनिक जीवनमा सहभागिता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई राजनीति र सार्वजनिक कारोबार र मामलामा सहभागी हुने र साथै भोट हाल्ने एवं निर्वाचित हुने अधिकार छ ।

धारा ३१ : सांस्कृतिक जीवन, मनोरञ्जन, फुर्सद एवं खेलकुदमा सहभागिता

अन्य व्यक्ति सरह अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सांस्कृतिक सामग्री, प्रदर्शन एवं सेवा र मनोरञ्जनात्मक, फुर्सदिला त्रिभुजाकलाप र खेलकुदप्रतिको पहुँच लगायत सांस्कृतिक जीवनमा भाग लिने पाउने अधिकार छ ।

धारा ३१ : तथ्याङ्क तथा तथ्याङ्क सङ्कलन

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको क्रियाशील सहभागितासहित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको तथ्याङ्कका बारेमा राष्ट्रले सूचना सङ्ग्रह गर्नुपर्छ ता कि उनीहरूले आफूले भोगेका अप्ठेराहरूलाई अझ राम्रोसँग बुझ्ने छन् र महासन्धिको अधिकारलाई साँचो बनाउन सक्नेछन् ।

धारा ३२-५१

धारा ३२-५१ ले महासन्धिले अनुबन्ध भएका राष्ट्रले यसलाई कसरी पूर्ण प्रभाव वा असर प्रदान गर्छन् भन्ने विषयमा व्याख्या गर्छन् । कुन ढङ्गले राष्ट्रहरूले सन्धिलाई प्रभावकारी बनाएका छन् भन्ने कुरा संयुक्त राष्ट्रसंघको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी समितिलाई राष्ट्रले प्रतिवेदन दिनु पर्ने दायित्वका विषयमा पनि उक्त धाराहरूले व्याख्या गर्छन् ।

यस महासन्धि राज्य पक्ष भएपछि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सबालमा बाझिएका कानूनहरू संशोधन वा खारेज गर्नुपर्ने हुन्छ भने आवश्यकता अनुसार नयाँ कानून निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

तेस्रो दिन

समय ०० : ३०

दैनिक समीक्षा

शीर्षक : दैनिक समीक्षा

क्षेत्र : दिनभर छलफल गरिएका विषयवस्तुका आधारमा प्रश्न बनाई खेल विधि अपनाई सिकाइको समीक्षा गर्ने ।

रुचि : खेल खेलेर रुचि जगाउने

आवश्यकता : दिनभर छलफल गरिएका विषयवस्तुका बारेमा समीक्षा गरेमा स्मरण हुन्छ भन्ने जानकारी गराएर दैनिक समीक्षाको आवश्यकता बताउने ।

उद्देश्य : सहभागीले दिनभरका क्रियाकलापको समीक्षा गर्नेछन् ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ सहभागीलाई गोलो घेरामा उभिन लगाउने र खेलसम्बन्धी नियमको जानकारी गराउने ।
- ❖ दिनभर छलफल भएका ८/१० वटा विषयसँग सम्बन्धित प्रश्नहरू, केही नाचगान,
- ❖ ठट्यौली गर्ने चिठ्ठाहरू बनाई पढ्याउने ।

- ❖ सहभागीहरूलाई दुईवटा समूहमा विभाजन गर्ने र दुई विपरीत दिशामा बस्न लगाउने । एउटा तत्रा समाउने दुई जनाको चयन गर्ने । प्रशिक्षकहरूले रेफ्रीको भूमिका निर्वाह गर्नेछन् ।
- ❖ दुई समूहका सहभागीले आआफ्नो समूहको टोली नेता छान्नेछन् ।
- ❖ टोली नेताले आफ्नो समूहको कुनै एक जना सहभागीलाई नचिन्नेजस्तो बनाएर तत्राको छेउमा पठाउँछन् ।
- ❖ त्यसपछि तत्रा भूईमा झारिन्छ र जस्तै पहिले अगाडि बसेको अर्को सहभागीको नाम भन्छ, त्यस समूहले १ अंक प्राप्त गर्छ । नाम भन्न नसक्ने सहभागीलाई चिट्ठा तत्रा लगाई त्यसमा लेखिएअनुरूपको क्रियाकलाप गर्न लगाउने ।
- ❖ विषयमा छलफल भइसकेपछि खेल सकिएको जानकारी गराउँदै सहभागी सबैलाई धन्यवाद दिने ।
- ❖ चौथो दिनको लागि प्रतिवेदन तथा मूल्याङ्कन समितिलाई प्रतिवेदन तयार गर्न सम्झाउने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबैलाई धन्यवाद दिने ।

प्रारम्भ

चौथो दिन

समय ०० : ३०

१. परिचय

शीर्षक : प्रारम्भ

क्षेत्र : चौथो दिनको विषय वस्तुमा प्रवेश गर्नु अगावै अधिल्लो दिनको क्रियाकलापको समीक्षा गर्नुका साथै मूल्याङ्कनको प्रतिवेदन प्रस्तुत गरी नयाँ कार्य समिति चयन गरिनेछ ।

रुचि : सहभागीहरूको प्रस्तुति ।

आवश्यकता : चौथो दिनको तालिम संचालनका लागि वातावरण तयार गर्न र अधिल्लो दिनको पुनरावलोकन गर्न ।

उद्देश्य : अधिल्लो दिनको क्रियाकलापको समीक्षा गरिनेछ । चौथो दिनको तालिम संचालनका लागि नयाँ कार्य समितिको चयन गरिनुका साथै तालिम संचालनको वातावरण तयार हुनेछ ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ अघिल्लो दिन भएका क्रियाकलापको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाई सहभागीहरूबीच छलफल गराउने । केही थपघट गर्नु पर्ने सुझाव आए थपघट गरिने जानकारी पनि दिने ।
- ❖ प्रतिवेदनको तयारी र आकर्षक प्रस्तुतिका लागि विभिन्न तरिका अपनाउन सहभागीलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- ❖ चौथो दिनका लागि सभानायक, प्रतिवेदन लेखक, मूल्याङ्कनकर्ताको चयन गर्ने ।
- ❖ संचालक समूहको जिम्मेवारी हेरफेर गर्ने ।

नवौं -सत्र

चौथो दिन

समय : १ : ००

नेपालको (अन्तरिम) संविधान, २०६३ र मानव अधिकार

शीर्षक : नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र मानव अधिकार

क्षेत्र : नेपालको संविधानमा मानव अधिकार विशेष गरेर नागरिक अधिकार, राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको विषय ।

रुचि : संविधान देशको मूल कानुन हो भन्दै संविधानमा उल्लेख गरिएका मानव अधिकारको बारेमा छलफल गर्न लागिएको बारेमा बताउने र संविधानको पुस्तक देखाउने ।

आवश्यकता : मानव अधिकार कार्यकर्ताले संविधानमा उल्लेख भएका मानव अधिकारको बारेमा जान्न आवश्यक भएकाले ।

उद्देश्य : सहभागीहरू संविधानमा उल्लेख भएका मानव अधिकारका बारेमा जानकारी हुनेछन् ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ संविधान भनेको के हो भनी सोध्ने र छलफल चलाउने ।
- ❖ संविधानको महत्वको बारेमा छलफल चलाउने । कस्तो संविधानले हाम्रो अधिकारको संरक्षण गर्न मद्दत गर्छ भनी छलफल चलाउने ।
- ❖ संविधानमा उल्लेख भएका मानव अधिकारको बारेमा सहभागीलाई सविस्तार बताउने ।
- ❖ प्रस्तुतिको सारांश बताउने ।
- ❖ प्रश्न भए सोध्न अनुरोध गर्ने
- ❖ सक्रिय सहभागिताको लागि सहभागीहरूलाई धन्यवाद दिने ।

अनुसूची नौ

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र मानव अधिकार

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा भएका मानव अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा जनताको मानव अधिकारको पूर्णरूपमा सम्मान गर्ने, उपभोग गर्ने र संरक्षण गर्ने उल्लेख गरिएको छ । संविधानको प्रस्तावमा नै नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिक मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानुनी राज्यको अवधारणालगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताप्रतिको पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ । यसले जनताका आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, नागरिक र राजनीतिक अधिकार संविधानबाट प्रदत्त र संरक्षित छन् भन्ने जनाउँछ ।

संविधानको मौलिक हकको धारा १३ मा समानताको हक, धारा १४ मा छुवाछुत तथा जातीय भेदभावविरुद्धको हक, धारा १४ मा प्रकाशन, प्रसारण तथा छापाखाना सम्बन्धी हक धारा १७ मा शिक्षा तथा संस्कृति सम्बन्धी हक, धारा १८ मा रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी हक, धारा १९ मा सम्पत्तिको हक, धारा २० मा महिलाको हक, धारा २१ मा सामाजिक न्यायको हक धारा २३ मा धर्म सम्बन्धी हक, धारा २४ मा न्याय सम्बन्धी हक जस्ता विभिन्न अधिकारहरूको व्यवस्था गरिएको छ । यतिमात्र नभएर राज्यलाई जिम्मेवार बनाउन पनि संविधानमा विशेष प्रावधान राखिएका छन् । संविधानको धारा १०७ मा राज्यले जनताका आर्थिक, सामाजिक, नागरिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक अधिकार प्रति बेवास्ता गर्यो वा भएका व्यवस्था कार्यान्वयन गरेन वा हरण गर्यो भने त्यसका विरुद्ध सर्वोच्च अदालतमा रिट दायर गरी अधिकार प्रचलित गराउनसक्ने प्रावधान रहेको छ ।

सबै स्वतन्त्र र लोकतान्त्रिक राज्यमा संविधान वा जनताका मौलिक अधिकार र आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरिक र राजनीतिक अधिकार संविधानमा नै संरक्षित गरिएको हुन्छ र सरकार वा अरु कुनै निकायले चाहेर पनि हरण गर्नसक्दैनन् ।

दसौं - सत्र

चौथो दिन

समय : १ : ००

संयुक्त राष्ट्रसंघ र मानव अधिकार

शीर्षक : संयुक्त राष्ट्रसंघ र मानव अधिकार ।

क्षेत्र : मानव अधिकारको विकास क्रममा संयुक्त राष्ट्रसंघको भूमिका र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको स्थानीयकरण ।

रुचि : मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रियरूपमा कानून बनाउने एकमात्र संस्था संयुक्त राष्ट्रसंघको चित्र देखाएर सहभागीहरूको ध्यान आकर्षण गर्ने ।

आवश्यकता : मानव अधिकारका बारेमा जानकारी राख्नेले संयुक्त राष्ट्रसंघ र मानव अधिकार सम्बन्धमा पनि जान्नु आवश्यक भएकाले ।

उद्देश्य : सहभागीहरू संयुक्त राष्ट्रसंघ र मानव अधिकारसम्बन्धी कार्यका बारेमा जानकार हुनेछन् ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ संयुक्त राष्ट्रसंघ भनेको के हो ? भनी सोध्ने र यस्को स्थापना कहिले र के के उद्देश्यका लागि भएको थियो भनी सामान्य छलफल चलाउने ।
- ❖ बडापत्रमा आधारित संयन्त्रहरू र सन्धिमा आधारित संयन्त्रहरूका बारेमा बताउने ।
- ❖ नबुझे पुनः बताउने, बुझाउने प्रयत्न गर्ने ।
- ❖ प्रस्तुतिको सारांश बताउने ।
- ❖ प्रश्न भए सोध्न अनुरोध गर्ने
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सहभागीहरूलाई धन्यवाद दिने ।

अनुसूची दस

संयुक्त राष्ट्रसंघ र मानव अधिकार

संयुक्त राष्ट्रसंघ विश्व शान्ति कायम गर्ने उद्देश्यले स्थापना भएको सबैभन्दा ठूलो अन्तर्राष्ट्रिय संगठन हो । संयुक्त राष्ट्रसंघ (United Nations) राष्ट्रहरूको संगठन हो । पहिलो विश्व युद्धपछि लिग अफ नेशन्सको स्थापना भएको थियो भने द्वितीय विश्वयुद्धको अन्त्यपछि संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना गरिएको थियो । द्वितीय विश्व युद्धपछि भविष्यमा हुनसक्ने युद्धको खतराबाट विश्वलाई जोगाउने उद्देश्य राखी स्यानफ्रान्सिस्को सम्मेलनमा २६ जुन, १९४५ का दिन हस्ताक्षर गरिएको संयुक्त राष्ट्रको बडापत्रअनुरूप यस संघको २४ अक्टोबर, १९४५ मा विधिवत् स्थापना भएको हो ।

संयुक्त राष्ट्रसंघका उद्देश्यहरू

संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना विश्वमा शान्ति र स्थिरता कायम गर्न भएको हो । यसको उद्देश्यका बारेमा संघको बडापत्र (Charter) को धारा १ मा उल्लेख गरिएको छ । यस विश्व संगठनका निम्न उद्देश्यहरू रहेका छन् :

१. अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा कायम राख्नु
२. सदस्य राष्ट्रहरूबीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध विकसित गर्नु तथा विश्व शान्ति सुदृढ पार्न अन्य समुचित कदमहरू उठाउनु ।
३. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा मानवीय अन्तर्राष्ट्रिय समस्या सामाधान गर्न जाति, लिंग, भाषा र धर्ममा भेदभाव नराखी सबैको मौलिक हक एवं मानव अधिकारप्रति सम्मान गर्न प्रोत्साहित र विकासमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग प्राप्त गर्नु ।
४. यी सामूहिक उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न गरिने राष्ट्रहरूका कारबाहीमा समन्वय ल्याउन एउटा केन्द्रका रूपमा संघलाई संगठित बनाउनु ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको सिद्धान्त

संयुक्त राष्ट्रसंघले आफ्ना उद्देश्यहरू पूरा गर्न निश्चित सिद्धान्तका आधारमा कार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यसअनुसार राष्ट्रसंघ तथा यसका सदस्य राष्ट्रहरूले निम्नलिखित सिद्धान्तअनुसार काम गर्नेछन् :-

- क. यो संघ आफ्ना सबै सदस्य राष्ट्रहरूको सार्वभौमिक समानताको सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ ।
- ख. सबै सदस्यहरूले सदस्यता भएको कारणबाट प्राप्त हुने अधिकार र लाभ उपभोग गर्नका निमित्त बडापत्रअनुसार आफूले लिएको दायित्व सद्भावपूर्वक पूरा गर्नेछन् ।
- ग. सबै सदस्यहरूले आआफ्ना विवाद, अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति, सुरक्षा र न्यायमा आँच नआउने गरी शान्तिपूर्ण ढंगले समाधान गर्नेछन् ।
- घ. सबै सदस्यहरूले आआफ्ना अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धहरूमा कुनै राज्यको क्षेत्रीय अखण्डता वा राजनीतिक स्वतन्त्रताविरुद्ध वा संयुक्त राष्ट्रसंघको उद्देश्यसँग मेल नखाने कुनै पनि किसिमको धम्की वा शक्तिको प्रयोग गर्ने छैनन् ।
- ङ. सबै सदस्यहरूले राष्ट्रसंघलाई वर्तमान बडापत्रअनुसार गर्न लागेको कुनै पनि कारबाहीमा सबै किसिमबाट सहायता दिनेछन् ।
- च. राष्ट्रसंघका सदस्य नभएका राज्यहरूलाई पनि अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति सुरक्षा कायम गर्न आवश्यक परेको हदसम्म संघले यीनै सिद्धान्तबमोजिम काम गर्ने निश्चित गर्नेछ ।
- छ. संयुक्त राष्ट्रसंघलाई कुनै राज्यको आन्तरिक अधिकार क्षेत्रभित्रका विषयहरूमा हस्तक्षेप गर्ने अधिकार रहनेछैन ।

मानव अधिकारसँग सम्बन्धितसंयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रमुख अंगहरू

मानव अधिकारसँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रमुख अंगहरूलाई दुई कोटीमा विभाजन गरिएको छ ।

१. बडापत्रमा आधारित संयन्त्रहरू (Charter-based Mechanism)

२. सन्धिमा आधारित संयन्त्रहरू (Treaty-based Mechanism)

बडापत्रमा आधारित संयन्त्रहरू

मानव अधिकारको क्षेत्रमा केन्द्रित भएर कार्य गर्ने संयुक्त राष्ट्रसंघअन्तर्गतका निकायहरू विशेष गरेर महासभा, मानव अधिकार परिषद्, आवधिक प्रतिवेदन, विशेष प्रक्रियाहरू हुन् । यी अंगहरूका बारेमा तल छोटो चर्चा गरिएको छ ।

१. महासभा (General Assembly)

महासभा संयुक्त राष्ट्रसंघको केन्द्रीय अंग हो । यसमा संयुक्त राष्ट्रसंघका सबै (हाल १९२) सदस्य राष्ट्रको प्रतिनिधित्व हुन्छ । संयुक्त राष्ट्रसंघको व्यवस्थापिकाका रूपमा रहेको महासभाले शान्ति र सुरक्षाका लागि सिफारिस, सुझाव, नयाँ सदस्यता, सुरक्षा परिषद्को निर्वाचन, बजेटजस्ता विषयमा निर्णय गर्छ । महासभाले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणालगायत सयभन्दा बढी अन्य अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा अभिसन्धिहरू जारी गरिसकेको छ ।

प्रत्येक वर्षको सेप्टेम्बरदेखि डिसेम्बर महिनासम्म महासभाको नियमित बैठक बस्छ भने आवश्यकताअनुरूप जुनसुकै समयमा पनि बैठक बस्नसक्छ ।

|

२. मानव अधिकार परिषद् (Human Rights Council)

मानव अधिकार आयोगलाई प्रतिस्थापन गर्दै सन् २००६ मार्च १५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभाले मानव अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्न मानव अधिकार परिषद् स्थापना गर्यो । यस परिषदमा जम्मा ४७ सदस्य रहने व्यवस्था छ । यस परिषदमा सदस्य हुने राष्ट्रले आफ्नो देशमा मानव अधिकारको सम्बर्द्धनका सबालमा विशेष ध्यान दिनुपर्नेमा संयुक्त राष्ट्रसंघले जोड दिएको पाइन्छ । मानव अधिकारको उल्लंघनका घटनालाई उठान गर्दै निराकरण गर्ने विषयमा आवश्यक कदम चाल्न यस आयोगको स्थापना भएको हो ।

मानव अधिकार उल्लंघनलाई निरुत्साहित गर्न तथा यसको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनको कार्यलाई प्रभावकारीरूपमा संचालन गर्न यस परिषद्को गठन गरिएको हो ।

संरचना

यस परिषद्मा जम्मा ४७ सदस्य राष्ट्रमध्ये एसिया र अफ्रिका महादेशबाट १३ - १३ जना ल्याटिन अमेरिका तथा केरेबियन क्षेत्रबाट ८ जना पूर्वी युरोपबाट ६ जना र पश्चिम युरोपबाट ७ जना चुनिने व्यवस्था छ । प्रत्येक सदस्यको कार्यकाल ३ वर्षको हुनेछ । कुनै पनि सदस्य राष्ट्र लगातार २ कार्यकालभन्दा बढी चुनिन नपाउने व्यवस्था छ । कुनै सदस्य राष्ट्रले मानव अधिकारको चरम उल्लंघन गरेमा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाको दुई तीहाइ सदस्यको सहमतिमा हटाउनसक्ने पनि प्रावधान राखिएको छ ।

३. आवधिक प्रतिवेदन समीक्षा (Universal Periodic Reviews)

संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिव बान कि मुनका अनुसार मानव अधिकारको व्यापक उल्लंघन भएको क्षेत्रमा मानव अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने आवधिक समीक्षा प्रतिवेदनको महत्वपूर्ण भूमिका रहनेछ । आवधिक समीक्षाको प्रथा सन् २००६ मार्च १५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण महासभाले मानव अधिकार परिषद्को स्थापनासँगै सुरु गरेको हो ।

सबै १९२ सदस्य राष्ट्रको मानव अधिकारको अवस्थाको अनुगमन गर्न यो एक प्रकारको विशेष उपाय हो । मानव अधिकारको अवस्थामा सुधार गर्न सदस्य राष्ट्रले के के उपाय अपनाएका छन् भन्ने बारेमा यसले जानकारी दिने गर्छ । प्रत्येक चार वर्षमा सबै सदस्य राष्ट्रले मानव अधिकारको समग्र अवस्थाका बारेमा मानवअधिकार प्रतिवेदन तयार पारी संयुक्त राष्ट्रसंघमा बुझाउनुपर्छ । मानव अधिकार परिषद्को कार्यमा सहयोग पुर्याउने महत्वपूर्ण कार्यका रूपमा यसलाई लिइएको छ ।

उद्देश्य

- ❖ विश्वमा मानव अधिकारको अवस्थामा वास्तवमै सुधार ल्याउने ।
- ❖ राज्यले मानव अधिकार क्षेत्रमा पूरा गर्नुपर्ने दायित्वको विश्लेषण गरी उपयुक्त सुझाव दिने ।
- ❖ मानव अधिकारको क्षेत्रमा सुधार गर्न राज्यको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
- ❖ मानव अधिकारको क्षेत्रमा भएका सकारात्मक पहलका बारेमा अन्य राज्यसँग जानकारी आदानप्रदान गर्ने ।
- ❖ मानव अधिकारको सम्बर्द्धन तथा प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक सहयोगको व्यवस्था गर्ने ।
- ❖ संयुक्त राष्ट्रसंघका विभिन्न अंगहरूको समायोजन कार्यलाई अझ व्यवस्थितरूपमा गर्ने ।

विशेष प्रक्रिया (Special Procedure)

कुनै राज्यमा मानव अधिकारको उल्लंघन भएको देखिएका आधारमा मानव अधिकार परिषद्ले विशेष व्यक्तिको नियुक्ति गरी सम्बन्धित देशको मानव अधिकारको विशेष अनुगमन, अध्ययन गरी सुझावसहितको प्रतिवेदन पेस गर्न अधिकार प्रायोजन गरेर पठाउने गर्छ । यस कार्यमा समाधिक्षक (Rapporteur) तथा नियुक्त विशेषज्ञलाई आवश्यक पर्ने सहयोग ओएचसीएचआरले गर्छ ।

ख. सन्धिमा आधारित संयन्त्रहरू

संयुक्त राष्ट्रसंघले पारित गरेका महासन्धिहरू पालन भए नभएको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न महासन्धि अन्तर्गत ९ वटा निकाय रहेका छन् । ती निम्न प्रकार छन् :

१. जातीय विभेद उन्मूलनसम्बन्धी समिति (Committee on the Elimination of Racial Discrimination – (CERD))

यो समिति सम्बन्धित महासन्धिको धारा ८ बमोजिम सन् १९७० मा स्थापित भएको हो । समितिमा १८ जना विशेषज्ञहरू ४ वर्षको लागि चयन गरिन्छन् । समितिले पक्ष राष्ट्रले पेस गरेको प्रतिवेदनमा विचार, सुझाव, सिफारिस गर्ने, सन्धिको प्रयोगमा पक्ष राष्ट्रहरूबीच उत्पन्न विवादको समाधानमा सहयोग गर्नेजस्ता कार्य गर्छ । पक्ष राष्ट्रले प्रत्येक दुई वर्षमा यस समितिमा प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्छ ।

२. मानव अधिकार समिति (Human Right Committee)

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्रको धारा २८ अनुसार १९७७ मा यो समिति स्थापित भएको हो । यसमा १८ जना सदस्य ४ वर्षको लागि छानिन्छन् । समितिले पक्ष राष्ट्रका प्रतिवेदन अध्ययन गर्ने, प्रतिवेदनमा उपयुक्त ठानेका टिप्पणीहरू पक्ष राष्ट्रमा पठाउने, महासन्धिको प्रयोगमा पक्ष राष्ट्रहरूबीच विवाद उत्पन्न भएमा समाधान गर्ने, पक्ष राष्ट्रबाट उजुरी ग्रहण गर्ने, वैयक्तिक उजुरीहरू ग्रहण गर्नेआदि कार्य गर्छ । महासन्धि लागू भएको १ वर्षभित्रमा पहिलो प्रतिवेदन र त्यसपछि प्रत्येक ५ वर्षमा समितिमा पक्ष राष्ट्रले आवधिक प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्छ ।

३. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समिति (Committee on Economic, Social and Cultural Rights – ECCPR)

आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्बाट सन् १९८५ मा स्थापित यस समितिमा १८ जना विशेषज्ञ ४ वर्षको लागि नियुक्त हुने गर्छन् । यो समिति सम्बन्धित महासन्धिबाट व्यवस्था नभई आर्थिक तथा सामाजिक परिषदबाट अख्तियारी प्राप्त भई स्थापित भएको हो । समितिमा पक्ष राष्ट्रहरूले पेस गरेका आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिवेदनमाथि छलफल गरिन्छ । पक्ष राष्ट्रले महासन्धि लागू भएको दुईवर्षभित्र पहिलो र त्यसपछि प्रत्येक ५ वर्षमा प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्छ ।

४. महिलाविरुद्धको भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी समिति

महासन्धिको धारा १७ अनुसार यो समिति १९८२ मा स्थापित भएको हो । जम्मा २३ जना सदस्य रहने यस समितिका सदस्यहरूको पदावधि ४ वर्षको हुन्छ । समितिले पक्ष

राष्ट्रहरूद्वारा महासन्धिको व्यवस्थाको कार्यान्वयनका लागि अपनाइएका व्यवस्थापकीय, न्यायिक, प्रशासकीय र अन्य कार्यहरूसम्बन्धी प्रतिवेदनको मूल्याङ्कन गर्ने, महासन्धि कार्यान्वय भए नभएको जाँच गर्ने र निष्कर्षका रूपमा सुझाव दिने गर्छ ।

५. यातनाविरुद्धको समिति (Committee Against Torture)

महासन्धिको धारा १७ बमोजिम सन् १९८७ मा यस समितिको स्थापना भएको हो । कुल १० जना सदस्य रहेको यस समितिका सदस्यको पदावधि ४ वर्षको हुन्छ । समितिले पक्ष राष्ट्रहरूले यातनाविरुद्धमा अपनाएका उपायसम्बन्धी प्रतिवेदनको अध्ययन गर्ने, पक्ष राष्ट्रहरूबीच महासन्धिको प्रयोग सम्बन्धमा उत्पन्न विवाद समाधानको काम गर्ने गर्छ । पक्ष राष्ट्रले महासन्धि लागू भएको एक वर्षभित्र पहिलो र त्यसपछि प्रत्येक ४ वर्षमा समितिमा आवधिक प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्छ ।

६. बालअधिकारसम्बन्धी समिति (Committee on the Rights of the Child – CRC)

महासन्धिको धारा ४३ बमोजिम स्थापित यस समितिमा १८ सदस्य हुन्छन् । तिनको पदावधि ४ वर्षको हुन्छ । समितिले महासन्धिको कार्यान्वयनका बारेमा अनुगमन गर्ने गर्छ । पक्ष राष्ट्रले महासन्धि लागू भएको २ वर्षमा पहिलो र त्यसपछि प्रत्येक पाँच वर्षमा आवधिक प्रतिवेदन समितिमा पेस गर्नुपर्छ ।

७. आप्रवासी कामदार तथा तिनका परिवारको अधिकारसम्बन्धी समिति (Committee on Migrant Workers – CMW)

आप्रवासी कामदार तथा तिनका परिवारको अधिकारसम्बन्धी समितिमा सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञहरूलाई नियुक्त गरी बनाइन्छ । यस महासन्धिको पक्ष भएका देशहरूले राज्य पक्ष भएको पहिलो वर्षमा र त्यसपछि प्रत्येक पाँच वर्षमा यस महासन्धि कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रतिवेदन तयार पारी बुझाउनुपर्छ । यस समितिले उक्त प्रतिवेदनको अध्ययन गरी भए गरेका कार्यको समीक्षा र प्रत्येक देशलाई आवश्यक सल्लाह तथा सुझाव दिने कार्य गर्छ ।

विशेष परिस्थितिमा जघन्य मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा व्यक्तिगत उजुरी लिने पनि व्यवस्था छ । यस समितिको बैठक एक वर्षमा दुई पटक जेनेभामा बस्छ ।

८. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी समिति

यो अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३४ बमोजिम स्थापित समिति हो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी समितिमा यस क्षेत्रमा कार्यरत १८ जना अनुभवी विज्ञहरूलाई नियुक्त गरिन्छ । यसले पक्ष राष्ट्रले यस महासन्धिलाई कसरी लागू गरेका छन् भन्ने अनुगमन गर्छ । पक्ष राष्ट्रहरूले महासन्धिको अनुमोदन गरेको दुई वर्षभित्रमा पहिलो र त्यसपछि प्रत्येक चार वर्षमा यस महासन्धिको कार्यान्वयन सम्बन्धमा आवधिक प्रतिवेदन तयार गरी समितिमा बुझाउनुपर्छ । समितिले प्रतिवेदन अध्ययन गरी आवश्यक सुझाव दिने कार्य गर्छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जघन्य मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा व्यक्तिगत उजुरी पनि लिने व्यवस्था छ । यस समितिको सामान्यतया एक वर्षमा दुई पटक जेनेभामा बैठक बस्छ ।

९. जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यविरुद्धको समिति (Committee on Enforced Disappearance – CED)

महासन्धिको धारा ३१ अनुसार स्थापना भएको यस समितिमा १० जना सदस्य रहने व्यवस्था छ । समितिमा यस क्षेत्रमा कार्यरत अनुभवी विज्ञहरूलाई नियुक्त गरिन्छ । समितिले महासन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूले यस महासन्धिलाई कसरी लागू गरेका छन् भन्ने अनुगमन गर्छ । पक्ष राष्ट्रहरूले यस महासन्धिको अनुमोदनको दुई वर्षभित्रमा पहिलो प्रतिवेदन र प्रत्येक चार वर्षमा यस महासन्धिको कार्यान्वयन सम्बन्धमा आवधिक प्रतिवेदन तयार गरी बुझाउनुपर्छ । समितिले प्रतिवेदन अध्ययन गरी आवश्यक सुझाव दिने गर्छ । समितिको बैठक सामान्यतया एक वर्षमा दुई पटक जेनेभामा बस्छ ।

गरिबी र यसका संरचनात्मक कारणहरू

पाँचौ दिन

एघारौँ –सत्र

समय : ४५ मिनेट

शीर्षक : गरिबी भनेको के हो ?

क्षेत्र : गरिबीको अर्थ, यसका कारण र गरिबी न्यूनीकरणका उपायहरू,

रुचि : एउटा गरिब परिवारको चित्र देखाउने र कक्षा कोठा छलफल गर्ने ।

आवश्यकता : गरिबी एउटा प्रमुख समस्या हो । यस समस्याको बारेमा जानकारी हुनु आवश्यक छ । गैरसरकारी संस्थाले पनि गरिबी निवारणका लागि विभिन्न कार्यहरू गर्ने गर्छन् । तसर्थ यसबारेमा जानकारी हुनु आवश्यक छ ।

उद्देश्य : सहभागीहरू गरिबी बारेमा जानकारी भई यसका कारणको बारेमा बताउन सक्नेहुनेछन् ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ गरिबी भनेको के हो भनेर सहभागीहरूलाई सोध्ने । सहभागीको धारणा बुझ्ने । कक्षा कोठामा छलफल चलाउने ।
- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था तथा भोकको समस्या बारेमा सहभागीलाई बताउन लगाउने । कक्षा कोठा छलफल चलाउने ।
- ❖ सहभागीलाई गरिबीको बहुआयामिक असरका बारेमा बताउन प्रेरित गर्ने ।

- ❖ गरिबी के कारणले हुन्छ भनी सोध्ने । सहभागीको धारण बुझ्ने र आफूले प्रष्ट पार्ने । यसलाई हटाउन सकिन्छ त ? भनी छलपल चलाउने ।
- ❖ जिज्ञासा भए सहभागीलाई सोध्न अनुरोध गर्ने । सारांश प्रस्तुत गर्ने । उद्देश्य जाँच्ने ।
- ❖ बुझे नबुझेको सोध्ने, नबुझेमा पुनः बताउने, बुझाउने प्रयत्न गर्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबै सहभागीहरूलाई धन्यवाद दिने ।

गरिबी र यसका संरचनात्मक कारणहरू

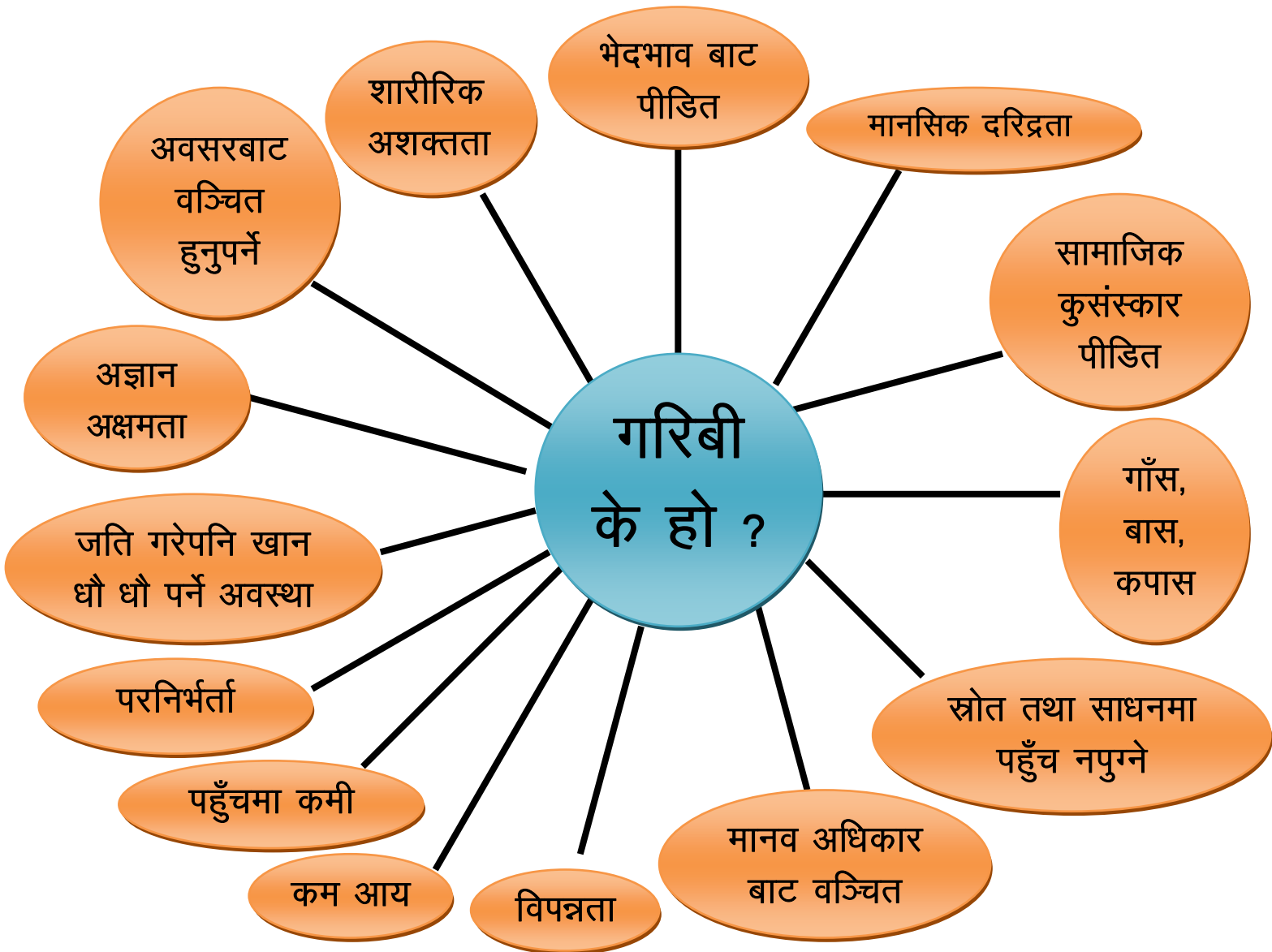
गरिबीको पीडा भनेको ताप जस्तै हो जसलाई देख्न सकिँदैन तर अनुभूति गर्न सकिन्छ । गरिबीको पीडा थाहा पाउन यसलाई भोगेको हुनुपर्छ । गरिब भएर बाँच्न विवश व्यक्ति स्वाभाविकरूपमा सम्मानित जीवन यापन गर्ने अवसरबाट वञ्चित हुन्छ । त्यसैले गरिब हुनु सम्मानित जीवन यापन गर्न पाउने अधिकारबाट पनि वञ्चित हुनु हो । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने कुनै व्यक्ति तथा समुदायलाई राज्यका नीतिद्वारा बहिष्करण गरिएमा गरिबीको सिर्जना हुन्छ । गरिब हुनुलाई आर्थिक दृष्टिकोणबाट मात्र हेरिनु हुन्न । त्यसैले गरिबीको परिभाषामा समयसापेक्ष परिवर्तन गरिएको छ । अहिले गरिबीको परिभाषामा आर्थिक विपन्नताका साथै विभिन्न विभेद तथा त्यसले ल्याएको सामाजिक वञ्चितीकरण तथा अधिकार हननलाई समेत समेटिएको छ ।

गरिबी आफैँ सिर्जित हुन्न । यसलाई सिर्जना गरिन्छ । त्यसैले गरिबी स्वतः हुने वा व्यक्तिको भाग्यले निरूपण गर्ने विषय पनि होइन । शक्तिमा रहेका व्यक्ति, समाज, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रले निर्माण गर्ने नीतिका कारण गरिबी उत्पन्न हुनेगर्छ । यस्ता विभेदपूर्ण नीति नियमका कारण कुनै व्यक्ति तथा समुदाय बहिष्करणमा परेका फलस्वरूप स्रोत साधनको पहुँचबाट वञ्चित हुन्छन् र गरिब हुन पुग्छन् । अर्काथरीले यही विभेदका कारण स्रोत साधनमाथि हैकम जमाउँछन् र शक्ति सम्पन्न बन्छन् । अनि धनी तथा शाक्तिशाली कहलाइन्छन् ।

गरिबहरूलाई राज्य प्रदत्त हक अधिकारबाट पनि वञ्चित गराई कमजोर बनाइएको हुन्छ । त्यसैले गरिबी भनेको प्रकृति वा व्यक्तिका कारण नभई अरुद्वारा सिर्जित हुन्छ । त्यसैले यो मानव सिर्जित हो । मानवद्वारा सिर्जित अवस्थालाई परिवर्तन गर्न सकिन्छ । त्यसैले राज्यले चाहेमा गरिबीलाई निवारण गर्नसक्छ ।

गरिबी जटिल, गतिशील, बहुआयामिकरूपमा भइरहने चलिरहने प्रक्रिया हो जुन आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक अवस्थामा देखिन्छ । गरिबी अजेय नभई समाजले बनाएको मानव

निर्मित संरचना, मूल्य र मान्यताले सिर्जना गरेको परिणाम हो । गरिबीलाई पृष्ठपोषण गर्ने मानव निर्मित संरचना अन्याय र असमानतामा आधारित छन् । यस्ता मानव निर्मित अन्याय र असमानतामा आधारित संरचना, मूल्य र मान्यताका कारण व्यक्ति, समुदाय, राज्य र संस्थाहरूले विभेद, शक्तिहीन गर्ने कार्य, बहिष्करण या पाखा पार्ने र शोषण गर्ने कार्य गर्दै सामाजिक अन्यायलाई निरन्तरता दिइरहेका छन् । गरिबी र अन्यायको जड कारण असमान, अन्यायपूर्ण र शोषणयुक्त शक्ति सम्बन्ध हो । शक्तिहीनताको स्थितिले मानव अधिकारको हनन तिर डोर्याउँछ । गरिबी र अन्यायको संरचनात्मक कारणहरूले परिवार, समुदाय र राष्ट्रको सीमालाई पार गर्छ र यसको जड कारण, लक्षण र असर देखिने ठाउँभन्दा प्रायः बाहिरको भूगोलमा हुन्छ ।

नेपालमा गरिबी एक प्रमुख समस्याका रूपमा रहेको छ । नेपाल प्राकृतिकरूपमा धनी भए पनि किन गरिब छ ? यसको गरिबीका कारण के के हुन् ?

हाम्रो समाज पितृसत्तात्मक सोचमा आधारित छ । पितृसत्तात्मक भनेको पुरुषवादी चिन्तनको प्रभुत्व हुनु हो । लिंग (Sex) भनेको प्राकृतिक हो भने लैंगिक (Gender) विभेद सामाजिक विषय हो । लिंगको आधारमा समाजले निर्माण गरेको मूल्य, मान्यता र प्रचलन हो लैंगिक सबाल (Gender Issue) । यस्तो मूल्य, मान्यता र प्रचलन या त महिलालाई या त पुरुषलाई शोषण, उत्पीडन र विभेद गर्ने प्रकारको छ । पितृसत्ता भनेको महिलालाई शोषण, उत्पीडन र विभेद गर्ने र त्यही मूल्य, मान्यता र प्रचलनका आधारमा शासन गर्ने विचार र प्रणाली हो । पुरुष प्रधान चिन्तनको प्रभुत्व भए त्यहाँ महिलाहरू स्वभावले नै अवसरको उपभोगबाट वञ्चित हुन्छन् । अवसरको उपभोगबाट वञ्चित भएपछि सीप तथा क्षमताको विकास पनि हुँदैन । नेपालमा महिलाभन्दा पुरुषको साक्षरता बढी छ । महिलाभन्दा पुरुष बढी रोजगारमा छन् । त्यसैले महिलाले भन्दा पुरुषले स्रोत साधनको बढी उपभोग गरेका छन् । अर्कोतर्फ महिलाले गर्ने गरेका कामको उचित कदर गरिँदैन । महिलाहरूको कामबाट राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा भएको योगदानको लेखाजोखा गर्ने प्रणाली छैन । परिवारमा छोरालाई जति लगानी छोरीलाई गरिन्न । महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक हुनु, महिला हिंसाको चपेटामा पर्नुजस्ता समस्याका कारण महिलाहरूलाई पछाडि पारिएको छ । यिनै कारणले गर्दा पुरुषभन्दा महिला बढी गरिब छन् । यिनै भेदभावका कारणले पुरुष शक्ति सम्पन्न छन् भने महिलाहरू सामाजिकरूपमा पछाडि पारिएका छन् । महिलाहरूले भोगेका यी समस्याहरू उनीहरूमाथि भएका विभेदका कारण सिर्जित भएका हुन् । त्यसैले सबै जागरुक भएर लागेमा यी समस्यालाई हटाउन र महिलालाई गरिबीबाट मुक्त गर्न सकिन्छ । यसैगरी अन्य तह, वर्ग र समुदायलाई पनि गरिबीको खाडलबाट निकाल्न सकिन्छ ।

गरिबीलाई हेर्ने दृष्टिकोण व्यक्ति पिच्छे फरकफरक पाइन्छ । फरक दृष्टिकोणका कारण गरिबी हटाउन फरकफरक उपायहरू अवलम्बन गर्ने गरिन्छ । सही दृष्टिकोण भएमा मात्र गरिबीलाई निराकरण गर्न सकिन्छ । विस्तृत जानकारीको लागि तलको तालिका हेर्नुहोस् :

दृष्टिकोण	गरिबीबारे बुझाइ	प्रस्तावित रणनीति	विकास कार्यक्रमको प्रकृति	कार्यशैली	मूल्य मान्यता
समाज यस्तै हो यथास्थितिवादी	-गरिब हुनु पूर्वजन्मको फल हो -गरिबी भगवान प्रदत्त हो -सम्पत्ति र सम्पन्नता पुण्यको फल हो । गरिबीलाई हटाउन सकिँदैन ।	-सहायतामुखी कार्य गर्नुपर्छ । -पीडाबाट मुक्ति दिलाउनुपर्छ -धनीहरूले परोपकारी भावनाले दान सेवा गर्नुपर्छ -संसारमा धेरै राम्रा स्वभाव भएकाका गरिबलाई सेवागर्ने धनी मानिस छन् ।	-वितरण मुखी -कल्याणमुखी -माछा मारेर खान दिने -सेवा प्रदान	-संरक्षकत्व प्रदान -अविभावकत्व -जनताका लागि	-भाग्यवदी -हीनताबोध -नोकरशाही
समाज ठिकै छ, केही सुधार गर्नुपर्छ सुधारवादी	-गरिबी पछाडि पर्नुको प्रतिफल हो -विज्ञान र प्रविधिको प्रयोगको अक्षमता नै गरिबी हो -शिक्षामा कम पहुँच नै गरिबी हो -भौतिक पूर्वाधारको कमी नै गरिबी हो	-पश्चिमा शैली पछ्याउनु पर्छ -आधुनिकीकरण गर्नुपर्छ -वैदेशिक सहयोग अपरिहार्य छ -भौतिक निर्माण गर्नुपर्छ -प्राविधिक शिक्षा देऊ -विकास माथिबाट चुहिँदै आफैँ तल आउँछ	-सबै प्रकारका परियोजना -नयाँ प्रविधि विस्तार -प्रविधि भित्र्याउने -वैदेशिक पुँजी तथा विशेषज्ञ आयात -माछा मार्न सिकाउने	-कार्य दक्षता -व्यावसायिक -वैदेशिक शिक्षा -परियोजना व्यवस्थापन जनताद्वारा	-अनुशासन -इमानदार -समर्पण -त्याग -कडा परिश्रम
समाज ठिक छैन समग्र परिवर्तन गर्नुपर्छ परिवर्तनकारी	-गरिबी ऐतिहासिक तथा संरचनागत प्रक्रियाद्वारा सिर्जित उपज हो -गरिबी मानव सिर्जित हो -गरिबी नियोजित तथा संरचनागत कारणको उपज हो -गरिबी मानव अधिकार हननको प्रतिफल हो	-जनस्तरमा आन्दोलन, न्याय र मुक्ति -जनसंगठन निर्माण -संगठित रूपमा अधिकारको माग -अहिंसात्मक सामाजिक आन्दोलन	-सामुदायिक संगठन -राष्ट्रव्यापी आन्दोलन -सबालमा आधारित संगठित अभियान -सबालको राजनीतिकरण -सबालमा संगठित -सबालमा संगठित प्रक्रियामा जोड	-जनसहभागिता -छलफल तथा संवाद -जन नेतृत्व विकास -शक्तीकरण -अधिकारमा आधारित -जनतासँगै	-न्याय -समता -समानता -मुक्ति -सम्मान -समादर

किसिम	कल्याण	सिप विकास	सुधार	मुक्ति	आमूल परिवर्तन
गरिबी र असमाहीकरणका कारण	पछाडि पारिएकाहरूको नियन्त्रण बाहिरको परिस्थिति र स्रोतको अभाव	पछाडि पारिएकाहरू आफैँमा निहित समस्याहरू	उनीहरूको सहयोगका निम्ति खडा गरिएका प्रणालीमा निहित समस्या	स्रोत, ज्ञान र शक्तिमा पहुँच भएकै कारण केही समूहद्वारा गरिएको सचेत शोषण	संरचनागत त्रुटिपूर्ण समाजमा अनिवार्यरूपले शोषण गराउँछ र धेरैलाई पछाडि पार्ने काम गर्छ
उदाहरणहरू	भोकमरी, सुनामी, युद्ध, बाढी आदि	सीपको अभाव, आयमूलक अवसरको अभाव, अल्छीपना, बढ्दो जनसंख्या	जनस्वास्थ्य सेवाहरू राम्ररी संचालन नहुनु, गरिबका निम्ति खडा गरिएका विद्यालयहरू सुचारु ढंगबाट संचालन नहुनु, भ्रष्टाचार	धनी व्यापारीबरा मूल्यमा नियन्त्रण, साहुमहाजनबाट सबै स्रोतमा नियन्त्रण	सस्ता सामानहरू धेरै भित्रदा वित्तीय अस्थिरता,
समधानका लागि प्रचलित पद्धतिका उदाहरण	उनीहरूलाई माछा दिनु	उनीहरूलाई माछा मार्न सिकाउनु	नदीनाला सफा गरी माछा पाल्न सिकाउनु	माछा व्यवसायमा मोलमोलाइ गर्ने सामर्थ्य बढाउनु	माछा व्यवसाय चलाउने तरिकामा परिवर्तन ल्याउने
प्रत्युत्तर गर्ने राम्रो तरिका	मानवीय सहयोग, आपतविपत्ता परेका मानिसलाई राहत दिई सहयोग गर्नु	उनीहरूको असामर्थ्यता लाई परास्त गर्न सहयोग गर्नु तसर्थ आफैँ सक्षम हुन सहयोग गर्नु	प्रणालीलाई चुस्त बनाउनु	शोषकहरूलाई जित्न उनीहरूलाई सशक्त पार्नु	संरचनाहरू परिवर्तन हुनुपर्ने

उदाहरणहरू	भोकमरी सहायता, विपत्ति सहयोग, बाल सेवा सुविधा आदि	क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू (शिक्षा, सीपमूलक तालिमहरू आदि)	उनीहरूलाई कानुनी हकप्रति सचेत गराउने कार्यक्रमहरू, प्रणालीलाई चुस्त बनाउने आदि	सहकारी, ट्रेड युनियनहरू खडा गर्ने	समाजमा विद्यमान शक्ति सम्बन्धहरूलाई परिवर्तन गर्नु
कार्य पद्धति	आवश्यकतामा आधारित परोपकार			अधिकारमा आधारित न्याय	
परिवर्तनका किसिमहरू	समाजमा रहेका सहयोगी सयन्त्रहरूलाई सुधार गर्नु			शक्तिलाई परिवर्तन गर्नु	
प्रक्रियाका प्रकारहरू	विवाद रहित प्रक्रियाहरू			समाहित प्रक्रियाहरू	
मुख्य पात्र को हुन्	गरिब तथा पछाडि पारिएकाकालाई सहयोग गर्ने बर्ग			गरिब तथा पछाडि पारिएकाहरूले अगुवाइ गर्ने	

अपाङ्गता भएका व्यक्ति

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू गरिबीबाट बढी प्रभावित भएका छन् । यसको मूल कारण उनीहरूलाई हेरिने सामाजिक दृष्टिकोण हो । राज्य, समाज र परिवारका विभेदकारी असमान नीति तथा व्यवहारका कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिले गरिबीको थप भार सहनु परेको हो । यस्तै, अपाङ्गता भएकै कारण उनीहरू राज्यको स्रोत, साधन तथा अवसरको उपभोगबाट पनि वञ्चित भएका छन् । राज्यको स्रोत, साधन तथा अवसरको उपभोग गर्न नपाए व्यक्तिको क्षमता विकास हुनपाउँदैन । फलस्वरूप ऊ गरिब बन्न पुग्छ ।

नेपालमा बेरोजगारी विकाराल समस्या बन्न पुगेको छ । त्यसमा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू समानुपातिकरूपमा बढी बेरोजगार छन् । अपाङ्गता भएकामध्ये ९० प्रतिशत व्यक्तिहरू बेरोजगार रहेको अनुमान छ । त्यसले गर्दा उनीहरू दैनिक जीवनका सबै अवसर, सेवा र सुविधाबाट वञ्चित छन् । उदाहरणका लागि सरकारी अस्पतालबाट उपचार प्राप्त गर्दा होस् वा विद्यालयमा शिक्षा आर्जन गर्ने सबै अवसरबाट अपाङ्गता भएका बहुसंख्यक व्यक्तिहरू विमुख भएका छन् । फलतः गरिबीमा बाँच्न विवश छन् ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई यस्ता अन्यायपूर्ण अवस्थाबाट मुक्त गर्ने पहिलो दायित्व राज्यको हो । राज्यले यस्ता व्यक्तिका लागि अवसरको सिर्जना गर्नु राज्यपछि । यस्ता वर्गप्रति लक्षित प्रभावकारी नीति नियम बनाएर कार्यान्वयन नगरिएसम्म अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अवस्थामा परिवर्तन हुँदैन । राज्यलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्न संगठित र सामूहिक दबाब दिनुपर्छ । त्यसका लागि सबै सरोकारवाला एक जुट हुनुपर्छ । अनिमात्र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अवस्थामा परिवर्तन हुनसक्छ ।

बाह्रौँ – सत्र

चौथो दिन

समय : १ :००

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्थिति विश्लेषण

शीर्षक : अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्थिति विश्लेषण

क्षेत्र : नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अवस्थाका बारेमा जानकारी

रुचि : अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्थामा विशेषगरी रोजगारी, शिक्षा र घरपरिवारले हेर्ने दृष्टिकोण बारेमा छलफल गरी सहभागीमा रुचि जगाउने ।

आवश्यकता : अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार चरितार्थ गराउने अभियानका बारेमा जानकारी लिन उनीहरूको यथार्थ अवस्थाका बारेमा पनि थाहा पाउनु आवश्यक भएको हुनाले ।

उद्देश्य : सहभागीहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्थाको बारेमा जानकारी गराउने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अवस्थाका बारेमा सहभागीलाई सोध्ने । सबै सहभागीलाई पालैपालो उत्तर भन्न प्रेरित गर्ने ।
- ❖ विशेष गरेर मानव जीवनका नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पाँचै क्षेत्रको स्थिति विश्लेषण गर्न सहभागीहरूलाई दुई समूहमा विभाजन गरी समूहको आआफ्नो नेता छान्न लगाउने ।
- ❖ पहिलो समूहलाई नागरिक तथा राजनीतिक स्थितिको विश्लेषण गरी प्रस्तुत गर्न लगाउने ।
- ❖ दोस्रो समूहलाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्थाको विश्लेषण गरी प्रस्तुत गर्न लगाउने ।
- ❖ समूह छलफलका लागि २५ मिनेट र प्रत्येक समूहको प्रस्तुतिको लागि ७ -७ मिनेट समय हुने जानकारी गराउने ।
- ❖ समूहको प्रस्तुतिपछि सहभागीको कुनै जिज्ञासा भए सोध्न भन्ने ।
- ❖ अनुसूचीमा दिइएअनुसार सारांश बताउने, ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि धन्यवाद दिने ।

अनुसूची – एघार

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था

परिचय

अपाङ्गता भएका व्यक्तिले केही पनि गर्न सक्दैनन् र उनीहरूलाई सबैले दया गर्नुपर्छ भन्ने अन्धविश्वासले नेपाली समाजमा गाडेको छ । लगभग सामाजिक मान्यताजस्तो बन्न पुगेको यस भ्रमलाई अझै हटाउन सकिएको छैन । फलस्वरूप, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, भौतिक, सांस्कृतिक, नागरिकलगायतका अधिकार प्रयोग गर्नबाट वञ्चित छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विद्यमान अवस्थालाई निम्नअनुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

तथ्याङ्क

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको संख्या संसारभरमा ६ करोड ५० लाखभन्दा बढी छ । उनीहरूको परिवारका सदस्यलाई जोड्दा यो संख्या करिब २ अर्ब जति पुग्छ । यसको स्पष्ट अर्थ हो अपाङ्गतासँग प्रत्यक्ष सम्बन्धितहरूको संख्या करिब दुई अर्ब अर्थात् कुल जनसंख्याको एक तिहाइ हुन्छ । यही तथ्यांकलाई आधार मानेर नेपालमा करिब ३० लाख अपाङ्गता भएका व्यक्ति रहेको अनुमान गरिन्छ । तर, नेपालभित्रैको तथ्यांकमा भने अपाङ्गताको भएका व्यक्तिको संख्या ०.४५ प्रतिशतदेखि १० प्रतिशतसम्म रहेका विभिन्न अनुमानहरू गरिएका छन् । राष्ट्रिय योजना आयोगले सन् २००१ मा अपाङ्गताको अवस्था बारेमा गरेको अध्ययन 'अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्थिति विश्लेषण प्रतिवेदन', २००१ मा कुल जनसंख्याको १.६३ प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्ति छन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ । विसं २०५८ सालको जनगणनाअनुसार ०.४५ प्रतिशत जनसंख्यामात्र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रहेको छ । अर्थात्, नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको तथ्याङ्कको विषय विवादग्रस्त छ र भरपर्दो तथ्यांकको अभाव छ । विसं २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणनामा

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको तथ्याङ्क संकलन गर्न पहिलेभन्दा अपेक्षाकृत भरपर्दो उपाय अपनाइएको छ । त्यसबाट भरपर्दो तथ्याङ्क आउने अपेक्षा राखिएको छ ।

स्वास्थ्य

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्यको विषय पनि महत्वपूर्ण सबाल हो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्वास्थ्य र पुनर्स्थापनाका क्षेत्रमा सरकारीभन्दा गैरसरकारी क्षेत्रबाट बढी योगदान भएको पाइन्छ । सरकारले संचालन गरेका स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी कार्यक्रममा अपाङ्गता पछि हुने स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या र स्वास्थ्य पुनर्स्थापनाका पक्षमा खासै ध्यान दिइएको छैन । सरकारको फितलो नियमन र व्यवस्थापनका कारणले निःशुल्करूपमा प्राप्त हुनुपर्ने स्वास्थ्य सेवा लिन पनि अपाङ्गता भएका व्यक्ति पैसा तिर्न बाध्य हुँदै आएका छन् । अधिकांश स्वास्थ्य सेवा काठमाडौँमा मात्रै केन्द्रित भएकाले पनि अपाङ्गता हुनेहरूको पहुँचमा छैनन् । अपाङ्गता भएका व्यक्ति तुलनात्मकरूपमा बढी गरिब हुने भएकाले स्वास्थ्य र पुनर्स्थापना सेवाका लागि काठमाडौँ आउन उनीहरूलाई थप कठिनाइ हुन्छ ।

शिक्षा

नेपालमा २०२० सालदेखि अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई शिक्षा दिन सुरु गरिएको पाइन्छ । त्यसपछिको करिब आधा शताब्दीको समयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिक्षाको विकासका लागि सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रबाट थुप्रै सकारात्मक कार्य भएका छन् । दृष्टिविहीन र वौद्धिक (सुस्त मनःस्थिति) अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई स्रोत केन्द्रमार्फत शिक्षा दिने र छात्रवृत्ति तथा आवासीय शिक्षाको सुविधा उपलब्ध गराइएको छ । तर अपाङ्गता भएको व्यक्तिको अवस्थाअनुसार शिक्षा व्यावहारिक र अनुकूल नहुनु र शिक्षण संस्था पनि अपाङ्गता मैत्री नभएकाले अपाङ्गता भएका बालबालिका तथा युवाको शिक्षामा सहज पहुँच छैन । त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट प्रवीणता प्रमाणपत्र तह खारेज गरिँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको उच्च शिक्षामा पहुँच झन् कठिन भएको छ ।

रोजगार

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई रोजगारमा पहुँच सहज बनाउने उद्देश्यले अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ ले काम र रोजगारमा समान अवसर तथा विशेष आरक्षणको व्यवस्था गरेको छ । यस्तै, निजामती सेवामा पनि ५ प्रतिशत रोजगारीको आरक्षण गरिएको छ । राष्ट्रिय योजना आयोगको 'अपाङ्गताको स्थिति विश्लेषण प्रतिवेदन, २००९' अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिमध्ये ५ प्रतिशतमात्र रोजगारमा छन् । हाल अपाङ्गता भएका व्यक्तिले सरकारी सेवा, उद्योग कलकारखाना, होटल, गार्मेन्ट, जुत्ता कारखाना, कपडा सिलाउने ठाउँ, शिक्षक, गैरसरकारी क्षेत्रआदिमा काम गरेका छन् ।

सहायक सामग्री

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सरोकारको अर्को विषय सहायक सामग्री सहज उपलब्ध नहुनु हो । नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिले प्रयोग गर्ने सहायक सामग्री सजिलै पाउन सकिँदैन । लामो समयसम्म काठमाडौँमा केन्द्रित सहायक सामग्री उत्पादन तथा वितरण गर्ने केन्द्रहरू भर्खरै काठमाडौँबाहिर २ - ४ ठाउँमा स्थापना भएका छन् । ती पनि निजी तथा गैरसरकारी तवरबाट संचालित भएको हुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आर्थिक र भौतिक पहुँचबाहिर छन् ।

अपाङ्गता भएका महिला

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समुदायभित्रै अपाङ्गता भएका महिला र पुरुषबीचमा पनि चर्को विभेद छ । अपाङ्गता भएका पुरुषका तुलनामा अपाङ्गता भएका महिलाले अवसर कम पाउनेगरेका छन् । अपाङ्गता भएका महिला रोजगारी २ प्रतिशतभन्दा पनि कम छ ।

अपाङ्गता भएका बालबालिका

शिक्षामन्त्रालयको पछिल्लो तथ्याङ्कअनुसार अपाङ्गता भएका बालबालिकामध्ये करिब ८० प्रतिशत अझै पनि विद्यालय गएका छैनन् । हाल संचालन भएका विद्यालयमा अपाङ्गता भएका सबै बालबालिकाको सहज पहुँच कायम हुनसकेको छैन ।

राजनीतिक अवस्था

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको राजनीतिक अवस्था दयनीय छ । दोस्रो जनआन्दोलनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सक्रिय सहभागिता उल्लेखनीय रहेको थियो तर संविधान सभाको चुनावपश्चात व्यवस्थापिका संसद्मा जम्मा २ जना अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व छ । पछिल्ला दिनमा राजनीतिक दलहरूले अपाङ्गता भएका समुदायको राजनीतिक सहभागिता बढाउन अपाङ्गता क्षेत्रमा भातृ संगठन पनि गठन गरेका छन् । यसले अपाङ्गता भएका व्यक्ति राजनीतिक निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुने सम्भावना केही मात्रामा बढाउने देखिन्छ ।

बाह्रौँ – सत्र

चौथो दिन

समय : २:००

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६

शीर्षक : अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६

क्षेत्र : महासन्धिको अवधारणागत विकास र यसको अवस्थाका बारेमा जानकारी

रुचि : महासन्धि अनुमोदन गर्न नेपालमा भएका प्रयासहरूका बारेमा छलफल गरी सहभागीको रुचि बढाउने ।

आवश्यकता : अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ नवीनतम मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेज भएकाले यस विषयमा सबै सरोकारवाला सुसूचित हुनु आवश्यक भएकाले ।

उद्देश्य : सहभागीहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ को बारेमा जानकारी गराउनु र यसको महत्व तथा प्रयोगका सम्बन्धमा स्पष्ट बनाउने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ का बारेमा सहभागीहरूलाई सोध्ने । सबै सहभागीलाई पालैपालो उत्तर भन्न प्रेरित गर्ने ।
- ❖ यसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघले कहिले अनुमोदन गर्यो र नेपाल कहिले पक्ष राष्ट्र भयो भन्ने सहभागीलाई सोध्ने । यसको महत्व के छ भन्ने बारेमा छलफल चलाउने । विकासक्रमका बारेमा बताउने ।
- ❖ सहभागीलाई दुई समूहमा विभाजन गर्ने र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ समूहमा अध्ययनका लागि दिने ।
- ❖ अध्ययनका लागि समय ३० मिनेट भएको जानकारी गराउने ।
- ❖ सेतो पाटीमा धारा १ देखि ५० अंकमा लेख्ने । पहिलो समूहको नेतालाई कुनै नम्बर छान्न लगाउने र उक्त नम्बरलाई गोलो गर्ने ।
- ❖ उक्त धारामा भएको अधिकारलाई दोस्रो समूहको कुनै एक सहभागीलाई भन्न अनुरोध गर्ने ।
- ❖ सही उत्तर भनेमा उक्त समूहले १ नम्बर पाउनेछ र गलत उत्तर दिएमा समूह एकको सहभागीले उत्तर दिने मौका पाउने छ ।
- ❖ उत्तर सही वा गलत भएको निर्णय गर्न तीन जनाको निर्णायक मण्डल गठन गर्ने । उक्त समूहको निर्णय अन्तिम हुने जानकारी गराउने ।
- ❖ प्रत्येक समूहले २५-२५ पल्ट नम्बर छानी अर्को समूहलाई सोध्न पाउनेछन् ।
- ❖ खेलको अन्त्यमा सक्रिय सहभागिताका लागि धन्यवाद दिने र विजेता समूहलाई बधाई दिने ।
- ❖ महासन्धिको सारांश बताउने । कुनै जिज्ञासा भए सोध्न भन्ने ।

अनुसूची बाह्र

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ र यसलाई कार्यान्वयन गर्न सरोकारवालाहरूको दायित्व

परिचय,

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, २००६ (सीआरपीडी) एक्काइसौं शताब्दीको नवीनतम मानव अधिकार दस्तावेज हो । यो महासन्धि आउनुभन्दा अगाडि प्रमुख ८ वटा महासन्धिलगायत अन्य विभिन्न दस्तावेज राष्ट्रसंघबाट पारित भएका छन् । साथै, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकार प्रवर्धनका लागि पनि विभिन्न नियम र घोषणापत्र जारी भएका छन् । तैपनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारको विषय ओझेलमा परेको हुँदा छुट्टै महासन्धिको आवश्यकता भयो । त्यही कारणले यस महासन्धि पारित गरिएको हो ।

सीआरपीडी : निर्माण ऐतिहासिक विकासक्रम

यो महासन्धि पारित हुनुभन्दा अगाडि संयुक्त राष्ट्रसंघले अपाङ्गता र मानव अधिकारको विषयलाई विभिन्न समयमा विभिन्न दस्तावेजमार्फत् सम्बोधन गरेको थियो । ती दस्तावेजमध्ये सन् १९८२ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले पारित गरेको 'अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित विश्व कार्यक्रम - १९८२' पनि एउटा हो । यस कार्यक्रममा सबै देशले आफ्नो विकासको प्रक्रियाअनुसार राष्ट्रका हरेक क्रियाकलापमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता र पूर्ण समानता प्रवर्द्धन गर्नुपर्नेमा जोड दिइएको थियो । यसैगरी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले सन् १९८३ देखि १९९२ सम्मको दशकलाई अपाङ्गता दशकका रूपमा घोषणा गर्यो । यस दशकमा आफ्ना सदस्य राष्ट्रहरूलाई विश्व कार्य योजनामा उल्लेख भएको विषयहरूलाई पूर्ण कार्यान्वयनका लागि प्रोत्साहित गरेको थियो ।

सन् १९८६ मा स्विडेनको स्टकहोममा आयोजित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विश्व कार्यक्रम, १९८२ को कार्यान्वयनको पहिलो प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय समीक्षाका क्रममा उक्त कार्यक्रमका सहभागीले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि पारित गराउन त्यसको मस्यौदा तयार गर्न सिफारीस गर्यो । तर नागरिक समाजले निकै ठूलो प्रयास गर्दा पनि महासन्धि मस्यौदाको प्रस्तावले नयाँ सन्धिका लागि छलफल गर्ने मान्यता पाउन आवश्यक मत प्राप्त हुन सकेन । त्यसपछि सन् १९९१ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले एमआई सिद्धान्तका नामले परिचित मानसिक विक्षिप्तता भएका व्यक्तिहरूको

संरक्षण तथा मानसिक स्वास्थ्य उपचार सुधारसम्बन्धी सिद्धान्त अंगीकार गर्यो । सन् १९९३ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवसर समानीकरणसम्बन्धी प्रामाणिक नियमहरू पारित गर्यो । यसमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूबीच हुने असमानतालाई पनि सम्बोधन गरी महिला र पुरुषबीच समानता र समान अधिकारको प्रावधान उल्लेख भएको छ ।

माथि उल्लेखित घोषणापत्र, नियमहरूलाई कतिपय राष्ट्रले पूर्णरूपमा पालना गरे भने कतिपयले आंशिकरूपमा पालना गरे । बहुसंख्यक राष्ट्रले यी नियमप्रति खासै ध्यान दिएनन् । किनभने यी नियमहरू बाध्यात्मक थिएनन् । संयुक्त राष्ट्रसंघका सदस्य राष्ट्रहरूले यी नियमहरू कार्यान्वयन नगरे तिनलाई उत्तरदायी बनाउन सकिने प्रावधान यिनमा थिएन । यही कारणले संसारभर नै अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी महासन्धि निर्माण गर्नुपर्ने आवाज उठिरह्यो । यही मागबाट उत्पन्न दबावपछि संयुक्त राष्ट्रसंघले महासन्धि तयार गरी पारित गरेको हो ।

महासन्धिका प्रमुख विकास क्रमसँग सम्बन्धित दस्तावेजहरू
❖ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र ।
❖ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध ।
❖ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध ।
❖ मानव अधिकार तथा अपाङ्गतासँग विशेष सरोकार राख्ने संयुक्त राष्ट्रसंघ र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (आईएलओ) का दस्तावेजहरू ।
❖ वौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणा, १९७१ ।
❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी घोषणा, १९७५ ।
❖ अपाङ्गहरूको कामसँग सम्बन्धित विश्व कार्यक्रम, १९८२ ।
❖ अपाङ्गताका क्षेत्रमा मानव संसाधनसम्बन्धी कामका लागि तालिम निर्देशिका, १९९० ।
❖ मानसिक विक्षिप्तता भएका व्यक्तिको संरक्षण तथा मानसिक स्वास्थ्य हेरचाहका सिद्धान्त, १९९१
❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवसर समानीकरणका लागि प्रामाणिक नियमहरू, १९९३ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि तयार गर्दा यसको विकास क्रमका केही महत्वपूर्ण तथ्य

- ❖ डिसेम्बर २००१ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकार तथा आत्मनिर्णयको अधिकार संरक्षण र सम्वद्र्वन गर्न महासन्धिको मस्यौदा तयार गर्ने मेक्सिको सरकारको प्रस्ताव स्वीकृत भई तदर्थ समिति गठन ।
- ❖ अगस्ट २००२ मा तदर्थ समितिको पहिलो बैठक । यस बैठकले सम्भावित नयाँ महासन्धिको आधारभूत कारण र त्यसमा नागरिक समाजको सहभागिताको प्रक्रियाका बारेमा सुझाव आह्वान गर्यो ।
- ❖ २५ अगस्ट २००६ मा तदर्थ समितिको आठौँ बैठकमा ऐच्छिक आलेखसहितको महासन्धिको मस्यौदा पारित गरियो ।
- ❖ १३ डिसेम्बर २००६ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि र ऐच्छिक आलेख सर्वसम्मतिबाट पारित ।
- ❖ ३० मार्च २००७ मा महासन्धि र ऐच्छिक आलेख संयुक्त राष्ट्रसंघको मुख्यालय न्युयोर्कमा हस्ताक्षरका लागि खुला ।

महासन्धिमा के छ ?

महासन्धिमा ५० वटा र ऐच्छिक आलेखमा १८ वटा धारा छन् ।

महासन्धि निर्माण गर्नुको उद्देश्य र औचित्य

यसअघि पारित मानव अधिकारसम्बन्धी कुनै पनि दस्तावेजले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार चरितार्थ गराउन गर्न नसकेकाले नयाँ महासन्धि तर्जुमा गर्नु परेको हो ।

महासन्धिमा भएका विषयवस्तुको संक्षिप्त जानकारी

यस महासन्धिको पूर्ण पाठ www.dhrcnepal.org.np मा हेर्न सकिनेछ ।

यस महासन्धि नेपालको कानून सरह कसरी मान्यता प्राप्त गर्छ ।

नेपालको सन्धि ऐनमा राज्य पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय कानून ऐनसरह मान्य हुने उल्लेख गरिएको छ । कुनै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको नेपाली अनुवाद बाझिएको अवस्थामा सन्धिमा उल्लेख गरिएको भाषालाई नै मान्यता दिई व्यवहारमा लागू गरिनेछ भन्ने पनि उल्लेख गरिएको छ । नेपालले अनुमोदन गरेपछि यस महासन्धिले पनि नेपालमा कानूनसरह मान्यता प्राप्त गरेको छ ।

महासन्धि कार्यान्वयन गर्न राज्यको दायित्व

- ❖ महासन्धिअनुरूप अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी समिति निर्माण गर्ने ।
- ❖ महासन्धिसँग बाझिएका कानून संशोधन वा खारेज गरी समयअनुकूल परिवर्तन गर्दै लैजाने ।
- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक र नागरिक अधिकार संरक्षण र प्रवर्धनात्मक क्रियाकलाप संचालन गर्ने ।
- ❖ महासन्धि कार्यान्वयन गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संगठनसँग सहकार्य गर्ने ।
- ❖ सरकारका मातहत निकायले महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने गरी नीति तथा कार्यक्रम संचालन गरे नगरेको अनुगमन र निर्देशन गर्ने ।
- ❖ महासन्धिको समीक्षा गरी कार्यान्वयनको अवस्था बारेमा प्रतिवेदन तयार गर्ने ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका संघसंस्था वा नागरिक समाजको दायित्व

- ❖ महासन्धिको बारेमा जनचेतना जगाउने ।
- ❖ सरकारले महासन्धि कार्यान्वयन गरे नगरेको अनुगमन गर्ने ।
- ❖ महासन्धि कार्यान्वयन गर्न सरकारलाई सघाउने ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ को संक्षिप्त जानकारी

धारा १ : उद्देश्य

प्रस्तुत महासन्धिको उद्देश्य अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिका लागि सम्पूर्ण मानव अधिकार तथा आधारभूत (मौलिक) स्वतन्त्रतालाई प्रवर्धन, संरक्षण एवं सुनिश्चित गर्नु हो ।

धारा २ : परिभाषा

अपाङ्गता भएका व्यक्ति भन्नाले दीर्घकालीन अशक्तताद्वारा सिर्जित शारीरिक, मानसिक वौद्धिक वा इन्द्रिय सम्बन्धी कमजोरीहरू तथा तिनका विभिन्न अवरोधको कारणले समाजमा अन्य व्यक्ति सरह समान आधारमा पूर्ण र प्रभावकारी ढङ्गमा सहभागी हुन बाधा भएको व्यक्तिसमेतलाई जनाउँछ ।

महासन्धिको यस धारामा केही शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ जसमा समावेश भएका शब्दहरू - परिभाषा, अपाङ्गताका आधारमा हुने विभेद, उपयुक्त अनुकूलता र सर्वमान्यसंरचना हुन् ।

धारा ३ : सामान्य सिद्धान्तहरू

यो महासन्धि मर्यादाको सम्मान, गैरभेदभाव, सहभागिता र समावेशीकरण, भिन्नताको मर्यादा, अवसरका समानता, पहुँच, पुरुष र महिलाबीच समानता, र बालबालिकाको सम्मानजस्ता सिद्धान्तहरूमा आधारित छ ।

धारा ४ : सामान्य दायित्वहरू

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि बिना कुनै भेदभाव सबै मानवअधिकार एवं आधारभूत स्वतन्त्रताको पूर्णबोधलाई सुनिश्चित एवं संवर्धन गर्न अपाङ्गता भएका

व्यक्तिहरूको सक्रिय सहभागिताका साथ राष्ट्रहरूले एउटा मापदण्डको दायरा बनाउनु पर्छ ।

धारा ५ : समानता र गैरभेदभाव

कानूनको अगाडि तथा अन्तर्गत सबै व्यक्तिहरू समान छन् । सबै व्यक्तिहरू बिना कुनै भेदभाव कानूनको समान संरक्षण र सुविधाको हकदार छन् ।

धारा ६ : अपाङ्गता भएका महिला

अपाङ्गता भएका महिला तथा बालिकाहरूले विविध भेदभावको अनुभव गर्छन् । अपाङ्गता भएका महिलाहरूले महासन्धिमा उल्लेख गरिएका सबै अधिकार र स्वतन्त्रताको पूर्णरूपले उपभोग गर्न पाउने व्यवस्थाका लागि राष्ट्रहरूले उचित मापदण्डको अवलम्बन गर्नेछन् ।

धारा ७ : अपाङ्गता भएका बालबालिका

अन्य बालबालिका सरह अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि पनि सबै मानव अधिकारहरू समान हुन्छन् । अपाङ्गता भएका बालबालिकासँग सम्बन्धित सबै काम कारबाहीमा बालबालिकाको सर्वोत्तम हित नै प्राथमिक विषय हुनेछन् । अपाङ्गता भएका बालबालिकासँग उनीहरूलाई प्रभाव पार्ने सबै विषयहरूमा आफ्नो धारणा व्यक्त गर्ने अधिकार छ ।

धारा ८ : संचेतना अभिवृद्धि

राष्ट्रहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको संचेतना, सामर्थ्य र योगदानको अभिवृद्धि गर्नुपर्छ । अपाङ्गतासँग सम्बन्धित रुढीवादी धारणा एवं पूर्वाग्रहहरूलाई राष्ट्रले अभियान, शिक्षा, सञ्चार एवं संचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रममार्फत निरुत्साहित गर्नुपर्छ ।

धारा ९ : पहुँच

सर्वसाधारणलाई प्राप्त समाजका सम्पूर्ण पक्षहरूमा समान आधारमा सहभागी हुन, भौतिक वातावरण, यातायात, सूचना तथा सञ्चार र अन्य सुविधा तथा सेवाहरू लगायतका विषयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार हुनेछ ।

धारा १० : जीवनको अधिकार

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि जीवनको अधिकार छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिले अरु सरह समान आधारमा यस अधिकारको प्रभावकारी ढङ्गले उपभोग गर्न पाउनेसुनिश्चित गर्न राष्ट्रहरूले सम्पूर्ण आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ ।

धारा ११ : जोखिमका अवस्था तथा मानवीय सङ्कटहरू

राष्ट्रले सशस्त्र द्वन्द्व, मानवीय सङ्कट तथा प्राकृतिक प्रकोपलगायतका जोखिमका अवस्थाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संरक्षण र सुरक्षा सुनिश्चित गर्न सम्पूर्ण आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन् ।

धारा १२ : कानुनको अगाडि समान मान्यता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई कानुनको अगाडि व्यक्तिका रूपमा मान्यता पाउने अधिकार छ । अन्य व्यक्तिहरू सरह समान आधारमा जीवनका सबै पक्षहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको कानुनी हैसियत हुन्छ । राष्ट्रहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहयोगको लागि उचित मापदण्डहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ जसले गर्दा उनीहरूले आफ्नो कानुनी हैसियतको प्रभावकारीरूपले अभ्यास गर्न सक्नेछन् ।

धारा १३ : न्यायमा पहुँच

उचित सहयोगको प्रबन्ध सहित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा प्रभावकारी पहुँचको अधिकार अन्य व्यक्ति सरह समान आधारमा हुने छ ।

धारा १४ : व्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सुरक्षा

अन्य व्यक्ति सरह समान आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार हुनेछ । अपाङ्गता हुनुलाई नै स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गराउने आधार मान्न सकिने छैन ।

धारा १५ : यातना वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायबाट स्वतन्त्रता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई यातना वा क्रूर, अपमानजनक व्यवहार वा सजायबाट स्वतन्त्र हुने अधिकार छ । खासगरी कसैलाई पनि निजको स्वतन्त्र सहमतिबिना चिकित्सकीय वा वैज्ञानिक प्रयोग भोग्न लगाइने छैन ।

धारा १६ : शोषण, हिंसा र दुर्व्यवहारबाट स्वतन्त्रता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई घरभित्र र बाहिर दुवै ठाउँमा लैङ्गिकलगायत आधारमा हुने सबै प्रकारका शोषण, हिंसा र दुर्व्यवहारबाट संरक्षित हुने अधिकार छ ।

धारा १७ : व्यक्तिको इमानदारीको संरक्षण गर्ने

अन्य व्यक्तिहरूसरह समान आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई शारीरिक र मानसिक इमानदारीको सम्मानको अधिकार छ ।

धारा १८ : आवतजावत र राष्ट्रियतासम्बन्धी स्वतन्त्रता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई राष्ट्रियता पाउने अधिकार छ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाले नाम पाउने अधिकार, उनीहरूको बाबुआमाको पहिचान गर्ने र निजहरूबाट स्याहारसुसार पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा १९ : स्वतन्त्र भएर जीउने र समुदायमा समाहित हुने

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समुदायमा स्वतन्त्र भएर बाँच्ने अधिकार छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई कहाँ र कोसँग बस्ने भन्ने कुरा रोज्न पाउने अवसरलाई आवश्यक सहयोगसहित राष्ट्रले सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

धारा २० : वैयक्तिक गतिशीलता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिले चाहेको तरिका र समयमा धान्नसक्ने खर्चमा निजहरूको वैयक्तिक गतिशीलतालाई सुनिश्चित गर्न राष्ट्रहरूले प्रभावकारी एवं उचित मापदण्डहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई गुणस्तरीय गतिशीलताको सेवा, उपकरण, सहयोगात्मक प्रविधि, अरु व्यक्तिहरूबाट पाउने सरसहयोग र मध्यस्थ सेवाको अधिकार छ ।

धारा २१ : अभिव्यक्ति र विचारको स्वतन्त्रता, एवं सूचनाको पहुँच

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अभिव्यक्तिको अधिकार हुनेछ र साथै, पहुँच योग्य साधन, ढाँचा र प्रविधि, साङ्केतिक भाषा, ब्रेल प्रवर्धनात्मक तथा वैकल्पिक सञ्चार, जनसञ्चार र अन्य कुनै पहुँच योग्य सञ्चारका माध्यमलगायतका साधनमार्फत् अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सूचना र विचारको आदानप्रदान गर्ने स्वतन्त्रतासहित अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता हुने छ ।

धारा २२ : गोपनीयताको सम्मान

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको गोपनीयताको हक, व्यक्तिगत सूचना एवं उनीहरूको स्वास्थ्य सम्बन्धी सूचनासहित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू बारेको सूचना संरक्षित गरिनुपर्छ ।

धारा २३ : घरपरिवारको सम्मान

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई विवाह गर्ने र घरजम गर्ने अधिकार छ । हेरविचार गर्नका लागि नजिकका परिवार नसक्ने वा नभएको अवस्थामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका छोराछोरी हुर्काउन तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका छोराछोरीलाई वैकल्पिक हेरचाहका लागि राष्ट्रले प्रभावकारी एवं उचित सेवा उपलब्ध गराउनुपर्छ ।

धारा २४ : शिक्षा

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई बिना कुनै भेदभाव शिक्षाको अधिकार छ । आफू बसेको समुदायमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समावेशी, स्तरीय र निःशुल्क प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षाको पहुँच राष्ट्रले सुनिश्चित गर्नुपर्छ । उनीहरूको प्राज्ञिक एवं सामाजिक विकास र उन्नयनको लागि राष्ट्रले मनासिब प्रबन्ध एवं व्यक्तिगत सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्छ ।

धारा २५ : स्वास्थ्य

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई बिनाकुनै भेदभाव उपलब्ध हुने / प्राप्त गर्नसकिने स्तरीय स्वास्थ्यको अधिकार छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिले निजहरूको समुदायका सर्वसाधारणलाई प्राप्त गुणात्मक, स्तरीय र समान स्तरको स्वास्थ्य उपचार सेवा पाउने सुनिश्चित गर्न लैङ्गिकरूपले संवेदनशील मापदण्डलगायत सम्पूर्ण उचित मापदण्डहरूको अवलम्बन राष्ट्रले गर्नुपर्छ ।

धारा २६ : स्थापना एवं पुनःस्थापना

स्थापित गर्ने वा पुनःस्थापित गर्ने सेवा र गोष्ठीजस्ता कार्यक्रमहरूको व्यवस्था र प्रबन्धमार्फत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले अधिकतम क्षमता, आत्मनिर्भरता र सहभागिता विकास गर्न, प्राप्त गर्न एवं कायम गर्न निजहरूलाई सक्षम गराउन राष्ट्रले प्रभावकारी एवं उचित मापदण्डहरूको अवलम्बन गर्नुपर्छ ।

धारा २७ : काम रोजगारी

खुला, समावेशी र पहुँच योग्य वातावरणमा काम गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अधिकार छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि रोजगारीका अवसर र पेसागत जीवनको उत्थानको प्रवर्धन गर्न राष्ट्रले उपयुक्त कदम चाल्नुपर्छ ।

धारा २८ : बाँचनको लागि पर्याप्त स्तर एवं सामाजिक सुरक्षा

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई खाना, पानी, लत्ताकपडा, घरबासलगायत स्तरीय जीवन यापन गर्ने तथा गरिबी न्यूनीकरण र सार्वजनिक आवास कार्यक्रमलगायत प्रभावकारी सामाजिक सुरक्षा पाउने अधिकार छ ।

धारा २९ : राजनीतिक एवं सार्वजनिक जीवनमा सहभागिता

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई राजनीति र सार्वजनिक कारोबार र मामलामा सहभागी हुने र साथै मत दिने एवं निर्वाचित हुने अधिकार छ ।

धारा ३१ : सांस्कृतिक जीवन, मनोरञ्जन, फुर्सद एवं खेलकुदमा सहभागिता

अन्य व्यक्ति सरह अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सांस्कृतिक सामग्री, प्रदर्शन एवं सेवा र मनोरञ्जनात्मक, फुर्सदिला विम्याकलाप र खेलकुदमा पहुँचलगायत सांस्कृतिक जीवनमा भाग लिन पाउने अधिकार छ ।

धारा ३१ : तथ्याङ्क तथा तथ्याङ्क सङ्कलन

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विम्याशील सहभागितासहित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको तथ्याङ्कका बारेमा राष्ट्रले सूचना संकलन गर्नुपर्छ जसबाट उनीहरूले आफूले भोगेका अप्ठ्याराहरूलाई अझ राम्रोसँग बुझ्नेछन् र महासन्धिको अधिकारलाई चरितार्थ गर्न सक्नेछन् ।

धारा ३२ - ५१

धारा ३२ - ५१ ले महासन्धिले अनुबन्धित राष्ट्रले यस महासन्धिलाई कसरी पूर्ण प्रभावकारी बनाउँछन् भन्ने विषयमा व्याख्या गर्छन् । कुन ढङ्गले राष्ट्रहरूले सन्धिलाई प्रभावकारी बनाएका छन् भन्ने कुरा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी समितिलाई राष्ट्रले प्रतिवेदन दिनुपर्ने दायित्वका विषयमा पनि उक्त धाराहरूले व्याख्या गर्छन् ।

यस महासन्धि राज्य पक्ष भएपछि अपाङ्गता भएका व्यक्तिका हकमा बाझिएका र विभेदकारी कानुनहरू संशोधन वा खारेज गर्नुपर्ने हुन्छ भने आवश्यकताअनुसार नयाँ कानुन निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

बाह्य -सत्र

चौथो दिन

समय : १ : ३०

अपाङ्गता अधिकारमा अन्तर्राष्ट्रिय विकासक्रम

शीर्षक : अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार आन्दोलनको अन्तर्राष्ट्रिय विकासक्रम ।

क्षेत्र : अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारमुखी अभियानको विकासक्रम

रुचि : सहभागीहरूसँग अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारमुखी आन्दोलनको विकासक्रमका रोचक प्रसंगबारे छलफल गरी तालिमका विषयमा सहभागीको रुचि जगाउने ।

आवश्यकता : अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारमुखी अभियानका विषयमा जान्न अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय आन्दोलनको विकासक्रमको जानकारी हुनु आवश्यक भएकाले ।

उद्देश्य: अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय विकासक्रमको जानकारी भई विकासक्रमका तीन अवधारणको बारेमा बताउने सक्नेछन् ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ तपाईंको गाउँ टोलमा अपाङ्गता भएका कति व्यक्तिहरू बस्छन् भनी सोध्ने ।
- ❖ त्यस्तै जिल्लामा कति छन् र नेपालमा कति छन् भनी प्रश्न गर्ने ।
- ❖ विश्वमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति कति होलान् भनी छलफल गर्ने । अनुसूचीमा उल्लेख भएअनुसार बताउने । एकताबद्ध भएमा के यो समुदाय ठूलो शक्ति हुन सक्दैन भनी छलफल चलाउने ।
- ❖ उनीहरूको अवस्थाको बारेमा बताउने । यस्ता अवस्थामा सुधार गर्न के के प्रयत्न भएका छन् भनी सोध्ने र बताउने ।
- ❖ अनुसूचीमा उल्लेख भएअनुसारका विकासक्रमका बारेमा बताउने ।
- ❖ विकासक्रमका तीन वटा अवधारणाको बारेमा तीन समूह बनाई अभिनय गर्न लगाउने ।
- ❖ अनुसूचीमा दिए अनुसार सारांश बताउने ।
- ❖ उद्देश्य पूरा भए नभएको प्रश्न सोधी जान्ने । यो पद्धति कस्तो लाग्यो ? व्यवहारमा कसरी उतार्न सकिन्छ भनी छलफल चलाउने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताको लागि धन्यवाद दिने ।

अनुसूची

बाह्रौं सत्र

अपाङ्गता अधिकार आन्दोलनको अन्तर्राष्ट्रिय विकासक्रम

परिचय

विश्वमा ६ करोड ५० लाखभन्दा बढी अपाङ्गता भएका व्यक्ति छन् । यस तथ्याङ्कमा उनीहरूको परिवारका सदस्यको संख्या पनि जोड्ने हो भने झन्डै २ अर्ब मानिस प्रत्यक्षरूपमा अपाङ्गतासँग सम्बन्धित देखिन्छन् । अहिले पनि संसारका सबै क्षेत्र र मुलुकमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले आफ्ना मौलिक हक अधिकार प्राप्त र उपभोग गर्न सकेका छैनन् । अपाङ्गता भएको व्यक्तिले केही पनि गर्नसक्दैन, अक्षम हुन्छ, अरुको सहारामा बाँच्ने वर्ग हो भन्ने समाजमा रहेको भ्रमले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले अन्य नागरिकसरह समान हक प्राप्त गर्न नसकेका हुन् । मानव निर्मित भौतिक संरचना अपाङ्गता मैत्री नहुँदा सार्वजनिक सेवा र सुविधा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँचबाहिर रहेका छन् ।

विश्वमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था

एक्काइसौं शताब्दीमा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्थामा खासै परिवर्तन आउनसकेको छैन । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई विश्व मानचित्रमा सबैभन्दा बढी पछाडि पारिएको समुदायका रूपमा लिने गरिन्छ । संख्यात्मक रूपमा यो अत्यन्तै डरलाग्दो अवस्था देखिन्छ । संसारमा सबैभन्दा चर्को गरिबीमा जीवन बाध्य हुनेहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति नै पर्छन् । विकासोन्मुख मुलुकहरूमा अपाङ्गता भएका ९८.५ प्रतिशत बालबालिका विद्यालय जाँदैनन् । संसारभरका सडक बालबालिकामा ३० प्रतिशत अपाङ्गता भएका बालबालिका छन् । अपाङ्गता भएका प्रौढहरूको साक्षरता ३ प्रतिशतभन्दा पनि कम छ र केही देशमा अपाङ्गता भएका महिलाहरूको साक्षरता १ प्रतिशतभन्दा पनि थोरै छ । यस तथ्याङ्कले के देखाउँछ भने जहाँ गरिबी छ त्यहीं बढी मानिसमा अपाङ्गता हुन्छ र जहाँ अपाङ्गता भएका मानिस छन् त्यहाँ धेरै गरिबी हुन्छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि काम गर्ने अवधारणा

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार आन्दोलनको इतिहास करिब दुई शताब्दी पुरानो छ । यस अवधिका विभिन्न कालखण्डमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका विषयलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट हेर्ने र सोहीअनुरूप व्यवहार गर्ने गरियो । यसलाई कहिले विकासको अवधारणामा, कहिले उपचारात्मक अवधारणामा, कहिले समावेशी विकासका रूपमा, कहिले अधिकारका रूपमा गरी विभिन्न अवधारणाबाट हेरियो । यी अवधारणामा पनि लामो समयसम्म अपाङ्गताको सबाललाई उपकारको दृष्टिकोणमा आधारित अवधारणाबाट १९४७जबचप्तथ द्यबकभम ब्उउचयबअज० सेवा प्रदान गरियो । यस किसिमको अवधारणाले गर्दा लामो समयसम्म अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई घर, परिवार र समुदायबाट अलग बनायो । किनभने यस अवधारणामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई कुनै स्थानमा राखी औषधि उपचार गर्ने शिक्षा दिइन्थ्यो । यस अवधारणाबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिको दिनचर्यामा केही सुविधा भए पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जीवनमा परिवर्तन आउनसकेन ।

अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अपाङ्गता भएका व्यक्तिका सबालमा काम गर्ने समाजसेवी तथा स्वयंसेवीहरूबाट अपाङ्गतालाई विकासको सबालसँग जोड्नुपर्छ भन्ने आग्रह अगाडि सारियो । अपाङ्गता कुनै एक व्यक्ति वा परिवारको सबाल होइन र यो सिङ्गो राज्यको सरोकारको विषय हो भन्ने मान्यतामा सन् १९६० को दशकबाट बिस्तारै बहस हुनथाल्यो । यसै क्रममा १९८२ लाई संयुक्त राष्ट्रसंघले अन्तर्राष्ट्रिय अपाङ्ग वर्ष घोषणा गरी सदस्य राष्ट्रहरूमा अपाङ्गतासम्बन्धी कुनै न कुनै क्रियाकलाप संचालन गर्न आह्वान गरेअनुरूप विकसित राष्ट्रहरूमा केही आशालाग्दा उपलब्धि देखा परे । फलस्वरूप, अपाङ्गता भएका व्यक्ति केन्द्रित संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास दशक १९८३ - १९९२ घोषणा भयो । यस विकास दशकमा संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९८२ मा पारित गरेको 'अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विषयक विश्व कार्ययोजना' मा आआफ्ना देशमा कानून, नीति तथा कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको थियो । त्यसपछि अपाङ्गताको विषयलाई विकाससँग सम्बन्धित गरेर हेरिनुपर्छ भन्ने मान्यता बढ्दै गयो ।

माथि उल्लेखित घटनाक्रमलाई अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय विकासका सन्दर्भमा निम्न तीन अवधारणामा विभाजित गर्न सकिन्छ :

(क) चिकित्सात्मक विकास अवधारणा (Medical Development Approach)

(ख) सामाजिक विकास अवधारणा (Social Development Approach)

(ग) अधिकारमुखी विकास अवधारणा (Rights Based Development Approach)

(क) चिकित्सात्मक विकास अवधारणा (Medical Development Approach)

सामान्यतया अपाङ्गताको विषयलाई उपचारात्मक अवधारणाबाट हेर्ने र औषधोपचारपछि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उन्नति हुन्छ भन्ने ठानेर व्यवहार गर्ने पद्धतिलाई चिकित्सात्मक विकास अवधारणा (Medical Development Approach) भनिन्छ । चिकित्सात्मक विकास अवधारणा पूरातन अवधारणा हो । अपाङ्गता अधिकार आन्दोलनको प्रारम्भबाट यस अवधारणा सुरु भएको हो । विगतमा यो अवधारणा विकासशील, विकसित र गरिब सबै मुलुकमा विद्यमान थियो । यस अवधारणाबाट निर्देशित क्रियाकलाप अहिले पनि कतिपय विकासशील देशमा प्रचलित रहेको पाइन्छ ।

विगतमा बहुसंख्यक सामाजिक कार्यकर्ता, चिकित्सक, स्वास्थ्यकर्मी, स्वास्थ्य स्वयंसेवकबाट यस पद्धतिमा आधारित भएर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सेवा दिने प्रचलन थियो । अपाङ्गताको सबालमा कुनै पनि क्रियाकलाप नभएको अवस्थामा यस पद्धतिले केही हदसम्म भएपनि उनीहरूको जीवनमा परिवर्तन ल्याएको थियो तर यो अवधारणा आलोचनामुक्त हुन सकेन । यस अवधारणाका कारण अपाङ्गता भएका व्यक्ति घर, परिवार र समुदायबाट अलग्याइए । साथै यस अवधारणामा अपाङ्गताबाट भएको क्षति (Impairment) लाईमात्र प्राथमिकता दिइने हुनाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका शिक्षा, रोजगारी, सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक सहभागिताजस्ता अन्य महत्वपूर्ण पक्षमा ध्यानै दिइएन । क्षति स्थायी अवस्था हो र मानिसको शरीरमा कुनै क्षति भएपछि त्यसलाई निरन्तर उपचार गर्नुपर्छ भनी अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई बिरामीका रूपमा हेर्ने र व्यवहार गर्ने समाजिक प्रचलन बढ्न थाल्यो । यसले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सधैं सबै किसिमका कार्य गर्न अरुको साथ चाहिन्छ भन्ने परावलम्बी सोच अपाङ्गता भएका व्यक्तिमा पनि विकास हुन थाल्यो । यही कारणले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई समाजबाट अलग्यायो । यस अवधारणाको निम्न आधारमा आलोचना गरिएको पाइन्छ :

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका आधारभूत आवश्यकता जस्तै : शिक्षा, रोजगारी, पारिवारिक तथा सामाजिक जीवनलाई बेवास्ता गर्नु ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग अपाङ्गताको प्रकार र आवश्यकताअनुसार व्यवहार नगरिनु ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अपाङ्गता (भौतिक अवस्थालाई) अगाडि ल्याएर उनीहरूको क्षमतामा ध्यान नदिने र अपाङ्गताका आधारमा उसले केही पनि गर्न सक्दैन भन्ने धारणा समाजले बनाउनु ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको नेतृत्व क्षमतालाई स्वीकार नगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि काम गर्ने संघ संस्थामा पनि अपाङ्गता नभएकाले नेतृत्व गर्नु ।

यस अवधारणाको व्यापक आलोचना भएपछि अपाङ्गतालाई हेर्ने दृष्टिकोण निम्न धारणाको विकास भयो ।

- ❖ क्षति (Impairment) – शारीरिक, स्पर्श, र अल्पमानसिक समस्या
- ❖ कार्यसीमितता (Functional Limitation) – व्यक्तिलाई दैनिकरूपमा काम गर्दा आउने भौतिक बाधाहरू
- ❖ सामाजिक समावेशीकरण (Social Inclusion) – समाज र राष्ट्रका हरेक विकास प्रक्रियामा न्यायोचित सहभागिता – शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, विकास, निर्माण प्रक्रिया, निर्णय प्रक्रिया आदि ।
- ❖ सहयोग (Supports) – मानवीय सीप विकासका लागि आवश्यक सहयोग ।

जति नै आलोचित भए पनि अपाङ्गता अधिकार आन्दोलनको विकासको जग यही चिकित्सात्मक अवधारणामै बसेको हो । विद्यमान समुदायमा आधारित पुनर्स्थापना पनि चिकित्सात्मक विकास अवधारणाकै विकसितरूप हो ।

(ख) सामाजिक विकास अवधारणा (Social Development Approach)

अपाङ्गताको सबाल कुनै एक व्यक्ति वा परिवारको भन्दा पनि समाज विकाससँग जोडिएको हुन्छ भन्ने सामाजिक विकास अवधारणा (Social Development Approach) को मान्यता हो । अपाङ्गता हुनेले केही पनि गर्न सक्दैनन् भन्ने समाजको नकारात्मक

सोचले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समाज विकासका सबै प्रक्रियाबाट पन्छाइएको हुन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई बहिष्कृत गर्ने कार्यविरुद्ध जागरण पैदा गर्नेक्रममा यस अवधारणाको विकास भएको हो । यस अवधारणामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अपाङ्गता (Disability) र क्षति (Impairment) मा ध्यान नदिएर उनीहरूको योग्यता, क्षमता र भिन्नतालाई सम्मान तथा स्वीकार गरी समाजका सबै विकास प्रक्रियामा समानरूपमा सहभागी गराउनुपर्नेमा जोड दिइन्छ । हाल अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अपाङ्गता अधिकार अभियानकर्ताले यस अवधारणामा सबैभन्दा बढी जोड दिँदै आएको पाइन्छ ।

सामाजिक समावेशीकरणको अवधारणा कुनै एक विद्वान् वा दार्शनिकको वैयक्तिक विचार नभएर समाज विकासको विभिन्न कालखण्डमा आएका सिकाइको उपज हो । पछिल्लो समयमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले यसलाई आत्मसात् गरेको छ । अपाङ्गताका सबालमा भएको सामाजिक समावेशीकरणको अवधारणालाई विश्व स्वास्थ्य संगठनले सन् २००१ मा तयार पारेको रूपरेखा (Framework) ले अपाङ्गताका सन्दर्भमा क्षति (Impairment) लाईमात्र नहेरेर निम्न कुराहरूलाई ध्यान दिनुपर्छ भनेको छ :

१. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सक्रिय सहभागितामा जोड दिनुपर्ने ।
२. अपाङ्गता भएका व्यक्तिका क्षमता र सकारात्मक पक्षमा ध्यान दिनुपर्ने ।
३. सधैं सबै किसिमका अवरोध हटाउने विषयमा मनन गरी व्यवहारमा उतार्नुपर्ने ।

यस अवधारणाले मुख्यगरी अपाङ्गताको अधिकारमुखी विकास अवधारणालाई निम्न तीन प्रकारबाट अगाडि बढाउने प्रयास गर्यो ।

अ. व्यक्ति केन्द्रित धारणाविरुद्धको अभियान ।

आ. केन्द्रमा आधारित सेवाविरुद्धको अभियान ।

ई. व्यक्ति केन्द्रित स्रोत/सेवाको उपलब्धता ।

अ. व्यक्ति केन्द्रित धारणाविरुद्धको अभियान

समाजमा प्रत्येक व्यक्तिका आआफ्नै मूल्य, मान्यता र आवश्यकता हुन्छन् । त्यसैबाट व्यक्तिको पहिचान बनेको हुन्छ । समाजमा रहेका अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिलाई एउटै प्रकारको सेवा सुविधा दिइँदा सबै समानरूपमा लाभान्वित हुनसक्दैनन् । तसर्थ, समाजमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिकै सहभागितामा समान पहुँच वृद्धि गर्न अपाङ्गता र भिन्नताका आधारमा सेवा उपलब्ध गराउनुपर्छ भन्ने मान्यता छ । यस मान्यताले निकै महत्त्व पनि पाएको छ । यस मान्यताको प्रवर्धनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पनि योगदान छ ।

यस मान्यताले बिस्तारै सबैजसो राष्ट्रका नीति निर्मातालाई घचघच्यायो । अनि संयुक्त राष्ट्रसंघका सदस्य राष्ट्रले आआफ्ना देशमा नीति तथा कार्यक्रम तयार गर्दा सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिले अवस्था र आवश्यकताअनुसार लाभ प्राप्त गर्नेगरी तर्जुमा गर्न थालियो ।

आ. केन्द्रमा आधारित सेवाविरुद्धको अभियान

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई विभिन्न स्थानबाट एउटै स्थानमा ल्याएर चिकित्सात्मक अवधारणाअनुरूप उपचार सेवा उपलब्ध गराउने अभ्यास केन्द्रमा आधारित सेवा हो । उपचारबाट क्षति न्यूनीकरण गर्न सकिए पनि शारीरिक अवस्थामा परिवर्तन हुँदैन । व्यक्ति सोही अवस्थामा समाजमा फर्कनुपर्छ । तर, समाजको वातावरण भने अपाङ्गतामैत्री हुँदैन । त्यसले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जीवन कष्टकर भइरहन्छ । यो समस्या समाधानका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू रहेकै समुदायमा सेवा सुविधा उपलब्ध गराउनुपर्छ भन्ने मान्यताको विकास भयो । त्यही मान्यताबाट केन्द्रमा आधारित सेवाविरुद्धको अभियान सञ्चालित भएको हो । यस मान्यताका कारण केन्द्रमा आधारित सेवाको साटो समुदायमा आधारित सेवाका कार्यक्रम संचालन हुन थाले । फलस्वरूप, स्थानीय स्तरमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग काम गर्ने शिक्षक, स्वास्थ्यकर्मीजस्तो जनशक्तिको विकास हुनुका साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संगठन स्थापना भएर समाजमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समावेशीकरणमा पनि वृद्धि भयो । व्यक्ति केन्द्रित सेवा वा स्रोतको उपलब्धताको अवधारणा पश्चिमी राष्ट्रबाट सुरु भएको हो । बिस्तारै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रतिव्यक्ति आर्थिक सहायता (भत्ता) का रूपमा सेवा दिन थालियो । यसले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आवश्यकतामा सम्बोधन गरे पनि

उनीहरूको सामाजिक जीवनमा भने खासै परिवर्तन हुन सकेन । अपाङ्गता अधिकार अभियानकर्ताले यस धारणाको पनि आलोचना गरे । राज्यले आर्थिक सहायता दिएपछि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रतिको जिम्मेवारी र दायित्वबाट समुदाय पन्छिन खोज्यो । तर, राज्य र समुदाय यसरी दायित्वबाट पन्छन मिल्दैन । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई आवश्यक पर्ने विशेष सामाजिक सुरक्षाको ग्यारेन्टी हुनुपर्छ भन्ने यसका आलोचकहरूको आग्रह रहेको छ । पश्चिमी देशहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समग्र विकास र पहुँच वृद्धि गर्ने सबै दायित्व राज्यले वहन गर्छ । तर यस किसिमको सुविधा विशेषगरी गरिब र विकासशील देशमा भने बिरलै पाइन्छ । यसका लागि गरिबीलाई कारणका रूपमा देखाउने गरिएको छ ।

जेहोस्, उल्लेखित विकासक्रम हेर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारलाई स्थापित गराउने आन्दोलनको विकास प्रक्रियामा सामाजिक विकास अवधारणाको महत्वपूर्ण स्थान देखिन्छ । यही अवधारणाबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू समाजका अभिन्न अंग हुन् र उनीहरूको न्यायपूर्ण सहभागिताबिना समभाजको विकास पूर्ण हुँदैन भन्ने मान्यता स्थापित भयो र सबै सरोकारवालाहरूलाई सोहीअनुसार काम गर्न बाध्यात्मक स्थिति सिर्जना गर्यो ।

(ग) अधिकारमुखी विकास अवधारणा (Rights Based Development Approach)

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विषयलाई अधिकार र विकासको दृष्टिकोणबाट हेरिनुपर्छ भन्ने मान्यता सन् १९७० को दशकबाट सुरु भए पनि संयुक्त राष्ट्रसंघबाट सन् १९९३ मा पारित अवसर समानीकरणसम्बन्धी प्रमाणिक नियम सार्वजनिक भएपछि यसमा व्यापक बहस चल्न थाल्यो । यस प्रमाणिक नियममा अपाङ्गता अधिकार र विकासलाई एकैसाथ लैजानुपर्ने ठहर गरी 'संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रले घोषित गरेका अधिकारहरूलाई पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्ने' प्रतिबद्धता दोहोर्याइएको छ । यस प्रमाणिक नियमलाई संयुक्त राष्ट्रसंघका सदस्य राष्ट्रहरूले पूर्ण पालना गर्ने प्रतिबद्धता जनाई आत्मसात् गरेका थिए । यसपछि बिस्तारै विकिसत देशका सरकार र नागरिक समाजका सदस्य तथा संस्थाले अविकसित राष्ट्रका अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी गीतविधिलाई सहयोग गर्ने कार्य थाले । फलस्वरूप, अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी आवाज उठाउन अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संघ संस्थाका प्रतिनिधि स्वयं अग्रसर भए । उनीहरूको दबाबमा स्वयंसेवी संघ संस्थाले पनि अपाङ्गता अधिकारका विषय उठाउन थाले । अन्ततः 'अधिकारमुखी विकास अवधारणाले' संस्थागतरूपमा मान्यता पाउन थाल्यो । यसरी मान्यता पाउनुमा प्रमुख दुई घटनाको मुख्य भूमिका रहेको छ ।

बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र, १९७१

यसमा सुस्त मनःस्थिति भएका व्यक्तिहरूको पनि अन्य नागरिक सरह मानव अधिकारको उपभोग गर्ने समान अधिकार छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र, १९७५

यस घोषणापत्रमा सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई आफ्नो परिवार र समुदायमै रहेर स्वास्थ्य, शिक्षा, खेलकुद, मनोरञ्जनजस्ता अधिकार उपभोग तथा आय आर्जन र रोजगारमा संलग्न हुने समान अधिकार छ र त्यसमा पहुँच कायम गर्न मद्दत गर्नु सरोकारवालाको दायित्व हो भन्ने उल्लेख गरेर राज्यलाई मूल जिम्मेवार बनाउन खोजिएको छ ।

माथि उल्लेखित दुई घोषणापत्रले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संगठन स्थापना र प्रवर्धन गर्न तथा अपाङ्गताको विषयलाई अधिकारमुखी दृष्टिकोणबाट मूल प्रवाहमा समाहित गर्न ठूलो योगदान गरेको छ । पछिल्लो समयमा एक्काइसौं शताब्दीको मानव अधिकारसम्बन्धी नवीनतम दस्तावेज 'अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६' पारित भई अपाङ्गता अधिकार र विकासको क्षेत्रमा नयाँ आयाम थपेको छ ।

निष्कर्ष

अपाङ्गता अधिकार आन्दोलनको अन्तर्राष्ट्रिय विकास क्रम हेर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई दया गरेर खान र उपचार सेवा दिनुपर्छ भन्ने सामाजिक सोचमा क्रमिक विकास हुँदै एक्काइसौं शताब्दीमा आइपुग्दा 'अपाङ्गता अधिकार मानव अधिकार हो' र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सहभागिताबिना विकास पूर्ण हुँदैन भन्ने मान्यता स्थापित भएको छ । यो अपाङ्गता क्षेत्रमात्र नभई राष्ट्रसंघका सबै सदस्य राष्ट्रहरूका लागि गौरवको विषय हो । यस अवधारणाले नै हरेक राष्ट्रको विकास पूर्ण हुनसक्छ । अन्यथा, जति नै समृद्ध भए पनि त्यस राष्ट्रको १० प्रतिशत विकास त अपूर्ण नै रहनेछ ।

चौथो दिन

समय : ०० : ३०

दैनिक समीक्षा

शीर्षक: दैनिक समीक्षा

क्षेत्र: दिनभर छलफल गरिएका विषयवस्तुका आधारमा प्रश्न बनाई खेलका माध्यमबाट दिनभरको सिकाइको समीक्षा गर्ने ।

रुचि: खेल खेलेर रुचि जगाउने ।

आवश्यकता: दिनभर छलफल गरिएका विषयवस्तुका बारेमा समीक्षा गरेमा सम्झना रहन्छ भन्ने जानकारी गराएर दैनिक समीक्षाको आवश्यकताबारे बताउने ।

उद्देश्य: सहभागीहरूले दिनभरका क्रियाकलापको समीक्षा गर्नेछन् ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ सहभागीहरूलाई गोलो घेरामा उभिन लगाउने र खेलको नाम (सानो माछा र ठूलो माछा) बताउने ।
- ❖ दिनभर छलफल भएका ८-१० वटा विषयहरूसँग सम्बन्धित प्रश्न कागजको टुकामा लेखी तिनलाई पढ्याउने ।
- ❖ सहभागीहरूलाई 'सानो माछा' भन्दा ठूलो आकारमा 'ठूलो माछा' भनेका बेला सानो आकारमा अभिनय गरी देखाउन भन्ने । यसरी उल्टो आकार नदेखाएमा खेलबाट बाहिरिने जानकारी गराउने ।
- ❖ खेलबाट बाहिरिने व्यक्तिलाई चिट्ठा तान्न लगाई प्रश्न सोध्ने ।
- ❖ यो खेल आवश्यकताअनुसार खेलाउने ।
- ❖ पाचौं दिनका लागि प्रतिवेदन तथा मूल्याङ्कन समितिलाई प्रतिवेदन तयार गर्न सम्झाउने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबैलाई धन्यवाद दिने ।

प्रारम्भ

पाचौं दिन

समय : ०० : ३०

१. परिचय :

शीर्षक : प्रारम्भ

क्षेत्र : पाचौं दिनको विषयवस्तुमा प्रवेश गर्नु अगावै अधिल्लो दिनको क्रियाकलापको समीक्षा गर्नुका साथै प्रतिवेदन तथा मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरी नयाँ कार्य समितिको चयन गरिनेछ ।

रुचि : सहभागीहरूको प्रस्तुति ।

आवश्यकता : पाचौं दिनको तालिम संचालनका लागि वातावरण तयार गर्न र अधिल्लो दिनको पुनरावलोकन गर्न ।

उद्देश्य : अधिल्लो दिनको क्रियाकलापको समीक्षा गरिनेछ । चौथो दिनको तालिम संचालनका लागि नयाँ कार्य समितिको चयन गर्नुका साथै तालिम संचालनको वातावरण तयार हुनेछ ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ अधिल्लो दिनका क्रियाकलापहरूको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाई सहभागीहरू बीच छलफल गराउने र सहभागीको सुझावअनुसार थपघट हुने जानकारी दिने ।
- ❖ प्रतिवेदनको तयारी र आकर्षक प्रस्तुतिका लागि विभिन्न तरिका अपनाउन सहभागीहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- ❖ पाचौं दिनका लागि सभानायकलगायत प्रतिवेदन लेखक र मूल्याङ्कनकर्ताको चयन गर्ने ।
- ❖ संचालक समूहका जिम्मेवारी हेरफेर गर्ने ।

तेहौँ-सत्र

पाचौँ दिन

समय : १ : ३०

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको कानुनी अधिकार

शीर्षक : अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र कानुनी अधिकार

क्षेत्र : नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको कानुनी अधिकारका बारेमा भएका व्यवस्था

रुचि : नेपालमा कानुनी विकासको इतिहासका केही विषयमा छलफल गराएर सहभागीको विषयवस्तुमा रुचि जगाउने ।

आवश्यकता: अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी अभियानमा काम गर्ने सबै सरोकारवालाले यस विषयमा जान्नु आवश्यक हुनाले ।

उद्देश्य: अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी विद्यमान कानुनी व्यवस्था र कानुनी अधिकारका बारेमा जानकारी प्राप्त हुने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी कस्तो व्यवस्था छ भनी सहभागीलाई सोध्ने ।
- ❖ अनुसूची सातमा दिएअनुसार विषय प्रस्तुत गर्ने ।
- ❖ यस्ता अधिकार पर्याप्त भए नभएका बारेमा कक्षा कोठामा छलफल चलाउने ।
- ❖ अझ सशक्त कानुनी व्यवस्थाको लागि हाम्रो भूमिका के हुन्छ भन्ने विषयमा विस्तृत छलफल चलाउने ।
- ❖ जिज्ञासा भए प्रस्तुत गर्न लगाउने ।
- ❖ सक्रिय सहभागीताको लागि धन्यवाद दिने ।

अनुसूची तेह

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको कानुनी अधिकार

परिचय

राज्यका सबै नागरिकलाई समान व्यवहार गर्न सबैका लागि मान्य हुने गरी बनाइएको नियम कानुन हो । इतिहासको प्रारम्भमा शासकको बोली नै कानुन बन्थ्यो । समाजको विकाससँगै मानिसहरू एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जानआउन र बस्न थाले । त्यसपछि समाजको व्यवस्थित नियमनका लागि लिखित कानुनको खाँचो महसुस गरियो । फलस्वरूप, संसारका सबै स्वतन्त्र राष्ट्रले आफ्नो राज्य व्यवस्था संचालन गर्न लिखित कानुन निर्माण गर्न थाले ।

नेपालमा कानुन निर्माण गर्ने र त्यसलाई लागू गर्ने कार्य किराँत, लिच्छवी र मल्ल कालमै पनि भएको पाइन्छ । खास लिखित कानुन भने १९१० को मुलुकी ऐनलाई नै मानिएको छ । वि.सं. १९०६ मा जंगबहादुर राणाले युरोपको भ्रमणका बेला 'सिभिल कोड'को महत्त्व बुझे । उनी नेपाल फर्केपछि १९१० मा राजा सुरेन्द्र वीरविक्रम शाहको शासनकालमा ऐन जारी गराए । यसैलाई नेपालको पहिलो लिखित कानुन मान्ने गरिएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको विषयमा वि.सं. २०२० सालभन्दा अगाडि कानुनी मौन देखिन्छ । मुलुकी ऐन, २०२० साल भदौ १ गते संशोधन भई लागू हुदाँ पहिलो पटक अपाङ्गताको सबाल कानुनीरूपमा समावेश भएको पाइन्छ ।

नेपालको संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थामा के कस्ता प्रावधान छन् भनी निम्नअनुसार संक्षिप्तरूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

संविधानमा भएका व्यवस्थाहरूको संक्षिप्त जानकारी

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

१. प्रस्तावना

प्रस्तावनाको दोस्रो अनुच्छेद

'देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक, समस्या समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्दै ...'

भाग -३ मौलिक हक

धारा १२ स्वतन्त्रताको

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ र मृत्युदण्डको सजाय हुनेगरी कुनै कानून बनाइने छैन ।

(२) कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुनेछैन ।

धारा - ३ प्रत्येक नागरिकलाई देहायको स्वतन्त्रता हुनेछ

(क) विचार अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता

(ख) बिना हातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता

(ग) राजनीतिक दल वा संघ संगठन खोल्ने स्वतन्त्रता

(घ) संघ संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता

(ङ) नेपालको कुनै पनि भागमा आवतजावत र बसोवास गर्ने स्वतन्त्रता

(च) कुनै पेसा, रोजगार, उद्योग, व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता

धारा. १३ - समानताको हक

धारा १३ (१) सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिनेछैन ।

धारा १३ उपचार (३) मा ...तर महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेसी वा किसान, मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्ग र बालक, वृद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिकरूपले अशक्त व्यक्तिहरूको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिनेछैन ।

धारा - १८ रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हक :

(१) प्रत्येक नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम रोजगारीको हक हुनेछ ।

(२) महिला, श्रमिक, वृद्ध, अपाङ्ग तथा अशक्त र असहाय नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ ।

धारा -२२ बालबालिकाको हक :

(४) असहाय, अनाथ, सुस्त:मनस्थिति, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा परेका सडक बालबालिकालाई सुनिश्चित भविष्यको लागि राज्यबाट विशेष सुविधा पाउने हक हुनेछ ।

(५) कुनै पनि नाबालकलाई कुनै कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य कुनै जोखिमपूर्ण काममा लगाउन वा सेना, प्रहरी वा द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न पाइनेछैन ।

धारा -२४ न्याय सम्बन्धी हक :

धारा - २४ को उपधारा (१०) असमर्थ पक्षलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम नि :शुल्क कानुनी सेवा पाउने हक हुनेछ ।

भाग -४ राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू

धारा -३३ राज्यको दायित्व

वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैङ्गिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्य गर्दै दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, उत्पीडित, उपेक्षित र अल्पसङ्ख्यक समुदाय, पिछडिएका क्षेत्रलगायतका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न राज्यको वर्तमान केन्द्रीकृत र एकात्मक ढाँचाको अन्त्य गरी राज्यको समावेशी, लोकतान्त्रिक र अग्रगामी पुनःसंरचना गर्ने

धारा - ३३ (त) सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मारिएकाहरूको परिवारलाई तथा यस क्रममा घाइते भई अपाङ्ग र अशक्त भएकाहरूलाई उचित राहत, सम्मान तथा पुनर्स्थापनाको व्यवस्था गर्ने

धारा - ३५ राज्यका नीतिहरू

(८) महिला वर्गको शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको विशेष व्यवस्था गरी राष्ट्रिय विकासमा अधिकारिक सहभागी बनाउने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

(९) राज्यले एकल महिला, अनाथ बालबालिका, असहाय, वृद्ध, अपाङ्ग, अशक्त र लोपोन्मुख जातिको संरक्षण र उन्नतिका लागि सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ ।

(१४) राज्यले महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, मुस्लिमलगायत अल्पसंख्यक, भूमिहीन, सुकुम्वासी, कमैया, अपाङ्ग, पिछडिएका क्षेत्र तथा समुदाय र द्वन्द्व पीडितका लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछ ।

(१७) वृद्ध, अशक्त, महिला तथा बेरोजगारलाई कानूनमा व्यवस्था गरी भत्ता दिने नीति अवलम्बन गर्नेछ ।

ऐनमा भएका व्यवस्थाहरू

अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९

अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ मा भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारहरू निम्नअनुसार उल्लेख गरिएका छन् :

दफा १ मा - ऐनको संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ ।

दफा -२ परिभाषा:

(क). 'अपाङ्ग' भन्नाले सामान्य दैनिक चर्या गर्न शारीरिक वा मानसिक तवरले अक्षम भएको मानिसलाई जनाउँछ ।

(यसमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आत्मसम्मानमा ठेस लाग्ने शब्दावली पनि लेखिएका छन् तर तिनलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छैन ।)

यसैगरी २.(ख) मा असहाय अपाङ्ग, २.(ग) मा अपाङ्ग घर २.(घ) मा समाज कल्याण अधिकृतको परिभाषा गरिएको छ ।

दफा -३ अपाङ्गपनको निर्धारण

नेपाल सरकारले एक अपाङ्गपन निर्धारण समिति गठन गरी अपाङ्गताको वर्गीकरण गर्न सक्नेछ ।

दफा -४ अपाङ्गहरूको हितको संरक्षण

अपाङ्गताको उपचार गर्न, अपाङ्गताको कारणले हुनजाने सबै कमजोरीहरूलाई कम गरी शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी तथा उपकरण नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउन सक्नेछ ।

दफा -५ समानताको हक

५(१) कुनै पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सार्वजनिक सेवा सुविधा लिन अपाङ्गताको आधारमा वञ्चित गरिनेछैन जस्तै शिक्षा र तालिम, सामाजिक सांस्कृतिक कार्यक्रम वा कुनै संघ संस्था वा क्लव खोल्न ।

५(२) अरूले पाएसरहको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरिक अधिकार प्राप्त गर्नबाट वञ्चित गराइनेछैन ।

५(३) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अनुकूल नहुने कामबाहेक कुनै सार्वजनिक सेवा वा कुनै अन्य काममा प्रवेश गर्नबाट वञ्चित गराइनेछैन ।

दफा - ६ शिक्षा तथा तालिमको व्यवस्था

६ (१) कुनै पनि शिक्षा प्राप्त गर्नको लागि कुनै पनि शिक्षण संस्थामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिले भर्ना हुन चाहेमा सो शिक्षण संस्थाबाट कुनै पनि किसिमको शुल्क लिइनेछैन ।

दफा - ७ स्वास्थ्य तथा औषधि उपचारको व्यवस्था

७(१) अपाङ्गता रोकथाम र निवारण गर्ने कार्यका लागि नेपाल सरकारले आवश्यक व्यवस्था गर्न सक्नेछ ।

७(२) अपाङ्गताबाट उत्पन्न हुने प्रतिकूल असरलाई यथाशक्य कम गर्न आवश्यक उपचारको व्यवस्था नेपाल सरकारले गर्न सक्नेछ ।

७(३) अपाङ्गता रोकथाम गर्न यथाशक्य पौष्टिक आहारमा वृद्धि र रोग नियन्त्रणमा नेपाल सरकारले आवश्यक व्यवस्था गर्न सक्नेछ ।

दफा - ८. तालिम तथा रोजगारीको व्यवस्था :

८(१) अपाङ्गताको अवस्था सुहाँउदो तालिम तथा रोजगारीको व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।

८(४) पच्चीस जनाभन्दा बढी मजदुर नियुक्त गरिने कारखानामा पाँच प्रतिशत संख्यामा नघटाई क्षमताको आधारमा रोजगारी दिन सकिनेछ ।

८(५)अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारी प्रवर्धन गर्न ऋण प्रवाह गर्न सक्ने व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।

दफा - ९. अपाङ्गहरूमा प्राथमिकता :

सेवा सुविधा सहूलियत दिँदा अपाङ्गताको आधारमा प्राथमिकता दिइनेछ ।

दफा -१० सुविधा तथा सहूलियत

१० (१) घरबास नभएका अपाङ्गहरूलाई घरबास गर्न, कृषि पेसा स्वरोजगार गर्न सर्त बन्देजका आधारमा नेपाल सरकारको हुने गरी जग्गा उपलब्ध गराउन सकिनेछ ।

१०(२) कुनै अपाङ्गता भएका व्यक्तिले खेलकुद मनोरञ्जन वा सांस्कृतिक कार्यक्रममा भाग लिन चाहेमा भाग लिने अवसर र तालिमको व्यवस्था गरिनेछ ।

१०(३) बस, रेल र हवाईजहाजमा यात्रा गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई र सहयोगी आवश्यक हुने भएमा सहयोगीलाई समेत ५० प्रतिशत छुटको व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।

१०(४) अपाङ्गहरूले प्रयोग गर्नुपर्ने सहायक साधन, उपकरण, औजार, तालिम तथा रोजगारीका लागि प्रयोग गर्ने माल सामान यन्त्र, पुर्जा तथा कच्चा पदार्थहरूमा भन्सार, अन्तःशुल्क, विक्रीकर, स्थानीय कर, सरचार्जसमेत नेपाल सरकारले छुट दिन सक्नेछ ।

१०(५) अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पुनर्स्थापनामा काम गर्न स्थापना भएका संघ संस्थालाई आयकर तथा अन्य सबै प्रकारका कर छुट दिन सकिनेछ ।

१०(७) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई रोजगारी दिने तालिम दिने व्यापारिक वा सामाजिक संस्थालाई सरल ब्याजदरमा ऋण दिन सकिनेछ ।

१०(८) वृद्ध अपाङ्ग तथा असहाय अपाङ्गहरूको लागि मनोरञ्जनसहितको अपाङ्गघरको व्यवस्था राज्यले गर्न सक्नेछ ।

१०(१०) सार्वजनिक यातायातको साधनहरूमा अपाङ्ग व्यक्तिहरूका लागि केही स्थान सुरक्षित राख्ने प्रबन्ध गर्न सकिनेछ ।

दफा -११ अपाङ्गको पालन पोषण

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई परिवारका सदस्य, संरक्षक वा हकवालाले हेरविचार गरी पालन पोषण गर्नु पर्नेछ ।

दफा -१२ संरक्षक र चिकित्सकको कर्तव्य

कुनै व्यक्ति अपाङ्ग हुने वा हुने अवस्थामा पुगेको छ भन्ने थाहा लागेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई नजिकको अस्पतालमा सिफारिस गर्ने संरक्षक तथा चिकित्सकको कर्तव्य हुनेछ ।

दफा -१३ अंग दान दिन सकिने

कुनै व्यक्तिले आपूm मरेपछि आफ्नो अंग कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई दान दिन सक्नेछ ।

दफा -१४ रकम छुट्याउनु पर्ने

कारखाना वा औद्योगिक प्रतिष्ठान धार्मिक संस्थाहरूले अपाङ्ग भएका व्यक्तिलाई संरक्षण र संवर्धन गर्न तोकिएको प्रतिशत रकम छुट्याउनु पर्नेछ ।

दफा -१५ कुष्ठरोगी अपाङ्ग सम्बन्धी थप व्यवस्था

कुष्ठरोग लागेको व्यक्तिलाई नछुने, गाली गर्ने, घृणा आदि गर्ने गरेको अवस्थामा ऐनमा तोकिएबमोजिमको कारबाही गरिनेछ ।

दफा -१६ मानसिक विक्षिप्तता भएका अपाङ्गसम्बन्धी थप व्यवस्था

मानसिक विक्षिप्तता भएका अपाङ्गलाई उपचार गृह वा अस्पतालमा राखी उपचार गर्न सकिनेछ ।

दफा -१७ अपाङ्ग सम्बन्धी अपराध र दण्ड सजाय

१७(१) कसैले पनि कुनै अपाङ्गको तर्फबाट जानीजानी निजको अहित हुने गरी कारोबार गर्न वा लिखत तयार गर्न हुँदैन ।

१७(२) कसैले पनि कुनै पनि व्यक्तिलाई भीक्षा माग्ने वा अनैतिक काममा प्रयोग गर्ने वा त्यस्तै अन्य काममा प्रयोग गर्ने उद्देश्यले निजको मन्जुरी लिई वा नलिई अपाङ्ग बनाउने उद्योग गर्नुहुँदैन ।

१७(३) कसैले पनि मागी खाने वा अनैतिक काम गर्ने वा अन्य त्यस्तो कारोबारमा कुनै अपाङ्गलाई प्रयोग गर्न हुँदैन ।

१७(४) कुनै अपाङ्गले अनैतिक वृत्ति व्यवसाय गरेर खान पाउने छैन ।

दफा -१८ अपाङ्ग सम्बन्धी प्रशासनिक व्यवस्था

१८(१) तत्कालीन समयमा अपाङ्गसम्बन्धी प्रशासनिक व्यवस्था श्रम तथा सामाजिक कल्याण मन्त्रालय मार्फत गरिने भनिएको भएतापनि हाल यस कार्य महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय र स्थानीय विकास मन्त्रालयले गरीरहेको छ ।

दफा -१९ सरकारवादी हुने

यस ऐन अन्तर्गत रहेका सबै मुद्दा सरकारवादी हुनेछ ।

दफा -२० अपाङ्ग सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमको योजना

यस ऐन अनुसारका नीति नियम योजना तर्जुमा गर्ने दायित्व नेपाल सरकारको हुनेछ ।

दफा -२१ निःसहाय सेवा समन्वय समितिको सम्बन्ध :

दफा २० बमोजिम अपाङ्ग सम्बन्धी योजना कार्यान्वयन गर्दा मन्त्रालयले निःसहाय सेवा समन्वय समितिसँग निकटतम सम्पर्क राखी काम गर्न सक्नेछ ।

दफा - २२ अधिकारको प्रत्यायोजन

यस ऐन कार्यान्वयन गर्न सर्तबन्देजका आधारमा नेपाल सरकारले अधिकार प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ ।

दफा - २३ नेपाल सरकारले आदेश वा निर्देशन दिन सक्ने

यो ऐन कार्यान्वयन गर्न समाज कल्याण अधिकृत वा अन्य कर्मचारीलाई अधिकार प्रत्यायोजन गर्न सकिनेछ ।

दफा - २४ नियम बनाउने अधिकार

ऐनको उद्देश्य कार्यान्वित गर्न नेपाल सरकारले नियमहरू बनाउन सक्नेछ ।

दफा - २५ बचाउ

यस ऐनमा दफा २३ अनुसार ऐन कार्यान्वयन गर्न आदेश वा निर्देशनमा लेखिएका कुराहरूमा सोही बमोजिम र अरुमा प्रचलित कानूनबमोजिम हुनेछ ।

चौधौँ -सत्र

पाँचौँ दिन

समय : ०१ : ००

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारमुखी अभियान

शीर्षक : अपाङ्गता र अधिकारमुखी अभियान

क्षेत्र : अधिकारमुखी अभियानका बारेमा भएका प्रमुख घटनाक्रमको जानकारी गराउने ।

रुचि: नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारमुखी आन्दोलनका क्रममा भएका उल्लेखनीय प्रसङ्गका सम्बन्धमा छलफल गरी सहभागीहरू आफैँ सहभागी भएको वा नेतृत्व गरेको अभियान वा आन्दोलनको अनुभव भएमा आदानप्रदान गर्न सहभागीको रुचि बढाउने ।

आवश्यकता: अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी अभियानमा काम गर्ने सरोकारवाला सबैले अधिकारमुखी अभियानको बारेमा जानकारी लिन आवश्यक हुनाले ।

उद्देश्य: सहभागीहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारमुखी अवधारणाको विकास क्रममा सम्बन्धमा जानकार हुने । यसमा अझ सफलता प्राप्त गर्ने ज्ञान हासिल गर्ने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ अधिकारमुखी अभियान भनेको के हो भनी सहभागीहरूलाई सोध्ने ।
- ❖ नेपालमा अपाङ्गता अधिकारमुखी अभियानका बारेमा कक्षा कोठा छलफल चलाउने ।
- ❖ तीन समूहमा विभाजन गरी पहिलो समूहलाई २०२० सालदेखि २०४६ साल सम्मको समय, दोस्रो समूहलाई २०४६ सालदेखि २०५६ सालसम्मको समय र तेस्रो समूहलाई २०५६ सालदेखि हालसम्मको विकास क्रमका बारेमा छलफल गर्न र त्यसको निष्कर्ष समूहको नेतालाई प्रस्तुत गर्न लगाउने ।
- ❖ प्रस्तुति विधिका बारेमा सुझाव भए दिनका लागि सहभागीलाई अनुरोध गर्ने ।
- ❖ अनुसूचीमा उल्लेख भएअनुसारको विषयको सारांश प्रस्तुत गर्ने ।
- ❖ कुनै जिज्ञासा भए सोध्न अनुरोध गर्ने ।
- ❖ सहभागीहरूले बुझेनबुझेको जाँच्न प्रश्नहरू सोध्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि धन्यवाद दिने ।

अनुसूची : चौध

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारमुखी अभियान

परिचय

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारमुखी अभियानको इतिहास धेरै लामो छैन । सुरुमा अपाङ्गता भएको व्यक्ति देख्नेबित्तिकै सहयोग वा दया भाव देखाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहयोग गर्नु धर्म कमाउनु हो भन्ने धारणा जनमानसमा थियो । वि.सं. २०२० सालमा संशोधनसहित आएको मुलुकी ऐनमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति सिधा सदावर्तमा बाँच्ने प्राणी हुन् र उनीहरूलाई खान लाउन दिए पुग्छ भन्ने मान्यताअनुसारका विभिन्न प्रावधान उल्लेख गरिए । कतिपय त्यस्ता अहिले पनि यथावत छन् ।

समयको विकाससँगै अहिलेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू पनि राज्यका अभिन्न अंग हुन् उनीहरूलाई अन्य नागरिक सरह समान व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता स्थापित हुँदै गएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारमुखी अभियानको विकासक्रमलाई निम्न तीन चरणमा विभाजन सकिन्छ ।

(क) विसं २०२० सालदेखि २०४६ सालसम्म

(ख) विसं २०४६ सालदेखि २०५६ सालसम्म

(ग) विसं २०५६ सालदेखि हालसम्म

(क) वि. सं. २०२० - २०४६ सम्म: सहायतामुखी विकासक्रम

विसं २०२० सालदेखि २०४६ सम्मको अवधिमा यस विषयलाई सहायतामुखी धारणाबाट हेर्ने गरेको देखिन्छ । यस समयमा भएका अपाङ्गता र विकास विषयक कार्यहरू उपकारको अवधारणामा आधारित भएर सञ्चालित भए । यसैले यस अवधिलाई सहायतामुखी अभियानका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई दिइने सबै स्वास्थ्य सेवा काठमाडौंमा केन्द्रित थिए भने शिक्षाको सुविधा पनि कुनै एक निश्चित स्थानबाहेक अन्यत्र थिएन ।

यस अवधिमा बनेको मुख्य कानून अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ पूरै कल्याणकारी दृष्टिकोणमा आधारित छ । यसको मुख्य कारण घर, परिवार, समाज र राज्यको करिब एउटै सोच हुनुथियो । त्यसैले यस समयमा केन्द्रीकृत सेवा र सुविधा दिने कार्यबाहेक अरु केही हुन सकेन । साथै, यही समयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विकासको संस्थागत आरम्भ अर्थात् जग बसाउने काम भयो । यही अवधिमा नेपाल अनाथ अपाङ्ग संघ, जोरपाटी, सुस्त:मनस्थिति कल्याण संस्था, बहिरा बालबालिकाहरूको विद्यालय नक्साल र नेपाल अन्धाकल्याण संघजस्ता संस्थाहरूको स्थापना गरी बहिरा, शारीरिक अपाङ्गता भएका, दृष्टिविहीन र सुस्त:मनस्थितिका बालबालिकालाई केन्द्रीकृत शिक्षा दिने प्रचलन थालियो ।

(ख) वि. सं. २०४६ - २०५६: सुधारमुखी विकासक्रम

नेपालको अपाङ्गता अधिकारको इतिहासमा यस अवधिलाई सुधारमुखी अभियानकालको रूपमा लिन सकिन्छ । विसं २०४६ सालभन्दा पहिलेको पञ्चायती शासन व्यवस्थामा नागरिक समाजका तर्फबाट संघसंस्था खोलेर संचालन गर्न निकै कठिन थियो । शासनका निकटवर्तीले मात्र संघसंस्था खोल्न र सञ्चालन गर्न पाउँथे । राजदरबारमा केन्द्रित सत्तामा पहुँच नहुनेले कुनै पनि संघ संस्था खोल्न वा सामाजिक परिचालनका लागि कार्य गर्न सक्ने अवस्था थिएन । यस किसिमको अवस्थामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले संगठित भई संस्थागत रूपमा कार्य गर्न सहज थिएन । संघसंस्था खोल्न २०३४ सालमा नै ऐन बनेको भएपनि २०४६ सालको जनआन्दोलनको सफलतापछि मात्र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पनि संघसंस्था खोल्ने अधिकारको प्रयोग गरी आफ्नै नेतृत्वमा संघसंस्था स्थापना गरे । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार र विकास प्रक्रियामा उनीहरू स्वयं अगाडि बढ्न थाले । यसै क्रममा २०५० सालमा राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ, नेपालको स्थापना भएको हो ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका संघ संस्थाहरूको क्षमता विकास र वकालत गर्ने प्रमुख उद्देश्य राखी गठन भएको महासंघको प्रयासमा जिल्लाजिल्लामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका संघसंस्थाको स्थापना हुन थाले । यसै अवधिभित्र २०३९ सालको ऐन कार्यान्वयन गर्न अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण नियमावली, २०५१ निर्माण भई कार्यान्वयनमा आयो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको व्यापक दबाबका कारण विगतमा दिइँदै आएका सेवा सुविधा बिस्तारै वृद्धि हुँदै जिल्ला जिल्लाबाट वितरण हुन थाले । यही

समयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विषय अधिकार र विकासको अभिन्न अंगका रूपमा परिचित गराउने मुख्य आधार तयार भएको थियो ।

(ग) वि. सं. २०५६ सालपछि: अधिकारमुखी विकास अवधारणा

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूकै सहभागिताबिना उनीहरूको विकास सम्भव छैन भन्ने ठहर गरी अधिकारमुखी, अवरोधमुक्त, मानवीय र भौतिक वातावरणसहितको समाज भन्ने मान्यता अगाडि सारेर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू स्वयं क्रियाशील हुन थाले । लामो समयदेखि अपाङ्गताको क्षेत्रमा कार्य गर्दै आइरहेका गैरअपाङ्ग स्वयंसेवीहरूको अग्रसरतामा संचालन हुँदैआएका संस्थामा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको नेतृत्व र निर्णायक सहभागिता सुरु भयो । यसै समयमा स्थापना भएको नेपाल अपाङ्ग मानव अधिकार केन्द्रले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकारका लागि सुरु गरेको मानव अधिकार सचेतना अभियानको प्रभावले २०५७ सालको अन्तर्राष्ट्रिय अपाङ्ग दिवस मनाउने क्रममा सहभागी सबै सरकारी र गैरसरकारी निकायका प्रतिनिधिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार र सहभागिताको युग भन्ने विषयमा प्रतिबद्धता प्रकट गरेका थिए ।

निर्णय प्रक्रियामा बिरलै सहभागी गराइने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई बिस्तारै सरकारी निकाय र निर्णय प्रक्रियामा सहभागी गराउन थालियो । उदाहरणका लागि अपाङ्गता परिचय पत्र वितरण समितिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहभागी गराउन थालियो । राष्ट्रिय योजना आयोगले राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रम तय गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समुदायको सहभागितामा छलफल गरी योजना निर्माण गर्न थाल्यो ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार के हो ?

अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र मानव अधिकारको सिद्धान्त एवं राज्यको कानुनले प्रदान गरेको हक अधिकारको उपभोग गर्दै बिनाअवरोध सम्मानितरूपमा राज्यका सबै निकाय र निर्णय प्रक्रियामा औचित्यपूर्ण सहभागी हुनपाउनु अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार हो ।

अधिकारमुखी अभियानको आलोचना

नेपालमा मात्र नभएर नेपालजस्ता कम विकिसत र विकासोन्मुख गरिब देशमा अधिकारमुखी अवधारणा महत्वपूर्णरूपमा स्थापना भएपनि आलोचनारहित भने छैन । यसको मुख्य कारण राज्यबाट प्रदत्त सेवा अतिअशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिले भन्दा सामान्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिले पहिले र सजिलै प्राप्त गर्छन् । सामान्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिसँग हुने सहायक सामग्रीका कारण उनीहरूले भन्दा अतिअशक्त, बहुअपाङ्गता, मानसिक अपाङ्गता, बौद्धिक अपाङ्गता, सुस्तःमनस्थितिका व्यक्तिहरूले कम सुविधा पाउने गर्छन् । तर अभियानकर्ताहरूको ध्यान यसतर्फ जानसकेको छैन ।

अधिकारमुखी अवधारणाको कार्यान्वयन

अधिकारमुखी अभियानको विकासक्रममा उपकार (सहायता), सुधार र अधिकार तीनवटै चरण अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन्छ । अपाङ्गताको सबालमा भने यी तीनै विषय एकैसाथ गएमात्र अपाङ्गता भएका व्यक्तिले पूर्णरूपमा अधिकार प्राप्त गर्न सक्छन् । हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख गरिब देशमा अधिकारका तीनवटै चरणलाई एकसाथ लगेमा मात्र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको हकअधिकार चरितार्थ हुनसक्छ ।

पन्ध्रौं -सत्र

पाचौं दिन

समय : १:००

विकासको अधिकार (Rights to Development)

शीर्षक : विकासको अधिकार

क्षेत्र : संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा जारी गरेको विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र

रुचि : विकास भनेको के हो भनी सहभागीलाई चित्र कोर्न लगाएर चाख जगाउने

आवश्यकता : विकासको अधिकारबारेमा जानकारी राख्न आवश्यक भएकोले

उद्देश्य :

- ❖ विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्रमा उल्लेख भएका विषयमा सहभागीहरू जानकार हुने ।
- ❖ नेपालको विकासका चरणको बारेमा जानकार हुने ।

अनुसूची पन्ध्र

विकासको अधिकार

संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभाले ४ डिसेम्बर १९८६ मा विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र जारी गरेको हो । यो आधिकारिकरूपमा विकासलाई मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिएको संयुक्त राष्ट्रसंघको पहिलो अभिलेख हो । घोषणापत्र १० वटा धाराहरूमा विभक्त छ ।

प्रस्तावना

संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रको उद्देश्य र सिद्धान्त आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा मानवीय प्रकृतिको अन्तर्राष्ट्रिय समस्याहरू समाधान गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य प्राप्त गर्ने र जाति, लिङ्ग, भाषा वा धर्मको भेदभावबिना सबैका लागि मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताहरूको सम्मान प्रवर्द्धन तथा प्रोत्साहन गर्ने रहेको ध्यानमा राख्दै,

विकास एउटा वृहत् आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक प्रक्रिया हो जसले सम्पूर्ण जनसंख्या र सबै व्यक्तिहरूको विकासमा र त्यसबाट प्राप्त प्रतिफलको उचित बाँडफाँटमा सक्रिय, स्वतन्त्र र अर्थपूर्ण सहभागिताको आधारमा उनीहरूको कल्याणको निरन्तर सुधार गर्ने उद्देश्य राख्छ भन्ने स्वीकार्दै,

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रका प्रावधानहरूअन्तर्गत सबैले घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएका अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरू पूर्णरूपमा चरितार्थ हुने एउटा सामाजिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय सुव्यवस्था पाउनुपर्छ भन्ने कुरालाई दृष्टिगत गर्दै,

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रका प्रावधानहरूलाई पुनः स्मरण गर्दै,

मानव जातिको समग्र विकास, सबैको आर्थिक तथा सामाजिक प्रगतिसम्बन्धी सम्झौता, महासन्धि, प्रस्ताव, सिफारिस र संयुक्त राष्ट्रसंघ र यसका विशेषीकृत संस्थाहरूका संयन्त्रहरूका साथै उपनिवेश हटाउने, भेदभाव निवारण गर्ने, मानव अधिकार तथा

आधारभूत स्वतन्त्रताहरूका लागि सम्मान र परिपालन गराउने, र बडापत्रअनुरूप अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति तथा सुरक्षा र राज्यहरूबीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध र सहकार्य प्रवर्द्धन गर्ने कुरालाई पनि पुनःस्मरण गर्दै,

आफ्नो राजनीतिक हैसियत निर्धारण गर्न र आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकास स्वतन्त्ररूपमा गर्न पाउने मानिसको आत्मनिर्णयको अधिकारलाई पुनःस्मरण गर्दै,

मानव अधिकारसम्बन्धी दुवै अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रहरूका सम्बन्धित प्रावधानअनुसार आफ्नो प्राकृतिक सम्पत्ति तथा स्रोत माथिसार्वभौमसत्ताको पूर्ण अभ्यास गर्न पाउने मानिसको अधिकारलाई पनि पुनःस्मरण गर्दै,

बडापत्रअन्तर्गत सबैका लागि जाति, रङ्ग, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीति वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतजस्ता आधारमा कुनै पनि भेदभाव नगरी मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताहरूका लागि विश्वव्यापी सम्मान र परिपालन प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने राज्यहरूको दायित्वप्रति सचेत रहँदै,

उपनिवेशवाद, नवउपनिवेशवाद, रङ्गभेद, राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता माथि आक्रमण र धम्की, राष्ट्रिय एकता र क्षेत्रीय अखण्डता र युद्धको धक्कीजस्ता अवस्थाहरूबाट प्रभावित जनता र व्यक्तिहरूको मानव अधिकारको व्यापक तथा गम्भीर उल्लंघनको उन्मूलनले मानवजातिको ठूलो अंशको विकासका लागि सुहाउँदो परिस्थितिको स्थापनामा योगदान पुर्याउने कुरालाई ध्यानमा राख्दै,

नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारबाट वञ्चित गरिँदा विकासका साथै मानवजाति र जनताको पूर्ण सन्तुष्टिमा गम्भीर व्यवधानहरू रहेकोमा चिन्तित हुँदै र मानव अधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताहरू अविभाज्य र अन्तरनिर्भर रहेको कुरालाई ध्यानमा राख्दै र विकासलाई प्रवर्द्धन गर्न नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको कार्यान्वयन, प्रवर्द्धन र संरक्षणका लागि समान ध्यान र तत्काल विचार गरिनुपर्ने र त्यसैअनुरूप केही मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताको उपभोगले अन्य मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रतालाई वञ्चित गर्ने कार्यलाई सही साबित गर्न नसकिने कुरालाई दृष्टिगत गर्दै,

विकासको अधिकारलाई साकार तुल्याउन अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा अत्यावश्यक तत्वहरू हुन् भन्ने कुरालाई विचार गर्दै,

निःशस्त्रीकरण र विकासबीच नजिकको सम्बन्ध रहेको र निःशस्त्रीकरणका क्षेत्रमा भएको प्रगतिले विकासको क्षेत्रमा उल्लेखनीय प्रगति प्रवर्द्धन गर्ने र निःशस्त्रीकरणका उपायमार्फत निस्कने स्रोत सबै मानिसको आर्थिक तथा सामाजिक विकास र कल्याणमा र विशेष गरी विकासोन्मुख देशहरूमा लगानी गरिनुपर्ने कुरा माथि पुनः जोड दिँदै,

मानवजाति विकास प्रक्रियाको प्रमुख विषय हो र विकास नीतिले मानवजातिलाई विकासको प्रमुख सहभागी र लाभान्वित व्यक्ति बनाउनुपर्छ भन्ने कुरालाई स्वीकार्दै,

जनता र व्यक्तिको विकासका लागि सुहाउँदो वातावरण सिर्जना गर्नु राज्यहरूको प्राथमिक दायित्व हो भन्ने कुरालाई स्वीकार्दै,

मानव अधिकारको प्रवर्द्धन र संरक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा भएका प्रयासहरूका साथै एउटा नयाँ अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सुव्यवस्था स्थापना गर्ने प्रयास पनि गरिनुपर्छ भन्ने कुराप्रति सचेत रहँदै,

विकासको अधिकार अहरणीय अधिकार हो र विकासका लागि अवसरमा समानता राष्ट्रहरूका साथै राष्ट्र बनाउने व्यक्तिहरूको पनि अधिकार हो भन्ने कुराप्रति सहमत हुँदै,

महासभा विकासको अधिकारका सम्बन्धमा निम्न घोषणा गर्छ :

धारा १

१. विकासको अधिकार अहरणीय अधिकार हो भएकाले प्रत्येक मानवजातिले र सबै व्यक्तिले मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताहरू पूर्णरूपमा चरितार्थ गर्न सकिनेगरी आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक विकासमा सहभागी हुन, योगदान पुर्याउन र त्यसलाई उपभोग गर्न पाउनुपर्छ ।

२. विकासको मानव अधिकारले मानिसको आत्मनिर्णयको अधिकारको पूर्ण निष्पादनलाई पनि जनाउँछ जसमा मानव अधिकारसम्बन्धी दुवै अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रहरू र आफ्ना सबै प्राकृतिक सम्पदा तथा स्रोतमाथि पूर्ण सार्वभौमसत्ता अभ्यास गर्न पाउने अधिकार पनि समावेश छन् ।

धारा २

१. मानव जाति विकासको केन्द्रीय विषय हो र विकासको अधिकारमा ऊ सक्रिय सहभागी र लाभान्वित व्यक्ति हुनुपर्छ ।

२. विकासका लागि सबै मानव जातिको व्यक्तिगत र सामूहिक जिम्मेवारी रहेको छ, यसमा उनीहरूको मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताहरूप्रति पूर्ण सम्मानका साथै समुदायप्रति उनीहरूको दायित्वलाई पनि ध्यानमा राख्नुपर्नेछ किनभने यसले मात्रै मानव जातिको स्वतन्त्र र पूर्ण सन्तुष्टि सुनिश्चित गर्नसक्छ र त्यसैले उनीहरूले विकासका लागि एउटा उपयुक्त राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक व्यवस्थाको प्रवर्द्धन र संरक्षण गर्नुपर्छ ।

३. विकासमा र त्यसबाट प्राप्त प्रतिफलको उचित बाँडफाँटमा सक्रिय, स्वतन्त्र र अर्थपूर्ण सहभागिताको आधारमा सम्पूर्ण जनसंख्या र सबै व्यक्तिहरूका लागि उनीहरूको कल्याणको निरन्तर सुधार गर्ने उद्देश्य राख्ने उपयुक्त राष्ट्रिय विकास नीति तर्जुमा गर्नु राज्यको अधिकार र दायित्व हो ।

धारा ३

१. विकासको अधिकारलाई पूर्णरूपमा साकार तुल्याउने सुहाउँदो राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अवस्थाहरूको सिर्जना गर्नु राज्यहरूको प्राथमिक दायित्व हो ।

२. विकासको अधिकारको निष्पादनका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रअनुसार राज्यहरूबीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध र सहकार्यसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्तहरूका लागि पूर्ण सम्मान आवश्यक हुन्छ ।

३. विकासलाई सुनिश्चित गर्न र विकासमा रहेका व्यवधानहरूलाई हटाउन एक अर्कासँग सहकार्य गर्नु राज्यहरूको दायित्व हो । राज्यहरूले आफ्नो अधिकार साकार बनाउने र दायित्वहरू पूरा गर्ने कार्य राज्यहरूबीच सार्वभौम समानता, अन्तरनिर्भरता, आपसी हित र सहकार्यमा आधारित एउटा नयाँ अन्तर्राष्ट्रिय अर्थव्यवस्थालाई प्रवर्द्धन गर्नुका साथै मानव अधिकारको पालना र निष्पादनलाई प्रोत्साहन गर्नेगरी सम्पादन गर्नुपर्छ ।

धारा ४

१. विकासको अधिकारलाई पूर्णरूपमा साकार तुल्याउने कार्यलाई सहज बनाउने उद्देश्यले व्यक्तिगत र सामूहिकरूपमा अन्तर्राष्ट्रिय विकास नीतिहरू तर्जुमा गर्नु राज्यहरूको दायित्व हो ।

२. विकासोन्मुख देशहरूको अझ द्रुत विकास प्रवर्द्धन गर्न दिगो प्रयासको आवश्यकता छ । विकासोन्मुख देशहरूका प्रयासहरूलाई सहयोग पुर्याउन यी देशहरूलाई आफ्नो बृहत् विकासलाई अघि बढाउन उपयुक्त माध्यम र सुविधाहरू उपलब्ध गराउनमा प्रभावकारी अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको खाँचो छ ।

धारा ५

रङ्गभेद, सबै प्रकारका जातिभेद र जातीय भेदभाव, उपनिवेशवाद, वैदेशिक हस्तक्षेप र कब्जा, राष्ट्रिय सार्वभौमसत्तामाथि आक्रमण, वैदेशिक हस्तक्षेप र धार्मिक, राष्ट्रिय एकता र क्षेत्रिय एकता र क्षेत्रिय अखण्डता तथा युद्धको धम्की एवं मानिसको आत्मनिर्णयको अधिकारलाई अस्वीकार गर्नेजस्ता अवस्थाहरूबाट प्रभावित जनता र व्यक्तिहरूको मानव अधिकारको व्यापक तथा गम्भीर उल्लंघनको उन्मूलन गर्न राज्यहरूले कडा कदम चाल्नेछन् ।

धारा ६

१. जाति, लिङ्ग, भाषा वा धर्मको आधारमा कुनै भेदभाव नगरी सबै मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताहरूका लागि विश्वव्यापी सम्मान र परिपालनलाई प्रवर्द्धन, प्रोत्साहन र सुदृढीकरण गर्न राज्यहरूले सहकार्य गर्नुपर्छ ।

२. सबै मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताहरू अविभाज्य र अन्तरनिर्भर छन्, नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको कार्यान्वयन, प्रवर्द्धन र संरक्षणका लागि समान ध्यान र तत्काल विचार पुर्याउनुपर्छ ।

३. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारका साथै आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको पालना गर्नमा भएको असफलता कारण आएका विकासका अवरोधहरूलाई उन्मूलन गर्न राज्यहरूले कदम चाल्नुपर्छ ।

धारा ७

अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षाको स्थापना, सम्वद्र्धन र सुदृढीकरण सबै राज्यहरूले गर्नुपर्छ र यसका लागि प्रभावकारी अन्तर्राष्ट्रिय नियन्त्रणमा सामान्य र सम्पूर्ण निःशस्त्रीकरण प्राप्त गर्न हरसम्भव प्रयास गर्नुका साथै प्रभावकारी निःशस्त्रीकरण कार्यक्रमबाट बचत भएको स्रोत विशेष गरी विकासोन्मुख देशको विकासका लागि प्रयोग हुने सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

धारा ८

१. राज्यहरूले राष्ट्रिय स्तरमा विकासको अधिकारलाई साकार तुल्याउन सबै आवश्यक कदमहरू चाल्नुपर्छ र आधारभूत स्रोत, शिक्षा स्वास्थ्य सेवा, खाना, आवास, रोजगार र आयको उचित बाँडफाँटमा सबैका लागि समान अवसर सुनिश्चित गर्नुपर्छ । विकास प्रक्रियामा महिलाहरूको सक्रिय भूमिका रहेको सुनिश्चित गर्न प्रभावकारी कदमहरू चालिनुपर्छ । सबै सामाजिक अन्याय उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले उपयुक्त आर्थिक तथा सामाजिक सुधारहरू गरिनुपर्छ ।

२. जनताको सहभागितालाई राज्यहरूले विकासमा एउटा महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा र सबै मानव अधिकारको पूर्ण निष्पादनमा सबै क्षेत्रहरूमा प्रोत्साहित गर्नुपर्छ ।

धारा ९

१. यस घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकारका सबै पक्षहरू अविभाज्य र अन्तरनिर्भर छन् र प्रत्येकलाई आफैमा सम्पूर्णका रूपमा पनि लिइनुपर्छ ।

२. यस घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएका कुनै पनि कुरालाई संयुक्त राष्ट्रसंघको उद्देश्य र सिद्धान्तको विपरितभएको रूपमा वा कुनै राज्य, समूह वा व्यक्तिलाई मानव अधिकारको

विश्वव्यापी घोषणापत्र र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रहरूमा स्थापित अधिकारहरूको उल्लंघन गर्नेतर्फ लक्षित कुनै कार्यमा सहभागी हुन वा गर्न अधिकार प्रदान गरेको रूपमा व्याख्या गर्न पाइनेछैन ।

धारा १०

विकासको अधिकारको पूर्ण अभ्यास र प्रगतिशील विकासका साथै तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नीतिगत, कानुनी र अन्य उपायहरूको तर्जुमा, अवलम्बन र कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्न कदमहरू चालिनुपर्छ ।

नेपालमा विकासको ऐतिहासिक क्रम

वि. सं. २००७ - २०२७ : जनताका लागि विकास (Development for People)

- ❖ प्राविधिक तथा पुँजीको लगानीमा जोड ।
- ❖ जनता विकासको प्रतिफल प्राप्त गर्ने समूहका रूपमा ।
- ❖ जनतालाई बाहिरका मानिसले विकास लगेदिनुपर्छ ।
- ❖ यस कालमा विकासमा जनताको भूमिका शून्य थियो ।
- ❖ प्रथम पंचवर्षीय योजना देशमा पूर्वाधार निर्माण र कृषि विकासमा केन्द्रित गरेर पूर्णतः बाहिरको प्रविधि भित्र्याएर कामहरू गरियो ।
- ❖ यसले जनतालाई परनिर्भर बनाउने कार्यमै बल पुर्यायो ।
- ❖ विसं २०२२ (सन् १९६५) मा तेस्रो पंचवर्षीय योजना लागू हुँदा पनि मूलतः कृषि विकासमा जोड दिइएको थियो तर प्रगति हुन सकेन ।

वि. सं. २०२७ - २०३७ : जनताको माध्यमबाट विकास (Development through People)

- ❖ विकासको लक्ष्यमा जनताको संलग्नतालाई प्रक्रियाका रूपमा हेर्ने सोच
- ❖ योजना तर्जुमा, लेखाजोखा र नियन्त्रणबाहिरका विकास एजेन्डाबाटै
- ❖ उपभोक्ता समूह बनाई कार्यक्रम कार्यान्वयन ।
- ❖ बहुसंख्यक जनताले प्रतिफल पाउन सकेनन् ।

- ❖ नमुना परियोजनाका रूपमा (एष्यित एचयवभअतक) राप्ती एकीकृत विकास परियोजना, जिरी विकास परियोजना आदिका प्याकेज बनाएर प्रयोग गरिए तर यस्ता परियोजनाको सफलताको अन्यत्र अनुकरण हुनसकेन ।

वि. सं. २०३७ - २०४७ : जनतासँग मिलेर विकास (Development with the People)

- ❖ कमजोरी सच्याउँदै जनसहभागितालाई विकासको प्रमुख अंग मानियो ।
- ❖ समुदाय, जनतालाई विकासका साझेदार मान्न थालियो ।
- ❖ समुदायमा आधारित समूहहरूलाई संस्थागत विकास गर्ने प्रयास सुरु भयो ।
- ❖ लाभान्वित हुने समूहबाटै योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्न सहयोग ।
- ❖ स्थानीय स्रोत साधनको परिचालनमा जोड ।
- ❖ एकीकृत ग्रामीण विकास परियोजनाहरू लागू ।
- ❖ सरकारी र गैरसरकारी संस्थाबाट कार्यान्वयन भए पनि समन्वयको अभाव ।
- ❖ यसले पनि दिगोपना, वातावरणीय सन्तुलनजस्ता पक्षलाई विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउन सकेन ।

वि. सं. २०४७ - २०५७ : विकासका लागि सशक्तीकरण (Empowerment for Development)

- ❖ आफ्नो विकास आफै गर्नसक्ने क्षमताको वृद्धिगर्ने मूलभूत पक्ष ।
- ❖ समुदायको आफ्नै मूल्य मान्यता एवं सामाजिक अन्तक्रियाको गहन विश्लेषण र दिगो विकासका विषय अगाडि बढाउनुपर्ने महसुस ।
- ❖ जनता केन्द्र विन्दु भई स्वामित्वको भावनामा सक्रिय सहभागिता ।
- ❖ स्रोत र साधनको समानुपातिक वितरणमा जोड ।

- ❖ स्थानीय जनतालाई सचेत पार्ने र पारदर्शी हुनुपर्नेमा जोड दिएको ।
- ❖ विकासमा विपन्न र महिलाहरूलाई मूल प्रवाहमा ल्याउने प्रयास ।
- ❖ शक्ति सम्बन्ध र सामाजिक विभेदजस्ता विषयमा परिवर्तन गर्ने प्रयास तर छेउ लगाइने प्रक्रियाले प्रश्रय पाइरह्यो ।

वि. सं. २०५७ - : अधिकारमुखी विकास (Right Based Development)

- ❖ सशक्तीकरणका प्रयास, जनचेतनामार्फत फराकिलो विकास ।
- ❖ विश्वव्यापी मानव अधिकार तथा जनताको स्वविकासको अधिकारको सुरक्षा र बहाली ।
- ❖ विकास कसैको दया नभई अधिकारको विषय मानियो ।
- ❖ सबै नागरिकलाई आफ्नो विकास प्रक्रियामा बिनाभेदभाव निर्णयको अधिकार पाउने क्षमता विकासलाई मान्यता ।
- ❖ प्रकोप पीडित र जोखिममा परेकालाई विशेष व्यवस्था र अधिकारको सुनिश्चततामा जोड ।

सोह्रौँ – सत्र

पाँचौँ दिन

समय : १ : ००

स्वास्थ्यको अधिकार

शीर्षक: स्वास्थ्य अधिकार

क्षेत्र : स्वास्थ्य अधिकारका बारेमा जानकारी गराई सहभागीहरूमा स्पष्टता ल्याउने ।

रुचि : हाल नेपालमा रहेका स्वास्थ्य तथा स्वास्थ्य पुनर्स्थापनाका सेवाबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले के कस्तो फाइदा पाइरहेका छन् भन्ने विषयमा सहभागीहरूको आआफ्ना क्षेत्रको जानकारी आदानप्रदान गरी छलफलमा रुचि जगाउनेछ ।

आवश्यकता : स्वास्थ्य मानव जीवनको अपरिहार्य वस्तु हो । स्वास्थ्यको अधिकार चरितार्थ नभएसम्म मानिसहरू उत्पादनशील नागरिकका रूपमा रहन सक्तैनन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हकमा त स्वास्थ्य झनै महत्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैले यस सबालमा सबैले सोच्नुपर्ने देखिन्छ ।

उद्देश्य:

- ❖ स्वास्थ्य अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानका बारेमा जानकारी हुनेछन् । सीआरपीडी र नेपालको कानूनमा स्वास्थ्य अधिकारको व्यवस्था बारेमा जानकारी हुनेछन् ।
- ❖ स्वास्थ्यको अधिकार उपभोगविरुद्धका बाधाहरूका बारेमा जानकारी हुनेछन् ।

क्रमिक पाइलाहरु

- ❖ स्वास्थ्यको अधिकार भनेको के हो भनी सहभागीलाई सोध्ने ।
- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्वास्थ्य अधिकारको अवस्था कस्तो छ भनी कक्षामा छलफल चलाउने ।
- ❖ अन्तर्राष्ट्रिय तहमा भएको व्यवस्था तथा विकासक्रमको बारेमा बताउने ।
- ❖ राष्ट्रिय विकासक्रम र व्यवस्थाका बारेमा बताउने ।
- ❖ जिज्ञासा भए सहभागीलाई सोध्न अनुरोध गर्ने ।
- ❖ सारांश प्रस्तुत गर्ने ।
- ❖ उद्देश्य जाँच्ने
- ❖ बुझे नबुझेको सोध्ने, नबुझेमा पुनः बताउने, बुझाउने प्रयत्न गर्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिने ।

अनुसूची सोह

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य अधिकार

परिचय

स्वस्थ रहन पाउनु नागरिकको नैसर्गिक अधिकार हो । स्वस्थ नागरिकले राज्यलाई योगदान पुर्याउन सक्छ भन्ने मान्यताअनुरूप सबै राज्यले आफ्ना नागरिक स्वस्थ रहनु भन्ने अभिप्रायः राख्छन् । मानव स्वास्थ्य अत्यन्तै संवेदनशील विषय हो । स्वस्थ रहन सन्तुलित खाना, शुद्ध पिउने पानीआदि आवश्यक हुन्छन् । नेपालमा स्वच्छ पानीकै अभावबाट पनि बर्सेनि हजारौँ जनाहरूले अकालमा जीवन गुमाउनुपर्छ ।

स्वास्थ्य सबै नागरिकका लागि समान सरोकारको विषय हो तापनि महिला, बालबालिका र जेष्ठ नागरिकको स्वास्थ्यको बढी संवेदनशील हुन्छ । त्यसमा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्वास्थ्यको विषय बढी गम्भीर र संवेदनशील हुन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा पनि बहिरा अपाङ्गता, अति अशक्त अपाङ्गता, बहु अपाङ्गता, मेरुदण्ड पक्षघातका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, अपाङ्गता भएका गर्भवती महिलाको विषय झनै संवेदनशील हुन्छ । त्यसैले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्यको जिम्मेवारी सम्पूर्णरूपमा राज्यले लिनुपर्छ भन्ने माग बढ्दै गएको हो ।

स्वास्थ्यका लागि अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था

विश्व स्वास्थ्य संगठनका (WHO) अनुसार स्वास्थ्य रोग लाग्न नदिनुमात्रै नभएर व्यक्तिको पूर्ण शारीरिक, मानसिक, सामाजिक स्वास्थ्य तथा तन्दुरुस्तीको अवस्था हो । कुनै पनि जात, जाति, वर्ग, लिङ्ग, समुदाय वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा भेदभाव

नगरी स्वास्थ्य सेवा पाउने अधिकार प्रत्येक नागरिकको हुन्छ र त्यसलाई चरितार्थ गर्नु राज्यको कर्तव्य हुन्छ ।

स्वास्थ्य अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय विकासक्रम

विश्व स्वास्थ्य संगठनको स्थापना हुनुभन्दा अगाडि स्वास्थ्य भनेको मानिसमा रोगको उपस्थिति नहुनु हो भन्ने गरिन्थ्यो । विश्व स्वास्थ्य संगठनको स्थापनापछि यसको अर्थमा व्यापकता आयो । स्वास्थ्यलाई मानिसको शरीरमा रोगको उपस्थिति नहुनुमात्र नभएर शारीरिक, मानसिक र सामाजिक तन्दुरुस्तीका रूपमा लिनेगरी नयाँ परिभाषा गरियो । स्वास्थ्य मानिसको जीवनसँग सिधै गाँसिएको हुनाले विभेदरहित किसिमले आधारभूत अधिकारका रूपमा मानिनुपर्ने मान्यता संसारभर नै कायम हुन थाल्यो । सन् १९७८ मा रूसको अल्माआटामा जारी स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्र, १९७८ ले पनि यसलाई आधारभूत अधिकारका रूपमा परिभाषित गरी प्राथमिक स्वास्थ्यलाई मौलिक हकका रूपमा राख्यो ।

यसैगरी मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २५ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वास्थ्यको प्रत्याभूतिलगायत पर्याप्त जीवनस्तरको अधिकार हुने उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १२, सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९ को धारा ११ र १२, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा २४, तथा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ को धारा १२ मा स्वास्थ्यको अधिकारको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ मा भएको स्वास्थ्य अधिकार

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्यको अधिकारको ग्यारेन्टी गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ को धारा २५ मा स्वास्थ्य सम्बन्धी छुट्टै व्यवस्थाहरूको उल्लेख गरिएको छ । जसमा निम्न प्रावधान रहेको पाइन्छ :

पक्ष राष्ट्रहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उच्चतम प्राप्य स्तरको स्वास्थ्यको अधिकार सुनिश्चित गर्दै लैङ्गिक संवेदनशील भएका स्वास्थ्य सेवाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पहुँच सुनिश्चित गर्न सम्पूर्ण उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन् र देहायका कुराहरू गर्नेछन्:

- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अन्य व्यक्तिहरूलाई प्रदान गरिएअनुसारकै तह, गुण र स्तरको निःशुल्क वा धान्न सकिने गरी यौन र प्रजनन स्वास्थ्य तथा उपचार कार्यक्रमका क्षेत्रहरूमा लगायत अन्य उपचार र कार्यक्रम प्रदान गर्ने,
- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई विशेष गरी निजहरूले अपाङ्गताका कारणले आवश्यक पर्ने उपयुक्तताअनुसार यथासमय अपाङ्गता पहिचान तथा हस्तक्षेप गर्ने एवं बच्चा तथा वृद्धहरूलगायत अन्य व्यक्तिमा थप अपाङ्गता न्यूनीकरण वा रोकथाम गर्न तयार गरिएका सेवालगायतका स्वास्थ्य सेवाहरू प्रदान गर्ने,
- ❖ ग्रामीण क्षेत्रहरूलगायत सम्भव भएसम्म समुदायको नजिक हुने गरी त्यस्ता स्वास्थ्य सेवाहरू प्रदान गर्ने,
- ❖ तालिम एवं सार्वजनिक र निजी स्वास्थ्य उपचारका लागि नैतिक मापदण्डहरूको कार्यान्वयनका माध्यमबाट मानव अधिकार, मर्यादा, स्वायत्तता र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका आवश्यकतालगायतका विषयमा सचेतना अभिवृद्धि गरी स्वतन्त्र तथा सुसूचित सहमतिका आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समेत अन्य व्यक्ति सरह स्तरीय उपचार प्रदान गर्न स्वास्थ्य व्यवसायीहरूलाई लगाउने,
- ❖ राष्ट्रिय कानूनले स्वास्थ्य बीमा र जीवन बीमालाई अनुमती दिएको अवस्थामा त्यस्तो बीमाको व्यवस्थामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विरुद्धको भेदभावलाई निषेध गर्ने तथा त्यस्तो बिमा स्वच्छ र उचित ढंगबाट प्रदान गर्ने ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय कानुनी प्रावधानहरू

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा 'कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिमको आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क रूपमा पाउने हकको ' व्यवस्था गरिएको छ । यसअनुरूप संविधानको व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न छुट्टै कानुनी व्यवस्था नभए पनि नेपाल सरकारले जनताको स्वास्थ्य सेवामा सहज पहुँच होस् भन्ने हेतुले प्राथमिक स्वास्थ्य

निःशुल्क उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ । नेपाल सरकारबाट संचालित स्थानीय स्वास्थ्य सम्बन्धी संस्थाहरूबाट केही औषधि निःशुल्करूपमा वितरण गर्ने गरिएको छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पनि स्वास्थ्यमा पहुँच पुगोस् भनेर नेपाल सरकारले कानूनमा नै निःशुल्क स्वास्थ्य सेवाको व्यवस्था गरेको छ । अपाङ्गता रोकथामका लागि नेपाल सरकारले भिटामिन 'ए', पोलियो थोपा वितरण, जुकाको औषधि, हात्ती पाइले रोगविरुद्धको खोप र नवजात शिशुका लागि आवश्यक पर्ने डीपीटी, पोलियो, दादुरा, हेपाटाइटिस, बीसीजीजस्ता खोप सरकारी स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट निःशुल्करूपमा उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य अधिकार संरक्षण गर्न अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ को दफा ७ मा स्वास्थ्य तथा औषधि उपचारको व्यवस्था शीर्षकमा निम्न अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ :

दफा ७ (१) निरोध वा निवारण हुनसक्ने अपाङ्गपनको निरोध वा निवारण गर्न र अपाङ्गपन तुल्याउने कारक तत्वहरू पत्ता लगाई त्यसको निरोध, निवारण, नियन्त्रण, उन्मूलन र उपचार गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारले आवश्यक व्यवस्था गर्न सक्नेछ ।

दफा ७ (२) अपाङ्गबाट उत्पन्न हुने विभिन्न प्रतिकूल असरलाई यथाशक्य कम गर्न आवश्यक पर्ने उपचार उपलब्ध गराउन त्यसको लागि गरिने परीक्षण तथा स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक व्यवस्था गर्न सक्नेछ ।

दफा ७ (३) अपाङ्गपन आइपर्ने अवस्थालाई यथा सम्भव निराकरण गर्न नेपाल सरकारले पौष्टिक आहारमा वृद्धि, किटाणुजन्य रोगको नियन्त्रण वा उन्मूलन गर्न र दुर्घटनाहरूको रोकथामको लागि आवश्यक व्यवस्थासमेत गर्न सक्नेछ ।

अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण नियमावली, २०५१ मा भएका स्वास्थ्य अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाहरू

अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण नियमावली, २०५१ को दफा (१६) मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि स्वास्थ्य उपचारसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । यी व्यवस्था निकै सकारात्मक देखिन्छन् ।

१६(१) नेपालका अस्पतालहरूमा अपाङ्गहरूको उपचारको निमित्त स्वास्थ्य परीक्षण गरिनेछ ।

१६(२) नेपालभित्रका पचासभन्दा बढी शैया भएका सरकारी अस्पतालहरूमा अपाङ्गहरूको उपचारको निमित्त बढीमा दुईवटा निःशुल्क शैयाको व्यवस्था गरिनेछ ।

१६(३) ६५ वर्ष नाघेका वृद्ध अपाङ्ग तथा असहाय अपाङ्गहरूको नेपालभित्रका सरकारी अस्पतालहरूमा निःशुल्क औषधोपचारको व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।

१६(४) नेपाल सरकारको पूर्व स्वीकृती लिई कुनै गैरसरकारी अस्पतालमा अपाङ्गहरूका लागि निःशुल्क स्वास्थ्य परीक्षण, निःशुल्क शैया, वा औषधि उपचारको व्यवस्था गरेमा त्यस्ता अस्पताललाई मन्त्रालयले आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउन सक्नेछ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य अधिकारका बाधा

कानुनी व्यवस्था सकारात्मक देखिए पनि नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य सेवामा सहज पहुँच छैन । उनीहरूले सहजरूपमा स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्न नसक्नुको प्रमुख कारण नीतिगत अस्पष्टता र भएका व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुनु रहेको छ । हाल नेपालमा संचालित अधिकांश सरकारी तथा निजी स्वास्थ्य संस्थाहरूका भवन अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच सहज हुने गरी बनेका छैनन् । बहिरा व्यक्तिहरू उपचारका लागि जाँदा साङ्केतिक भाषा बुझ्ने दोभाषेको अभावले आफ्नो समस्या बताउन नसकेर निकै अठेरो पर्ने गरेको छ । अस्पतालभित्रका भौतिक वातावरण पनि अपाङ्गता अनुकूल छैनन् । अपाङ्गता भएकी गर्भवती महिलाले अस्पतालमा गएर बच्चा जन्माउनु पर्दा उनको अपाङ्गताअनकूलका शैया पाइँदैनन् ।

स्वास्थ्य अधिकार कार्यान्वयन गर्न सरोकारवालाहरूको भूमिका

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य अधिकार संरक्षित गर्न सबैभन्दा पहिला स्वास्थ्यसम्बन्धी कानुन अपाङ्गता मैत्री हुने गरी निर्माण हुनुपर्छ । अस्पतालभित्रको भौतिक

वातावरण अपाङ्गता मैत्री हुनुपर्छ । साथै विद्यमान कानून सबै प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन हुनुपर्छ ।

सत्रौ – सत्र

पाचाँ दिन

समय : १ : ००

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको भूमिअधिकार

शीर्षक : अपाङ्गता भएका व्यक्तिको भूमिअधिकार

क्षेत्र : नेपालमा भूमिअधिकार आन्दोलन र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको भूमिअधिकारका सबालमा अवस्था

रुचि: नेपालमा अपाङ्गता र भूमि अधिकारका बारेमा छलफलको माध्यमबाट विषय प्रवेश गराउने र सहभागीको रुचि जगाउने । सम्भव भएसम्म भूमिअधिकार आन्दोलनका कुनै दृश्य वा सानो वृत्त चित्र देखाउने ।

आवश्यकता : प्राकृतिक स्रोतमा जनताको अधिकार हुनुपर्छ भन्ने धारणाले विश्वव्यापी मान्यता पाएको छ तर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको भने भूमिमा अधिकार भएको बिरलै पाइन्छ । विशेषगरी घरपरिवार र समुदायको उपेक्षाका कारणले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको भूमिमा पहुँच गुम्ने गरेको पाइन्छ । यस अवस्थामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पनि भूमिमा अधिकार हुनुको महत्व तथा आवश्यकता बारे जानकारी हुनु आवश्यक हुन्छ ।

उद्देश्य:

- ❖ भूमिअधिकारको बुझाइमा स्पष्टता हुने ।
- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको भूमिअधिकारका सबालका बारेमा जानकारी हुने ।

क्रमिक पाइलाहरु

- ❖ भूमि सम्बन्धी अधिकार भनेको के हो भनी सहभागीहरूलाई सोध्ने ।
- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले भूमिसम्बन्धी अधिकारको उपभोगमा भोगेका कठिनाइको कुनै अनुभव तथा जानकारी भए प्रस्तुत गर्न लगाउने ।
- ❖ अन्तर्राष्ट्रिय तहमा भएको व्यवस्थाका बारेमा बताउने ।
- ❖ नेपालमा भूमिसम्बन्धी ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको बारेमा बताउने ।
- ❖ जिज्ञासा भए सहभागीलाई सोध्न अनुरोध गर्ने ।
- ❖ सारांश प्रस्तुत गर्ने ।
- ❖ उद्देश्य जाँच्ने
- ❖ बुझे नबुझेको सोध्ने, नबुझेमा पुनः बताउने, बुझाउने प्रयत्न गर्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिने ।

अनुसूची सत्र

भूमिअधिकारमा अपाङ्गताको सबाल

परिचय

सामान्यतया भूमि र त्यसको उपयोगसँग रहेको मानवीय सम्बन्धलाई भूमिअधिकारको परिभाषामा समेट्ने गरिएको पाइन्छ । नेपालको अर्थतन्त्र अविकसित अवस्थामा छ । २०५८ सालको जनगणनाले नेपाली जनसंख्याको झण्डै ७६ प्रतिशत मानिसहरू कृषिमा निर्भर रहेका छन् । नेपालको राष्ट्रिय आयमा कृषिले झण्डै ४२ प्रतिशत योगदान पुर्याएको भएपनि भूस्वामित्वमा भएको ठूलो असमान वितरण र असमानताको कारणले कृषि क्षेत्रको विकास निकै सुस्त भएको छ ।

भूमिअधिकारको पृष्ठभूमि

नेपालमा भूमिमा व्यक्तिको स्वामित्व लिच्छवीकालदेखि सुरु भएको देखिन्छ । हुनत, त्यसभन्दा पहिले पनि जग्गा (भूमि)को स्वामित्व व्यक्तिमा रहेको थियो तर लिच्छवीकालमा भने जग्गाको स्वामित्व राजपरिवार, गुठी र सर्वसाधारण जनताको नाममा थियो । लिच्छवीहरूलाई परास्त गरी मल्लहरूले नयाँ शासन व्यवस्था लागू गरेपछि जग्गाको स्वरूप परिवर्तन हुन गई जग्गाको स्वामित्व व्यवस्थापनका क्रममा बिर्ता, रैकर र गुठी आदि नामाकरण गरियो । पृथ्वीनारायण शाहले चालेको एकीकरणको प्रयासमा भूमिलाई राजनीति र सत्ता हत्याउने दाउसँग जोडिएकाले भूमिका बारेमा खासै परिवर्तन भएन ।

शाहकालभित्रैको १०४ वर्षे राणा शासनमा पनि जग्गाको स्वामित्व न्यायपूर्ण विभाजन हुन नसकेको कारणले धनीहरूको स्वामित्वमा धेरै जग्गा हुने र गरिब तथा पिछडिएका वर्गले

आफ्नो स्वामित्व नभएको जग्गा जोत्ने कमाउने परम्परा सुरु भयो । वि.सं. २०१७ सालमा महेन्द्रले शासन हत्याएपछि भूमिसुधार लागू गरेपनि शासन सत्ता टिकाउने, असन्तुष्ट पक्षलाई खुसी पार्ने नीतिअन्तर्गत भूमिलाई हतियारकै रूपमा प्रयोग गरियो । त्यसपछि वि.सं २०२१ सालमा भूमिसुधार लागू गर्न भूमिसुधार ऐन ल्याइए पनि वास्तविक भूमिहीनको पक्षमा खासै उपलब्धिपूर्ण भएन । त्यसपछिका विभिन्न समयमा भूमि सम्बन्धी आयोग, भूमिसुधारका कार्यक्रम आदिलाई नाराका रूपमा प्रयोग गरिए पनि सत्ता र दलगत राजनीतिक स्वार्थसँग जोडिएकाले वास्तविक भूमिहीन र जोताहाले जग्गा पाउने अवस्था उत्पन्न हुन सकेको छैन ।

भूमिसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

भूमि व्यवस्थापनका लागि राज्यले विभिन्न समयमा विभिन्न नीति तथा कानुनको निर्माण गरेको छ । भूमि व्यवस्थापनका लागि जयस्थिति मल्लकै पालादेखि भूमि प्रशासन, भूमिकर, मोहीयानी हकका आधारमा भूमि व्यवस्था लागू गरेको पाइन्छ ।

भूमिसुधार र भूमि व्यवस्थापनका लागि महत्त्व राख्ने नेपालको सबैभन्दा पहिलो ऐन बिर्ता उन्मूलन ऐन, २०१६ हो । भूमिमा रहेको द्वैध स्वामित्व अन्त्य गर्न यो ऐन र यसमा २०५३ सालमा भएको चौथो संशोधनको भूमिका बढी महत्त्वपूर्ण रहेको मानिन्छ । यसले भूमिमा द्वैध स्वामित्व हटाउन निकै ठूलो योगदान पुर्याएको छ ।

नेपालको भूमिसम्बन्धी कानुनका इतिहास हेर्दा यस्ता सनद, ऐन तथा नियमहरू देखिन्छन् । जयस्थिति मल्लको पालादेखि हालसम्म संशोधन सहितका ३० भन्दा पनि बढी कानुनी व्यवस्था, ६ वटा आयोग बनिसकेको देखिन्छ भने नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ३ को मौलिक हकमा रहेको सम्पत्ति सम्बन्धी हकको १९(१) मा प्रत्येक नागरिकको प्रचलित कानुनको अधिनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, बेचविखन गर्ने अधिकार संरक्षित गरिएको छ । यसैगरी १९(३) मा कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति दिई वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने उल्लेख गरिएको छ । तर हालसम्म पनि त्यस विषयमा राज्यले उचित कदमहरू चाल्न सकिरहेको छैन ।

भूमिसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका केही संवैधानिक व्यवस्था

अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा हेर्दा पनि विभिन्न देशमा भूमिसम्बन्धी अधिकारलाई संविधानमै प्रत्याभूत गरेको पाइन्छ । केही देशहरूमा भएका भूमिसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको विवरण निम्नअनुसार छ :

गणतन्त्र फिलिपिन्सको संविधान, १९८७

गणतान्त्रिक फिलिपिन्सको संविधानले कृषक अधिकारअन्तर्गत भूमिहीन, कृषि मजदुर वा मोहीहरूले जोतेको जग्गा व्यक्तिगत वा सामूहिकरूपमा पाउने व्यवस्थालाई कृषि क्षेत्रमा विभाजन गरी त्यस्ता जग्गाबाट कृषि योग्य जमिन २५ वर्ष ननाघ्ने गरी हजार हेक्टरसम्म भाडामा लिन पाउने व्यवस्था गरेको छ ।

बुर्किनो फासोको संविधान, १९९१

यस संविधानमा महिला र पुरुषबीच जमिन पाउने समान अधिकार रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

इथियोपियाको संविधान, १९९५

जमिनका हकमा लिङ्ग, जात, जाति राष्ट्रियताका आधारमा भेदभाव नहुने, ग्रामीण र सहरी जमिन र सबै खाले प्राकृतिक स्रोत पूर्णरूपमा राष्ट्रको नाउँमा रहने र कसैले बेचन वा कारोबार गर्न नपाउने उल्लेख भएको छ । किसानले कुनै मूल्य नतीरी जमिन पाउँछन् र उनीहरू जमिनबाट विस्थापित हुनपर्ने छैन । सरकारले निजी लगानीकर्तालाई भने कानून बमोजिम मूल्य तीरेर जमिन उपयोग गर्न दिने व्यवस्था छ ।

मेक्सिकोको संविधान, १९१७

जमिन तथा जलको स्वामित्व पूर्णतः राज्यमा नै निहित हुन्छ र यो अधिकार व्यक्तिगत रूपमा जमिनमा श्रम गर्नेलाई हस्तान्तरण गरिनेछ भनिएको छ ।

भारतको संविधान, १९५०

भारतको संविधान, १९५० ले प्राकृतिक स्रोतमा सबैको समान हितलाई दृष्टिगत गरी स्वामित्व दिँदै वितरण गरिने र आर्थिक प्रणालीको सञ्चालन धनसम्पत्ति र उत्पादनमा मात्र केन्द्रित हुने उल्लेख गरिएको थियो । भारतीय संविधानमा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था भएकाले हुँदा सरकारले भूमिसुधारको प्रयास गर्दा सम्बन्धित पक्ष अदालत गएर आदेश गराएर रोक्न थालियो । भारतीय संविधानमा भूमिसम्बन्धी अधिकार मौलिक हकमा नै व्यवस्था गरिएको थियो । १९७१ मा संविधान संशोधन गरी सरकारले क्षतिपूर्तिबिना नै राज्यले जमिनदारबाट जमिन लिनसक्ने प्रावधान बनायो । त्यसले पश्चिम बंगाल र केरलाको भूमिसुधारको कार्य सम्भव भयो ।

भूमि व्यवस्थापनका सबालहरू

नेपालमा भूमि व्यवस्थापनमा थुप्रै सबालमध्ये केही निम्नअनुसार छन् :

(क) मोहियानी हक

किसानले जग्गावालाहरूको जग्गामा निरन्तर जोतेर प्राप्त हुने आंशिक हकलाई मोहियानी हक भनिन्छ । नेपालमा वर्षौंदेखि चलेको मोही र तल्सिडबीचको द्वन्द्वको अन्त्य गर्न र मोहीको समस्या समाधान गर्न भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ मा मोहियानी हक सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरियो ।

किसानलाई मोहीको हक दिनु यस ऐनको सकारात्मक पक्ष थियो । तर मोही र जग्गा धनीबीच बढ्दै गएको द्वन्द्व र द्वैध स्वामित्वका कारणले जग्गाको विकासमा जग्गाधनी र मोही दुवैले लगानी नगर्ने प्रवृत्ति बढेपछि २०५३ सालमा सोही ऐनको चौथो संशोधनले द्वैध

स्वामित्वको अन्त्य गर्यो । तर जग्गा जोतिरहेका किसानको पक्षमा वैकिल्पक व्यवस्था नगरी भएको यस व्यवस्थाबाट करिब साढे चारलाख कृषक मेहीयानी हक प्राप्त गर्ने अवसरबाट वञ्चित भएका छन् ।

२. गुठी

नेपालमा गुठी जग्गा कति छ भन्ने भरपर्दो तथ्याङ्क पाउन सकिँदैन । गुठीमा रहेको जग्गाको स्वामित्वको अन्योल कायमै छ । सरकारी स्वामित्वमा रहेको जग्गा जोताहाले निश्चित रकम सरकारलाई बुझाएर आफ्नो बनाउन सक्छन् तर कुनै कुनै जग्गा भने कसको हो भन्ने सही विवरण नभएकाले कुत बुझाउने अलमल भई जोताहा किसान मारमा परेका छन् । पछिल्लो समयमा गुठीको जग्गा र कुत बापत बुझाउने रकम पनि महङ्गो भएकाले पनि गुठीको जग्गा जोत्ने कमाउने जोताहा किसानले जग्गा आफ्नो बनाउन सकेका छैनन् । कुत बापत बुझाउने रकम र जग्गाको रकम कम नभएसम्म यो समस्या समाधान गर्न कठिन देखिन्छ ।

३. भूमिहीन अवस्था

२०५८ सालको जनगणनाअनुसार करिब १० लाख परिवार भूमिहीन छन् । यिनको थातबासको ठेगान छैन । यीनीहरू कहिले सरकारी जग्गामा बस्छन् त कहिले खोलाको किनारमा बस्छन् । विगत दश वर्षमा भएको प्राकृतिक विपत्तिले कति परिवार भूमिहीन भए त्यसको पनि विवरण छैन ।

४. मुक्त कर्मैया

कर्मैया प्रथा विशेषगरी मध्यपश्चिमको दाङ्ग, बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुरमा प्रचलित असामाजिक, अमानवीय प्रचलन थियो । खानकै लागि जीवनभर साहुको घरमा परिवारका सबै जना घरेलु कामदारका रूपमा रहनुपर्थ्यो । जनदबाब र आन्दोलनका कारण सरकारले कर्मैया मुक्तिको घोषणा गर्यो र कर्मैया मुक्त भए । तर मुक्त कर्मैया पुनर्स्थापनको समष्टिगत योजना नहुँदा दुई हजार कर्मैया परिवारको जीवन अहिले पनि दयनिय छ । कतिपय मुक्त कर्मैया पुनः घरेलु नोकरका रूपमा काम गर्न बाध्य छन् ।

५. हलियाको सबाल

हलिया र कमैयाको विषय लगभग उस्तै हो । ऋण लिएको साहुको घरमा ब्याज तिर्न हली बस्दा पनि ब्याज बढ्दै गएपछि पुस्ताँसम्म पनि हलिको रूपमानै बस्नुपर्ने वाध्यता थियो । फलस्वरूप, हलियाहरूको आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, नागरिक, राजनीतिक सबै अधिकार कुण्ठित भएको थियो । व्यापक जनदबाब र २०५६ सालको सर्वोच्च अदालतको फैसलापछि हलियाहरू मुक्त भए । यो प्रथा विशेषगरी सुदूरपश्चिमको पहाडी इलाकामा प्रचलित थियो । धेरैजसो हलिया दलित जाति विपन्न वर्गका व्यक्ति थिए । उनीहरू मुक्त भएपनि आफ्नो जमिन नभएकाले गुजाराका लागि पुनः अरूको घरमा काम गर्ने वा भारतमा मजदुरीका लागि जानुपर्ने अवस्थामा छन् ।

६. हदबन्दी

हदबन्दीको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु नेपालमा भूमिअधिकारसँग जोडिएको अर्को जटिल विषय हो । अहिलेसम्म पनि कसको जग्गा कति हुने हो भन्ने विषयमा अन्योल छ । हदबन्दीभन्दा बढी जमिन राज्यले लिएर जग्गा नहुनेलाई वितरण गर्ने कानुनी प्रावधान कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सबालमा भूमि अधिकार

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमध्ये कति भूमिहीन छन् भनेर हालसम्म कुनै वैज्ञानिक अध्ययन भएको छैन तापनि अपाङ्गता भएका ९० प्रतिशत व्यक्ति भूमिहीन देखिन्छन् । अपाङ्गता भएका कतिपय व्यक्तिहरू भूमिहीन घरपरिवारबाट आएका छन् भने कतिपय परिवारभित्रैको विभेदले भूमिहीन भएका छन् । सामान्यतया पैत्रिक सम्पत्ति वितरण गर्दा अपाङ्गता भएको सन्तानलाई दिने गरिँदैन । लाउन खान दिए त भइहाल्यो नि जग्गा किन दिन पर्यो भन्ने गरिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई भूमिअधिकार प्राप्त गर्ने कानुनी अधिकार अन्य व्यक्तिसरह भए पनि परिवार र समाजले महत्व नदिँदा उनीहरू प्राकृतिक स्रोतमा समान पहुँचबाट वञ्चित भएका छन् ।

पाचौं दिन

समय ०० : ३०

समीक्षा

शीर्षक : दैनिक समीक्षा

क्षेत्र : छलफल गरिएका विषयवस्तुका आधारमा प्रश्न बनाई खेलका माध्यमबाट दिनभरका सिकाइको समीक्षा गर्ने ।

रुचि : खेल खेलेर रुचि जगाउने

आवश्यकता : छलफल गरिएका विषयवस्तुको समीक्षा गर्दा सम्झना रहन्छ भन्ने जानकारी गराएर दैनिक समीक्षाको आवश्यकता बताउने ।

उद्देश्य : सहभागीले दिनभरका क्रियाकलापको समीक्षा गर्ने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ दिनभरका क्रियाकलापको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाई सहभागीबीच छलफल गराउने । केही थपघट गर्नुपर्ने भए सुझावअनुसार हुने जानकारी दिने ।
- ❖ सहभागीहरूलाई गोलो घेरामा उभिन लगाउने र खेलसम्बन्धी नियमको जानकारी गराउने ।
- ❖ दिनभरमा सिकेकोमध्ये बढी घत लागेको कुनै एउटा सिकाइ भन्न लगाउने ।
- ❖ पालैपालो सबै सहभागीलाई भन्ने मौका दिने ।

- ❖ कार्यक्रम विधिवत समापन गर्न लागिएको जानकारी गराउँदै सबैलाई सहभागी हुन अनुरोध गर्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबैलाई धन्यवाद दिने ।

प्रारम्भ

छैठौं दिन

समय : ०० : ३०

१. परिचय

शीर्षक : प्रारम्भ

क्षेत्र : छैठौं दिनको विषयवस्तुमा प्रवेश गर्नु अगावै अधिल्लो दिनका क्रियाकलापको समीक्षा गर्नुका साथै प्रतिवेदन तथा मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरी नयाँ कार्य समिति चयन गरिनेछ ।

रुचि : सहभागीहरूको प्रस्तुति ।

आवश्यकता : छैठौं दिनको तालिम संचालनका लागि वातावरण तयार गर्न र अधिल्लो दिनको क्रियाकलापको पुनरावलोकन गर्न ।

उद्देश्य : अधिल्लो दिनको क्रियाकलापको समीक्षा गरिनेछ । पाचौं दिनको तालिम संचालनका लागि नयाँ कार्य समितिको चयन गर्नुका साथै तालिम संचालनको वातावरण तयार हुने ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ अधिल्लो दिन भएका क्रियाकलापको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाई सहभागीहरूबीच छलफल गराउने । केही थपघट गर्नुपर्ने सुझाव आए थपघट हुने जानकारी दिने ।
- ❖ सहभागीहरूलाई विभिन्न तरिका अपनाई प्रतिवेदनको तयारी र आकर्षक प्रस्तुति गर्न प्रोत्साहित गर्ने ।
- ❖ सातौं दिनको लागि सभानायकलगायत प्रतिवेदन लेखक र मूल्याङ्कनकर्ताको चयन गर्ने ।
- ❖ संचालक समूहका जिम्मेवारी हेरफेर गर्ने ।

अठारौं -सत्र

छैठौं दिन

समय : १ : ००

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको खाद्य अधिकार

शीर्षक : अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको खाद्य अधिकार

क्षेत्र : खाद्य अधिकार भनेको के हो र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचसँग सम्बन्धित सबालहरू के हुन् भन्ने विषयहरू ।

रुचि : हाल नेपालमा खाद्य अधिकारका बारेमा उठेका सबालमा छलफल गरी सहभागीको रुचि बढाउने या अन्य सम्बन्धित कुनै चित्र देखाएर रुचि जगाउने ।

आवश्यकता : मानिसमा पोषणयुक्त खाना नपाएको कारणले पनि अपाङ्गता हुनेगर्छ । खाद्यअधिकारमा अपाङ्गताको सबाल पनि जोडिएको हुँदा यस विषयमा छलफल र जानकारी हुनु आवश्यक छ ।

उद्देश्य : खाद्य अधिकारबारे स्पष्ट जानकारी भई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू भूमिअधिकारका सबालमा जानकार हुनेछन् ।

क्रमिक पाइला

- ❖ खाद्य अधिकार भनेको के हो ? भनी सहभागीहरूलाई सोध्ने ।
- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले खाद्यसम्बन्धी अधिकारको उपभोगका क्रममा भोगेका कठिनाइको अनुभव तथा कुनै जानकारी भए प्रस्तुत गर्न लगाउने ।
- ❖ भोकमरी र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहमा भएको व्यवस्था बारेमा बताउने ।
- ❖ भोकमरी, कुपोषण र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका बारेमा छलफल गराई सहभागीलाई अनुभव बताउन लगाउने ।
- ❖ जिज्ञासा भए सहभागीलाई सोध्न अनुरोध गर्ने ।
- ❖ सारांश प्रस्तुत गर्ने ।
- ❖ उद्देश्य जाँच्ने ।
- ❖ बुझे नबुझेको सोध्ने, नबुझेमा पुनः बताउने, बुझाउने प्रयत्न गर्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिने ।

अनुसूची अठार

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र खाद्य अधिकार

विषय प्रवेश

मानिसलाई स्वस्थ रहन खाणा आवश्यक हुन्छ । यस्तै स्वस्थ भएर बाँच्न पोषिलो खानेकुरा चाहिन्छ । यसैले अहिले खाद्य अधिकार मानव अधिकारको अभिन्न अंग मानिनुपर्छ भन्ने मान्यता प्रबल हुँदै गएको छ । तर, विश्वमा युद्ध, आतंक, प्राकृतिक प्रकोप, जनसंख्या वृद्धि जस्ता विभिन्न कारणले गुणस्तरीय पोषणयुक्त खाना खान नपाउने मानिसहरूको संख्या निकै ठूलो छ । संयुक्त राष्ट्रसंघीय खाद्य तथा कृषि संगठनका अनुसार 'प्रशस्त र पोषणयुक्त खाद्यान्नमा पहुँचको अभावका कारण मानिसहरूले भोग्नुपर्ने भौतिक, भावनात्मक र मनोवैज्ञानिक विपत्तिको स्थितिलाई भोकमरी भनिन्छ ।' यस परिभाषामा खाद्य तथा कृषि संगठनले मूलतः खाद्यान्नमा पहुँच नहुनुलाई भोकमरीको मुख्य कारकका रूपमा अधि सारेको देखिन्छ ।

भोकमरी र कुपोषण ग्रस्त समुदायले अन्य सामान्य मानिसले जस्तो उत्पादनशील, मानसिक, प्रजनन तथा भावनात्मक कार्य गर्न सक्तैनन् । भोकमरी र कुपोषणले ग्रस्त व्यक्ति बिस्तारै अस्वस्थ हुने र कमजोरीका कारण मृत्यु हुने गर्छ । बाँच्नेहरू पनि भुँडी भ्यात्त निस्केको, हाँचो र कुनै न कुनै किसिमको शारीरिक तथा स्नायुसम्बन्धी अपाङ्गता भएको हुने गर्छ ।

विश्वमा भोकमरी र कुपोषणको अवस्था

कृषि तथा खाद्य संगठन, २००९ का अनुसार विश्वमा कुल जनसंख्याको पनि १ अर्ब २ करोड जनसंख्या भोकमरी र कुपोषणमा रहेका छन् । यो संख्या विश्वको कुल जनसंख्याको करिब १७ प्रतिशत हुन आउँछ । गरिब देशहरूमा पनि सबैभन्दा धेरै गरिब र सीमान्तकृत समुदाय बढी भोकमरीको चपेटामा छन् । यस्ता देशहरू विश्वमा करिब ३३ वटा छन् । बढी भोकमरीमा पर्ने समुदायमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको संख्या अपेक्षाकृत धेरै देखिन्छ ।

भोकमरी र कुपोषणबाट सबैभन्दा बढी प्रभावित समुदाय

विश्व जनसंख्याको अवस्था हेर्दा भोक र अनिकाल भोग्न बाध्य जनसमुदायमा सबैभन्दा बढी अनुपातमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू रहेका छन् । यसैगरी गरिब समुदाय, महिला, बालबालिका, भूमिहीन, रोजगार विहीन, द्वन्द्वको चपेटामा रहेका नागरिक पनि यस कोटीमा पर्न आउँछन् ।

भोकमरी र कुपोषणका प्रमुख कारण

व्यापक औद्योगीकरण र सहरीकरणले गर्दा परम्परागत सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक संरचना समाप्त भएको छ । यसका कारणले वनजंगल र भूमिको विनाशले उत्पादकत्व कम हुँदै गएको छ । अर्कोतिर, प्राकृतिक स्रोत साधनमा कमजोर वर्गको पहुँच झन् घट्दै गएको छ । सामाजिक न्यायको अभावले गरिब र अपेक्षाकृत कमजोर समूह भोकमरी र कुपोषणको संकटमा पर्दैगएको छ ।

खाद्य अधिकार भनेको के हो ?

मानिसलाई बाँच्नका लागि खाना आवश्यक हुन्छ । सामान्यता पेटभरी खान पाउनुलाई खाद्य अधिकार भन्ने गरिन्छ तर खाद्य अधिकार भनेको प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो संस्कृतिअनुरूपको खाना आवश्यकताअनुसार खान पाउनु हो । खाद्य अधिकार व्यक्तिको मौलिक हकअन्तर्गत पर्छ ।

नेपालमा भोकमरी र कुपोषणको अवस्था

मानव विकास प्रतिवेदन, २००९ अनुसार नेपाल १३८ स्थानमा पर्न आउँछ । नेपाल अति कमविकसित देशमध्येको मानिन्छ । नेपालमा प्रतिव्यक्ति औषत आयु ६७ वर्ष छ भने तथ्यांक विभागका अनुसार सन् २०१० मा प्रतिव्यक्ति वार्षिक आय ५६८ अमेरिकी डलर रहेको छ । नेपालको कुल जनसंख्या २ करोड ८८ लाखको करिब ४१ प्रतिशत जनसंख्या, ५० प्रतिशत बालबालिका तथा ३१ प्रतिशत ग्रामीण गरिबहरूको खाद्य अधिकार सुरक्षित नभएकाले भोकमरीको जोखिममा छन् । विश्व बैंक र कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयका अनुसार सन् २००९ मा नेपालमा ४० जिल्लामा खाद्य असुरक्षित देखिन्छ । कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयले सन् २००९ मा सार्वजनिक गरेको प्रतिवेदनअनुसार नेपालका लागि वर्षको करिब १ लाख ३३ हजार मेट्रिक टन खाद्यान्न अपुग हुन्छ । पछिल्लो समयमा गाउँबाट सहरतिर र मोटर बाटो नजिक बसोवास गर्ने क्रम बढ्दै गएकोले खेतीयोग्य जमिन नासिँदै गएको हो । अहिले पनि ४७ प्रतिशत गरिब किसानहरूले १५ प्रतिशत जग्गामात्र उपभोग गरिरहेका छन् भने ५ प्रतिशत धनी किसानहरूले ३७ प्रतिशत जग्गा ओगटिरहेका छन् । यसको मुख्य कारण भूमिमा द्वैध स्वामित्व, खेतीयोग्य जमिनको वैज्ञानिक उपयोग हुनसक्नु, बाढी, पहिरो र द्वन्द्वका कारणबाट खेतीयोग्य जमिन उपयुक्त प्रक्रियाबाट उपयोग नहुनु आदि मानिएका छन् ।

खाद्य अधिकार भनेको के हो ?

खाद्य अधिकार पेटभर खाना खाने विषयमा मात्र सीमित हुँदैन । खाद्य अधिकारसँग सन्तुलित खाना, खाद्य सुरक्षा र खाद्य भण्डारणजस्ता तीनैवटा पक्ष समानरूपमा आउँछन् । त्यसैले खाद्य अधिकारलाई मानिसको मौलिक अधिकार मान्ने गरिन्छ । खाद्य अधिकारको सबाल मानव सभ्यताको सुरु देखिबाटै उठेको र बाँच्नका लागि खाना अनिवार्य आवश्यकता भएको हुँदा खाद्य अधिकारलाई प्रकृतिक अधिकारका रूपमा लिने गरिन्छ । संक्षिप्तमा खाद्य अधिकार प्रत्येक मानिसलाई बाँच्नका लागि आफ्नो संस्कृति र भूगोलअनुसारको पोषणयुक्त खान खान पाउनु हो ।

खाद्य अधिकारका मूल तत्वहरू

फियान इन्टरनेसनलले भोकमरी विरुद्ध राज्यका क्रियाकलापहरूको निगरानी भन्ने आफ्नो प्रकाशनमा खाद्य अधिकारका मूल तत्वमा पर्याप्तता, उपलब्धता र पहुँचमा जोड दिएको छ ।

पर्याप्तता

कुनै पनि व्यक्तिले प्राप्त गर्ने खाद्यान्न परिणामका साथै गुणस्तरमा पनि पर्याप्त हुनुपर्छ । अनिमात्र सबै लिङ्ग तथा पेसाका व्यक्तिहरूको जीवन कालका विभिन्न चरणमा हुने मानवीय आवश्यकता परिपूर्तीका लागि तथा मानसिक वृद्धि, विकास र तन्दुरुस्ती एवं शारीरिक क्रियाकलापका लागि अपरिहार्य तत्व प्राप्त गर्न सकिन्छ । मानिसलाई सुरक्षित प्राकृतिक रूपमै हानिकारक नभएको मानवीय रूपमा विषालु वा मानव स्वास्थ्यमा असर नपर्ने खालको प्रशोधित र स्वास्थ्य खाना उपलब्ध हुनुपर्छ । नेपालमा पनि बर्सेनि हानिकारक खानाको पहिचान गर्न नसकी विषालु खाना खानाले मृत्यु भएका घटना प्रकाशमा आउने गरेका छन् । विशेषगरी यस्तो घटना गरिब समुदाय र विकट स्थानमा बेलाबेलामा हुने गरेको छ ।

उपलब्धता

उपलब्धता भनेको खाद्यान्न उत्पादन भएपछि उत्पादन क्षेत्रबाट व्यवस्थितरूपमा प्रशोधन, वितरण र बजारको मागअनुसार सम्बन्धित क्षेत्रमा पुर्याउन सकिने सम्भावनालाई बुझाउँछ ।

पहुँच

खाद्यान्न उपलब्ध भएरमात्र हुँदैन त्यसमा पहुँच पनि उत्तिकै हुनु पनि जरूरी हुन्छ । हरेक नागरिकले पाउने गरी खाद्यान्नमा पहुँच सुनिश्चित भएमात्र खाद्य अधिकार सुरक्षित हुन्छ । यसका लागि आर्थिक र भौतिक दुवै प्रकारबाट पहुँच हुनुपर्छ । आर्थिक चुनौतीबिना पर्याप्त खाद्य प्राप्त गर्नुपर्छ । यसरी खाद्यान्न पाउनेमा बालक तथा नवजात शिशु, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, असहाय, रोग लागेका, बिरामी र दीर्घ रोगी, मानसिक स्वास्थ्य समस्या भएका व्यक्ति, शरणार्थी, प्राकृतिक प्रकोप पीडित, द्वन्द्व प्रभावित सबैले पर्याप्त खाद्यान्न पाएमा मात्र खाद्य अधिकार सुरक्षित भएको मानिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ को धारा २८ को पर्याप्त जीवन र सामाजिक संरक्षण भन्ने व्यवस्थामा निम्नअधिकार उल्लेख गरिएको छ :

पर्याप्त जीवनस्तर र सामाजिक संरक्षण

धारा २८.१. पक्ष राष्ट्रहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्ति र तिनको परिवारका लागि समेत पर्याप्त खाद्यान्न, लुगा एवं आवाससमेतको पर्याप्त जीवनस्तरको तथा जीवन निर्वाहका अवस्थाहरूको निरन्तर सुधारको अधिकार भएको स्वीकार गर्छन् तथा अपाङ्गताको आधारमा गरिने कुनै पनि भेदभावबिना त्यस्तो अधिकारको उपभोग संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन् ।

२८.२. पक्ष राष्ट्रहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सामाजिक सुरक्षा तथा अपाङ्गताको आधारमा गरिने कुनै पनि भेदभावबिना त्यस्तो अधिकारको उपभोग गर्न पाउने अधिकार भएको स्वीकार गर्छन् तथा त्यस्तो अधिकारको उपभोग, संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न देहायका उपायहरूलगायत अन्य उपयुक्त कदमहरू चाल्नेछन् :

- ❖ स्वच्छ पानीको आपूर्तिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने तथा उपयुक्त र धान्न सकिने मूल्यमा सेवा, उपकरण र अपाङ्गतासँग सम्बन्धित आवश्यकताहरूको लागि अन्य सहयोगहरूमा निजहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्ने,
- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू खासगरी अपाङ्गता भएका महिला र वृद्धवृद्धाहरूका लागि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम तथा गरिबी न्यूनीकरण कार्यक्रमहरूमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने,
- ❖ गरिबीको अवस्थामा जीवनयापन गरिरहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र उनीहरूका परिवारलाई पर्याप्त तालिम, परामर्श, आर्थिक सहयोग एवं सहूलियत सेवालगायत अपाङ्गता सम्बन्धी खर्चहरूमा राज्यबाट प्रदान गरिने सहयोगमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने,
- ❖ सार्वजनिक आवास कार्यक्रममा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने,
- ❖ अवकाशपछिको सुविधा तथा कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

नेपालका सन्दर्भमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको लागि खाद्य सुरक्षासम्बन्धी कानुनी तथा नीतिगत प्रावधान

अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ मा भएका खाद्य अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था

दफा-८ तालिम तथा रोजगारी सम्बन्धी व्यवस्था

- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई आर्थिकरूपमा स्वावलम्बी बनाउन उपयुक्त तालिम, तथा आवश्यक रोजगारको व्यवस्था गरिनेछ ।
- ❖ २५ जनाभन्दा बढीले काम गर्ने उद्योग कलकारखानामा ५ प्रतिशत रोजगारीको आरक्षण ।

दफा-१० सुविधा तथा सहूलियत

घरवास नभएका वा कृषि व्यवसायमा लाग्न चाहने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सर्त बन्देजका आधारमा जग्गाको स्वामित्व नेपाल सरकारको रहने गरी जग्गा उपलब्ध गराउने ।

दफा-११ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पालन पोषण

अपाङ्गहरूलाई परिवारका सदस्य, संरक्षक वा हकवालाले हेरविचार गरी पालन पोषण गर्नुपर्नेछ ।

मुलुकी ऐन महल – ५ गरिब कंगालको दफा ५ नं

जायजात र आफ्नो कोही नभएका रोजगार गरी खान नसक्ने असमर्थ व्यक्तिलाई सो ठाउँको गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाको सिफारिसमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले हन्डी वर्षको दुई जोर कपडा दिलाई नेपाल सरकारले तोकेको ठाउँमा पाली राख्नुपर्छ ।

दफा ८ मा सिधा सदावर्त दिँदा देहायका व्यक्तिलाई देहायका क्रमले प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

क) महारोगी

ख) दुवै आँखा नदेख्ने दृष्टिविहीन

ग) शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्ति

घ) स्याहारसम्भार गर्ने कोही नभएका अशक्त बूढाबुढी

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको खाद्यअधिकार सुरक्षित गर्न ध्यान दिनुपर्ने क्षेत्रहरू

- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको खाद्य अधिकार सुरक्षित गर्न राज्यले विशेष कानुनी व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । जस्तै खाद्य अपर्याप्त हुने स्थानमा र अपाङ्गता भएका गरिब व्यक्तिलाई सहजरूपमा खाद्य उपलब्ध हुने रासन कार्डको व्यवस्था,
- ❖ अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन रोजगारका कार्यक्रमहरू ल्याउनुपर्ने । जस्तै १०० दिने रोजगार सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू (सामाजिक सुरक्षा भत्ता) प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने ।
- ❖ कानुनमा भएका व्यवस्था पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने ।
- ❖ अशक्त, बहुअपाङ्गता र मानसिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई राज्यले किनेर भएपनि खाद्यान्न आपूर्ती गर्नुपर्ने ।
- ❖ कृषिजन्य तथा सामुदायिक वनका कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहभागी गराउनुपर्ने ।
- ❖ खाने पानीका धाराहरू निर्माण गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच सहज हुने गरी निर्माण गर्नुपर्ने ।

निष्कर्ष

खाद्य अधिकारको सुरक्षा नभए राष्ट्रका नागरिक स्वस्थ हुन सक्दैनन् । राष्ट्रमा अस्वास्थ्य नागरिकको वृद्धि हुँदा राष्ट्र निर्माणमा र राष्ट्र विकासमा नै गम्भीर नोक्सानी हुनेगर्छ । स्वास्थ्यमा लगानी कम गर्न पनि खाद्य अधिकार सुरक्षित हुनु जरूरी छ । त्यसैले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हकमा पनि खाद्य सुरक्षा, खाद्य पर्याप्तता, उपलब्धता, पहुँच र दिगोपनमा ध्यान दिनु जरूरी हुन्छ ।

उन्नाइसौँ – सत्र

छैठौँ दिन

समय : २ :००

महिला अधिकार र पितृ सत्ता

शीर्षक: महिला अधिकार

क्षेत्र : महिला अधिकार र पितृ सत्ता

रुचि : महिलाअधिकार मानवअधिकार भएकोले महिलाअधिकारका बारेमा मानवअधिकार कार्यकर्तामा जानकारी लिने रुचि हुने ।

आवश्यकता : संस्थाले संचालन गर्ने विभिन्न कार्यक्रमका लागि आवश्यक प्रशिक्षण दिनुपर्ने तथा मानवअधिकार कार्यकर्ताको हैसियतले महिलाअधिकारको बारेमा आवश्यक भएकोले ।

उद्देश्य : महिलाअधिकार महासन्धिको बारेमा जानकारी हुने र यस महासन्धिको विशेषताको बारेमा बताउनसक्ने ।

क्रमिक पाइला

- ❖ सहभागीलाई महिला र पुरुष भएर अभिनय गर्न लगाउने । महिला र पुरुषमा अधिकारका सबालमा के भिन्नता छ भनी कक्षा कोठा छलफल चलाउने । अधिकार भनेको के हो भनेर सहभागीहरूलाई सोध्ने । सहभागीको धारणा बुझ्ने ।
- ❖ सहभागीहरूलाई तीन समूहमा विभाजन गर्ने । समूहको नेता छान्न लगाउने ।
- ❖ पहिलो समूहलाई महिलाको वर्तमान अवस्था आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक, स्वास्थ्य अवस्थाका बारेमा छलफल गरी प्रस्तुत गर्न लगाउने । प्रस्तुतिका लागि बनाइएको आँप या स्याउको आकारमा कलात्मकरूपमा बनाइका न्युजप्रिन्टका टुक्राहरू र मार्कर उपलब्ध गराउने ।
- ❖ दोस्रो समूहलाई महिलाका विद्यमान अवस्थाको संरक्षण गर्ने तत्वहरूको बारेमा छलफल गरी प्रस्तुत गर्न भन्ने । यस कार्यका लागि रुखको डाँठको आकारको कागजको टुक्राहरू र मार्कर उपलब्ध गराउने ।
- ❖ तेस्रो समूहलाई जरा आकारको कागजका टुक्राहरू र मार्कर उपलब्ध गराउने । हाम्रो समाजमा महिलालाई हेपेर प्रयोग गरिने चलन चल्तीमा रहेका शब्दहरू तथा विभेदपूर्ण व्यवहारका बारेमा टिपोट गर्न लगाउने ।
- ❖ २० मिनेटको छलफलपछि पहिले तेस्रो समूहलाई प्रस्तुत गर्न लगाउने । तेस्रो समूहको प्रस्तुतिमाथि दोस्रो समूहको र त्यसमाथि पहिलो समूहको प्रस्तुति टाँसी क्रमशः छलफल गर्न लगाउने । बिरुवामा जरामा राखिने मलजल र संरक्षण गर्ने डाँठको कारण कस्तो फल लाग्छ भनी छलफल चलाउने ।
- ❖ महिलाअधिकार किन चाहियो ? किन महिलाअधिकार सम्बन्धी महासन्धिको आवश्यकता पर्यो भनी कक्षाकोठा छलफल चलाउने ।
- ❖ महिलाले भोग्नु परेका समस्याहरूका बारेमा विशेष गरी महिला र गरिबी, महिलालाई शिक्षा र तालिम, महिला र स्वास्थ्य, महिलाविरुद्ध हिंसा, महिला र सशस्त्र संघर्ष, महिला र अर्थतन्त्र, नीतिनिर्माण र निर्णयतहमा महिला आदि सबालमा कक्षामा छलफल चलाउने । विशेष गरेर अपाङ्गता भएका महिलाहरूले भोग्नु परेका समस्याका बारेमा छलफल चलाउने ।

- ❖ महिलाअधिकार महासन्धिकार बारेमा सहभागीहरू जानकार भए पालैपालो बताउन भन्ने ।
- ❖ महिलाअधिकार सम्बन्धी विषयमा संयुक्त राष्ट्र संघमा भएका प्रयत्नकोसंक्षिप्त चर्चा गर्ने
- ❖ जिज्ञासा भए सहभागीलाई सोध्न अनुरोध गर्ने । सारांश प्रस्तुत गर्ने । उद्देश्य जाँच्ने ।
- ❖ बुझे नबुझेको सोध्ने, नबुझेमा पुनः बताउने, बुझाउने प्रयत्न गर्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिने ।
- ❖ महिला अधिकार महासन्धीको बारेमा छलफल चलाउने । यस सन्धीको तीन मूल विशेषताको बारेमा जानकारी गराउने ।
- ❖ अनुसूची उत्राईस

महिलाअधिकार भनेको के हो ?

महिलाअधिकार मानव अधिकार हो । महिला र पुरुषबीच भेदभाव भई महिलाहरूको स्थिति पुरुषभन्दा पछाडि रहेसम्म विश्वमा शान्ति र प्रगति सम्भव छैन । महिलाविरुद्ध भेदभावले मानव मर्यादाको सम्मान र समान अधिकारको सिद्धान्तको उल्लंघन गर्छ । देशको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक विकासमा व्यवधान आउँछ । फलतः समाज, राष्ट्र र मानव जातिको विकासमा समेत बाधा पुर्याउँछ । त्यसैले मानव अधिकार महिला पुरुष सबैले समान र सम्मानित भएर बाँच्न पाउने अधिकार हो भन्ने गरिन्छ । तर आफ्नो अधिकारको उपभोग गर्ने सबालमा समाजमा महिलाहरू पछि परेका छन् । परापूर्वदेखि प्रचलित विभिन्न लैङ्गिक भेदभाव, असमानताको कारण पुरुषहरूको तुलनामा महिला पछि परेका हुन् । असमान अवस्थामा रहेका महिलाहरूले समानरूपले पुरुष सरह मानवअधिकार दाबी गर्नसक्ने हुँदा महिलाहरूका लागि छुट्टै अधिकारको आवश्यकता महसुस गरी महिलालाई पुरुषसरह समानरूपमा मानवअधिकारको उपभोग गर्ने स्थितिमा पुर्याउन महिला अधिकारको व्यवस्था गरिएको हो । त्यसैले महिलाहरूको मानवअधिकारको न्यूनतम मापदण्ड संरक्षण गर्न विशेष अधिकारहरू प्रदान गरिएको छ ।

मानव जातिको आत्मसम्मान, व्यक्तित्व विकासको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९४८ डिसेम्बर १० मा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी गर्यो । मानवको जन्मजात

स्वतन्त्रता, समान अधिकार, मानव गरिमाको सम्मान हुनुपर्छ भन्ने उद्देश्यले मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि कुनै पनि जाति, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा आर्थिक आधारमा महिला र पुरुषबीच वा मानिसमानिसबीच कुनै पनि भेदभाव हुनुहुँदैन भन्ने मुख्य अभिप्रायकासाथ यो घोषणापत्र जारी गरिएको हो । यस घोषणापत्रले लिङ्गको आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने मान्यतालाई आत्मसात् गरे पनि महिलाको मानव अधिकारको सबालमा उल्लेख्य सुधार हुन सकेन । यसै क्रममा सन् १९६६ मा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार र आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध संयुक्त राष्ट्रसंघले जारी गर्यो । महिला र पुरुषबीच विद्यमान असमान अवस्था कायम रहेसम्म महिलाहरूले समानरूपले पुरुष सरह मानवअधिकार दाबी गर्न नसक्ने हुँदा महिलाहरूको लागि छुट्टै अधिकारका आवश्यकता भने महसुस भइरह्यो । फलतः महिलालाई पुरुषसरह समानरूपमा मानव अधिकारको उपभोग गर्ने स्थितिमा पुर्याउन महिलाहरूको अधिकारको लागि विशेष व्यवस्था सुरु भयो । महिलालाई लक्षित गरी प्रदान गरेको विशेष अधिकारहरू नै महिलाअधिकार हो । यस्ता व्यवस्थाको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघले गरेका पहलहरू तल उल्लेख गरिएको छ :

महिलाअधिकार र संयुक्त राष्ट्रसंघ

- ❖ सन् १९४६ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवअधिकार आयोगअन्तर्गत महिलाको अवस्थासम्बन्धी उपआयोग स्थापना भयो । हाल यो आयोग आर्थिक तथा सामाजिक परिषद् अन्तर्गतको पूर्ण आयोगको रूपमा रहेको छ । यस आयोगको स्थापनासँगै संयुक्त राष्ट्रसंघले महिलाअधिकारको क्षेत्रमा आफ्नो कार्यलाई सघनरूपमा अगाडि बढाउन थाल्यो । त्यस्तै यो आयोग संयुक्त राष्ट्रसंघमा महिलाका विषयहरूमा कार्य गर्ने प्रमुख निकायका रूपमा क्रियाशील छ ।
- ❖ संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा सन् १९७५ लाई अन्तर्राष्ट्रिय नारी वर्षका रूपमा घोषणा ।
- ❖ सन् १९७६ देखि १९८५ को अवधिलाई महिलाहरूको निम्ति संयुक्त राष्ट्रसंघीय दशकको रूपमा घोषणा । यस दशकलाई विकास, समानता, शान्ति र सशक्तीकरणको दशक नामाकरण गरिएको थियो ।
- ❖ संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा महिलाअधिकारका विषयमा उठेका नयाँ विषयवस्तुमा छलफल गरी आवश्यक रणनीति निर्माण गर्न विश्व महिला सम्मेलनहरूको आयोजना गरियो ।

- ◆ पहिलो विश्व महिला सम्मेलन - मेक्सिको १९७५
 - ◆ दोस्रो विश्व महिला सम्मेलन - कोपनहेगन १९८०
 - ◆ तेस्रो विश्व महिला सम्मेलन - नैरोबी १९८५
 - ◆ चौथो विश्व महिला सम्मेलन - बेइजिङ्ग १९९५
- ❖ अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका मानवअधिकारसम्बन्धी लिखतहरूद्वारा पनि परम्परागतरूपमा महिलाविरुद्ध रहेका भेदभाव पूर्णतः उन्मूलन नभएको भन्दै सन् १९६७ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले एक छुट्टै घोषणापत्र 'महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी घोषणा, १९६७' जारी गर्यो ।
 - ❖ घोषणापत्र कानुनीरूपमा बाध्यात्मक नभई नैतिक बन्धनमात्र हुने भएकोले अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी लिखतका रूपमा महासन्धिको आवश्यकता महसुस गरियो ।
 - ❖ यसका अतिरिक्त संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र, मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, नारीको राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि आदिको घोषणा गरिएको थियो । तैपनि परम्परादेखि प्रचलित महिलाविरुद्ध रहेका भेदभाव पूर्णतः उन्मूलन नभएकोले संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले सन् १९७९ को डिसेम्बर १८ मा महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि पारित गर्यो । नेपालले यस महासन्धिलाई २२ अप्रिल १९९१ मा अनुमोदन गर्यो ।

यसमा महिलाविरुद्धको भेदभावलाई सही र स्पष्टरूपमा परिभाषित गरिएको छ । यो महासन्धि समानताको सिद्धान्तमा आधारित भएर महिलाका नैसर्गिक तथा प्राकृतिक अधिकारको प्रत्याभूति गर्नेतर्फ केन्द्रित छ । महिलाविरुद्ध हुने सम्पूर्ण भेदभावमाथि पूर्ण प्रतिबन्ध लगाउने विषयलाई यसले उल्लेख गरेको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघका महिला अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय लिखतहरूलाई एकै ठाउँमा समेट्न यो महासन्धि सफल भएको छ । यसका साथै यस महासन्धिले महिलालाई पुरुषसह परिवार, समाज, राष्ट्र र विश्वहितमा सहभागी हुने मौका प्रदान गर्न प्रोत्साहित गरेको छ । महिला समानता कानुनीरूपमा मात्र नभएर वास्तविक व्यवहारमै चरितार्थ गर्न यस महासन्धिले विशेष पहल गरेको छ । यसैले यसलाई महिलाको मानवअधिकारलाई वैधानिक मान्यता दिने महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय लिखतका रूपमा लिइन्छ । राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक क्षेत्रमा लिङ्गको आधारमा पुरुष र महिलाबीच रहेका सबै प्रकारका भेदभाव, असमान व्यवहार, अभ्यास, प्रचलनलाई अन्त्य गर्ने प्रमुख उद्देश्य रहेको यस महासन्धिले महिलाका मानव अधिकारलाई संरक्षण गर्न कानूनतः बाध्यात्मक हुने सिद्धान्त आत्मसात् गरेको छ ।

महिलाअधिकार सम्बन्धी महासन्धिको विशेषता :

१. समानताको सिद्धान्तमा आधारित
२. अविभेद
३. राज्यको उत्तरदायित्व

महिलाअधिकार सम्बन्धी महासन्धिमा उल्लेख गरिएका केही प्रमुख प्रावधानहरू :

- ❖ संरचनात्मक - भेदभावहरूलाई निर्मूल गर्न संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था गर्ने ।
- ❖ राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रहरूमा समान अधिकार तथा स्वतन्त्रताका लागि वैधानिक तथा अन्य कदमहरू चाल्ने ।
- ❖ छिटो समानता प्राप्त होस् भन्ने अभिप्रायले महिलाका लागि विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- ❖ मातृत्व र बालबालिकासम्बन्धी पारिवारिक शिक्षाको व्यवस्था गर्ने ।
- ❖ महिला किनबेच र वेश्यावृत्ति रोक्न वैधानिक कदम चाल्ने ।
- ❖ महिलाउपर राजनीतिक र सार्वजनिक जीवनमा हुने भेदभाव निर्मूल गर्न उपायहरू अपनाउने ।
- ❖ सरकारले महिलालाई अन्तराष्ट्रिय स्तरका भेला सम्मेलनमा बिनाभेदभाव पुरुषसह संलग्न गराउने ।
- ❖ महिला स्वयं तथा सन्तानको राष्ट्रियताको सम्बन्धमा समान अधिकार उपलब्ध गराउने ।
- ❖ शिक्षामा समान अवसर प्रदान गर्ने ।
- ❖ रोजगारको समान अवसर तथा सुत्केरी बिदाको व्यवस्था गर्ने ।

- ❖ महिलाहरू गर्भवती भएका बेला र प्रजनन स्वास्थ्यमा हकमा निःशुल्क सहयोग गर्ने ।
- ❖ कानुनीरूपमा समान अधिकार दिलाउने ।
- ❖ विवाह र पारिवारिक सम्बन्ध बारेमा महिलाउपर हुने सम्पूर्ण भेदभाव निर्मूल गर्न कानुनी व्यवस्था मिलाउने ।

बीसौं -सत्र

छैठौं दिन

समय : २ :००

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिक्षाको अधिकार

शीर्षक : अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा पहुँच

क्षेत्र : नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको विकासक्रम र यसमा देखिएका चुनौती

रुचि : हाल नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षा प्राप्त गर्ने व्यवस्थाको कार्यान्वयन, सहभागीहरूका अनुभवलाई छलफलमा ल्याउने यस विषयलाई अगाडि बढाउन सकिने हुँदा सहभागीमा रुचि पैदा गर्छ ।

आवश्यकता : अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको अधिकार र यसका चुनौतीका बारेमा सहभागीहरूले जान्नु आवश्यक भएको हुनाले

उद्देश्य : अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षाको बारेमा जानकारी र बुझाइमा स्पष्टता हुनेछ ।

क्रमिकपाइला

- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिक्षा क्षेत्रमा कस्तो पहुँच छ भनी सहभागीलाई सोध्ने र अनुभव बताउने लगाउने ।
- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिक्षाका लागि भएको कानुनी व्यवस्थाका बारेमा छलफल चलाउने ।
- ❖ हाल भोगिराखेका समस्याको प्रयासहरूका बारेमा बताउने ।
- ❖ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिक्षाका लागि हाल भएका प्रयासहरूको चर्चा गर्ने ।
- ❖ हाम्रो भूमिका के हुन्छ भनी कक्षा कोठा छलफल चलाउने ।
- ❖ जिज्ञासा भए सहभागीलाई सोध्न अनुरोध गर्ने ।
- ❖ सारांश प्रस्तुत गर्ने ।
- ❖ उद्देश्य जाँच्ने ।
- ❖ बुझे नबुझेको सोध्ने, नबुझेमा पुन बताउने, बुझाउने प्रयत्न गर्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबै सहभागीलाई धन्यवाद दिने ।

अनुसूची बीस

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिक्षाको अधिकार

परिचय

शिक्षा मानिसको प्राकृतिक अधिकारअन्तर्गत पर्छ । मानव सभ्यताको विकासको क्रमसँगै मानिसहरूले अनौपचारिक र व्यवहारिकरूपमा लिँदै आएको शिक्षा बिस्तारै औपचारिक शिक्षाको रूपमा विकास हुन थाल्यो । पूर्विय सभ्यतामा गुरुकुल शिक्षा प्रणालीबाट सुरु भएको शिक्षा हाल आएर विद्यालय, महाविद्यालय र विश्व विद्यालयको रूपमा विकास भइसकेको छ । सामान्यतया शिक्षालाई औपचारिक, अनौपचारिक र व्यवहारिक तीन किसिमबाट विभाजन गर्न सकिन्छ ।

शिक्षा मानव सिकाई प्रक्रियालाई तेज बनाउने प्रक्रिया पनि हो । कुनै पनि सभ्य समाजको निर्माणमा शिक्षा अपरिहार्य हुन्छ । अहिले प्रचलित 'शिक्षा' अंग्रेजी शब्द एजुकेशन (Education) को पर्याय हो । "Education" शब्दको उत्पत्ति ल्याटिन भाषाको "Educare" बाट भएको हो । यो शब्द अंग्रेजी भाषामा एजुकेट भयो । त्यही क्रियापदको संज्ञाका रूपमा (Education) शब्द १९ अ शताब्दीमा प्रचलनमा आएको हो । शिक्षा मानव

जीवनको अपरिहार्य विषय भएको हुनाले बेलायतमा सन् १८७० र फ्रान्समा सन् १९८० देखि लागू भएको 'अनिवार्य' प्राथमिक शिक्षाको प्रावधानलाई सन् १९४८ मा विश्वले सबै मुलुक र समाजका निम्ति आवश्यक ठान्यो । सन् १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रपश्चात शिक्षाले अधिकारको रूपमा मान्यता पायो ।

शिक्षाको अधिकारलाई सबलीकरण माध्यमका रूपमा लिइन्छ । शिक्षाले नै अरु अधिकार दाबी गर्ने ज्ञान र सीप प्रदान गर्छ । राज्यले लिखितलाई मात्र वैधता दिने गर्छ । राज्यसँग अधिकार दाबी गर्न लिखित व्यवहार गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसका लागि शिक्षा अनिवार्य हुन्छ ।

नेपालमा शिक्षाको इतिहास

नेपालमा औपचारिकरूपमा पढनपाठनको आरम्भको चर्चा गर्दा जय पृथ्वीबहादुर सिंहलाई सम्झने गरिन्छ । उनले वि.सं. १९५८ मै शिक्षा सबै नागरिकको पहुँच भएको आधारभूत मौलिक अधिकार हुनुपर्छ भन्ने मान्यता अगाडि सारिसकेका थिए । जनतामा विद्यमान अज्ञान र अन्धविश्वास हटाउने प्रभावकारी माध्यम शिक्षा नै हो भन्ने उनले त्यति बेलै बुझिसकेको देखिन्छ । शिक्षा सर्व सुलभ बनाउन उनले दुईवटा प्रस्तावना अगाडि सारेका थिए । एउटा, सक्नेले शुल्क तीरेरै पढ्नुपर्ने हुन्छ र तिर्न नसक्नेलाई भने निःशुल्क पढाउने व्यवस्था गर्नुपर्छ । यसै मान्यतालाई चरितार्थ गर्न उनले काठमाडौँको नक्साल, बझाङ र विदेशमा भारतको बैङ्गलोर तथा बर्मा पनि विद्यालय खोलेका थिए ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि शिक्षा

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि शिक्षाका प्रसंगमा नेपालीमा ब्रेल लिपिको सुरु गर्ने जंगबहादुर बोगटी र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको संस्था स्थापना गर्ने खगेन्द्रबहादुर बस्नेतको नाम सबैभन्दा पहिले आउँछ । यी दुई व्यक्तिको योगदान अपाङ्गता क्षेत्रको विकासमा अत्यन्त महत्वपूर्ण छन् । नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि औपचारिक शिक्षाको सुरु दृष्टिविहीन विद्यार्थीका लागि कीर्तिपुरस्थित ल्याबोरेटरी विद्यालयमा सन् १९६४ मा एकीकृत शिक्षाको कार्यक्रमबाट भएको थियो । नेपाल बाल

संगठनको कार्यालयमा सन् १९६६ मा बहिरा बालबालिकाका लागि विद्यालय स्थापना भयो भने सन् १९६९ मा नेपाल अन्ध अपाङ्ग संघको (हालको नेपाल अपाङ्ग संघ) पहिलो गैरसरकारी सामाजिक संस्थाका रूपमा स्थापना भयो । यस संस्थाले पनि शारीरिक तथा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई शिक्षा दिन सुरु गर्यो ।

माथि उल्लेखित यिनै प्रयासलाई नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि गरिएका शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसरमध्येका प्रारम्भिक जमर्को मान्ने गरिएको छ । नेपालमा हाल विशेष शिक्षाका २८ वटा कक्षा छन् । बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि १३ वटा, बहिरा बालबालिकाका लागि १४ वटा र शारीरिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि एउटा विशेष कक्षा संचालन गरिएका छन् । अन्य बालबालिका पढ्ने विद्यालयमा कुनै एक प्रकारको अपाङ्गता भएका बालबालिका पनि पढाइने २१ वटा विद्यालय छन् । जसमा १६ वटा दृष्टिविहीन केन्द्रित छन् भने ५ वटा बहिरा केन्द्रित छन् । यसैगरी ३६० वटा स्रोत कक्षा रहेका छन् भने सन् २००८ को शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभागको फल्यास रिपोर्टअनुसार ७० हजार अपाङ्गता भएका बालबालिका प्राथमिकदेखि माध्यमिक कक्षासम्म अध्ययन गरिरहेका छन् ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिक्षाको अधिकार : कानुनी व्यवस्था

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई शिक्षाको अवसर सुलभ होस् भन्ने उद्देश्यले अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ को दफा ६ मा शिक्षा तथा तालिमको व्यवस्था गरिएको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को मौलिक हकको दफा १७ मा शिक्षा तथा संस्कृतिको अधिकार संरक्षित गर्दै प्रत्येक समुदायलाई मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसरको सुनिश्चितता गरी कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक प्रत्याभूत गरिएको छ । यसैगरी नेपाल राष्ट्रिय योजना आयोगको आधारपत्रमा सबैलाई निःशुल्क र अनिवार्य आधारभूत शिक्षा (कक्षा १-८) सम्म प्रदान गर्ने कक्षा (९-१२) सम्ममा उच्च शिक्षा समन्यायिक एवं समावेशी पहुँच विस्तार गरी गुणस्तरीय शिक्षा, सीपमूलक रोजगार उन्मुख शिक्षाको विस्तार गर्ने प्रतिबद्धता छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिक्षासम्बन्धी अवस्था

शिक्षा विभागको प्रतिवेदनअनुसार अपाङ्गता भएका ९७ प्रतिशत बालबालिकाको अहिले पनि विद्यालयमा पहुँच छैन । अपाङ्गता भएका बालबालिकाको अनुकूलताअनुसारको

विद्यालय जाने बाटो बस्ने मेच, बेन्च, कालोपाटी भौतिक संरचनाजस्तै अपाङ्गता मैत्री नहुँदा अपाङ्गता भएका बालबालिकाले सहजरूपमा शिक्षा प्राप्त गर्नसक्ने अवस्था छैन ।

हालका प्रयासहरू

हाल नेपालमा संचालित विद्यालयहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले शिक्षाको सुविधा पाउँदै आएका छन् । मुख्य गरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि संचालित विशेष कक्षा र समाहित शिक्षाका कक्षाहरूबाट उनीहरू लाभान्वित भएका छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिप्रति समाजमा रहेका नकारात्मक धारणामा परिवर्तन ल्याउन पाठ्यक्रममा अपाङ्गतासम्बन्धी जनचेतना जगाउने प्रकारका पाठ पनि समावेश गरिएको छ ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि शैक्षिक अवरोधहरू

अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षामा सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रबाट विभिन्न प्रयास हुँदाहुँदै पनि केही चुनौती बाँकी छन् । त्यसैले अपाङ्गता भएका बालबालिकाले सहजरूपमा शिक्षा प्राप्त गर्नसक्ने अवस्था अझै पनि सिर्जना हुनसकेको छैन । नेपाल अपाङ्ग मानव अधिकार केन्द्रले परिवर्तनका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको वकालत नामक परियोजनाअन्तर्गत २०६६ र २०६७ सालमा कैलाली, बर्दिया र मोरङ्ग जिल्लामा एक एकवटा छलफल कार्यक्रम आयोजना गरेको थियो । सोही छलफल कार्यक्रमका सहभागी अपाङ्गता भएका बालबालिका, महिला र युवाले शिक्षाको सहज पहुँचमा देखिएका अवरोधहरूको बारेमा आफ्आफ्ना अनुभव प्रस्तुत गरेका थिए । ती अनुभवहरू निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) पाठ्यक्रम अपाङ्गतामैत्री नहुनु

हाल नेपालमा दिइने शिक्षामा विशिष्ट समस्या भएका व्यक्तिहरूको अपाङ्गताअनुसारको पाठ्यक्रम नहुँदा पढ्ने समयमा पनि राम्रोसँग बुझ्न नसक्ने, परीक्षामा कम अंक प्राप्त गर्ने जस्ता समस्या उनीहरूले भोग्नु परेको छ । जस्तै एउटामात्र हात भएका विद्यार्थीलाई,

दृष्टिविहीन विद्यार्थीलाई ज्यामिति पढ्नु पर्दा अप्ठेरो हुन्छ । बहिरा विद्यार्थीलाई श्रुति लेखनजस्ता विधिबाट परीक्षा लिँदा कठिनाइ हुन्छ । यस्ता समस्याको विकल्प भए पनि तिनका विषयमा व्यापक सचेतना र जानकारी नहुँदा अपाङ्गता भएका बालबालिकाले शिक्षा प्राप्त गर्न समस्या भोग्नु परेको छ ।

(ख) भौतिक संरचना अपाङ्गतामैत्री नहुनु

हाल संचालनमा आएका विद्यालय तथा शिक्षण संस्थाहरू अपाङ्गता मैत्री छैनन् । सर्वप्रथम त विद्यालय जाने बाटो, शौचालयजस्ता भौतिक संरचना अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई सहज हुनेगरी निर्माण गरिएका छैनन् । विद्यालयमा र्याम्प, मेच, टेबुल, बेन्च, खेलमैदान र पानी पिउन जाने स्थानहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्नसक्ने गरी निर्माण गरिएको छैन । केही वर्ष यता माध्यमिक विद्यालयमै कक्षा १२ को पढाइ संचालन गर्न तला थपेर पढाउने छ । माथिल्लो तलामा गएर पढ्न शारीरिक अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई निकै असुविधा हुन्छ ।

(ग) समयमा पाठ्यपुस्तक उपलब्ध हुन नसक्नु

दृष्टिविहीन विद्यार्थीहरूले प्रयोग गर्ने ब्रेल लिपिमा पाठ्य सामग्रीहरू समयमा नै छापिएर सम्बन्धित विद्यालयमा उपलब्ध नहुँदा पुस्तकबिनै दृष्टिविहीन विद्यार्थीहरूले शैक्षिक सत्र बिताउनुपर्ने अवस्था छ ।

(घ) कानून प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नहुनु

अपाङ्गता भएका विद्यार्थीका लागि अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ मा निःशुल्क शिक्षा प्राप्त हुने प्रावधान छ । यस व्यवस्थाअनुरूप सर्वोच्च अदालतले २०६० सालमा "अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूका लागि निःशुल्क शिक्षा उपलब्ध गराउनुपर्ने" आदेश नेपाल सरकारको नाउँमा जारी गरिसकेको छ । त्यसपछि अपाङ्गता भएका व्यक्तिले सार्वजनिक शिक्षण संस्थामा निःशुल्क पढ्ने अवसर प्राप्त गरेका थिए । तर हालसालै त्रिभुवन विश्वविद्यालयले प्रवीणता प्रमाणपत्र तह खारेज गरेर १२ कक्षासम्म उच्चमाध्यमिक

विद्यालयमै पढाइ हुने प्रावधान लागू गरेपछि अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू पुनः शुल्क तिर्न बाध्य भएका छन् । यसबाट उनीहरू उच्च शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित भएका छन् ।

निष्कर्ष

शिक्षा सबैको अधिकार हो । हरेक व्यक्तिको आफ्नो अवस्थाअनुसारको शिक्षा प्राप्त गर्न पाउने अधिकार हुन्छ भने त्यस विषयमा गम्भीर भई शिक्षा उपलब्ध गराउनु राज्यको कर्तव्य हुन्छ । तर अपाङ्गता भएका विद्यार्थीले यस किसिमको अवसर प्राप्त गर्न सकिरहेका छैनन् । यस सबालमा सबै सरोकारवालाले ध्यान दिई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षा प्राप्त गर्न पाउने अधिकार संरक्षित गर्नु जरूरी हुन्छ ।

छैठौं दिन

समय : १ :००

दैनिक समीक्षा र समापन

शीर्षक: दैनिक समीक्षा

क्षेत्र: आजको दिनमा छलफल गरिएका विषयवस्तुको आधारमा प्रश्न बनाई खेलका आधारमा आजका दिनमा भएका सिकाइहरूको समीक्षा गर्ने ।

रुचि: खेल खेलेर रुचि जगाउने

आवश्यकता: दिनभर छलफल गरिएका विषयवस्तुको बारेमा समीक्षा गरेमा सम्झना रहन्छ भन्ने जानकारी गराएर दैनिक समीक्षाको आवश्यकता बुझाउने ।

उद्देश्य: सहभागीहरूले दिनभरीका क्रियाकलापहरूको समीक्षा गर्नेछन् ।

क्रमिक पाइलाहरू

- ❖ दिनभर भएका क्रियाकलापको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाई सहभागीहरूबीच छलफल गराउने । केही थपघट गर्नुपर्ने सुझाव आए थपघट गरिने जानकारी दिने ।
- ❖ सहभागीहरूलाई गोलो घेरामा उभिन लगाउने र खेलसम्बन्धी नियमको जानकारी गराउने ।
- ❖ दिनभरमा सिकिएका र घत लागेको कुनै एउटा सिकाइ भन्न लगाउने ।
- ❖ पलैपालो सबै सहभागीलाई भन्ने मौका दिने ।
- ❖ कार्यक्रम विधिवत समापन गर्न लागिएको जानकारी गराउँदै सबैलाई सहभागी हुन अनुरोध गर्ने ।
- ❖ सक्रिय सहभागिताका लागि सबैलाई धन्यवाद दिने ।

समापन कार्यक्रम

- ❖ पाँच दिने प्रशिक्षण कार्यक्रमको विधिवत् समापन गर्न आवश्यक तयारी गर्ने । औपचारिक वा अनौपचारिक रूपमा कसरी गर्ने भन्ने निर्णय गर्ने ।
- ❖ औपचारिकरूपमा समापन गर्ने हो भने सोबमोजिम तयारी गर्ने ।
- ❖ समापन कार्यक्रमको संचालक, अतिथि र प्रमुख अतिथि र सभाध्यक्षको व्यवस्था गर्ने र आसन ग्रहण गराउने ।
- ❖ कार्यक्रमका सहभागीलाई धन्यवाद दिने । सहभागीमध्येबाट आवश्यकता हेरी दुई वा तीन जनालाई तालिमका बारेमा मन्तव्य राख्न अनुरोध गर्ने ।
- ❖ अतिथिलाई मन्तव्यको लागि अनुरोध गर्ने ।
- ❖ प्रमुख अतिथिलाई प्रमाणपत्र वितरण गर्न र मन्तव्य दिन अनुरोध गर्ने ।
- ❖ कार्यक्रमका सभाध्यक्षलाई मन्तव्यसहित कार्यक्रमको समापन गर्न अनुरोध गर्ने ।

